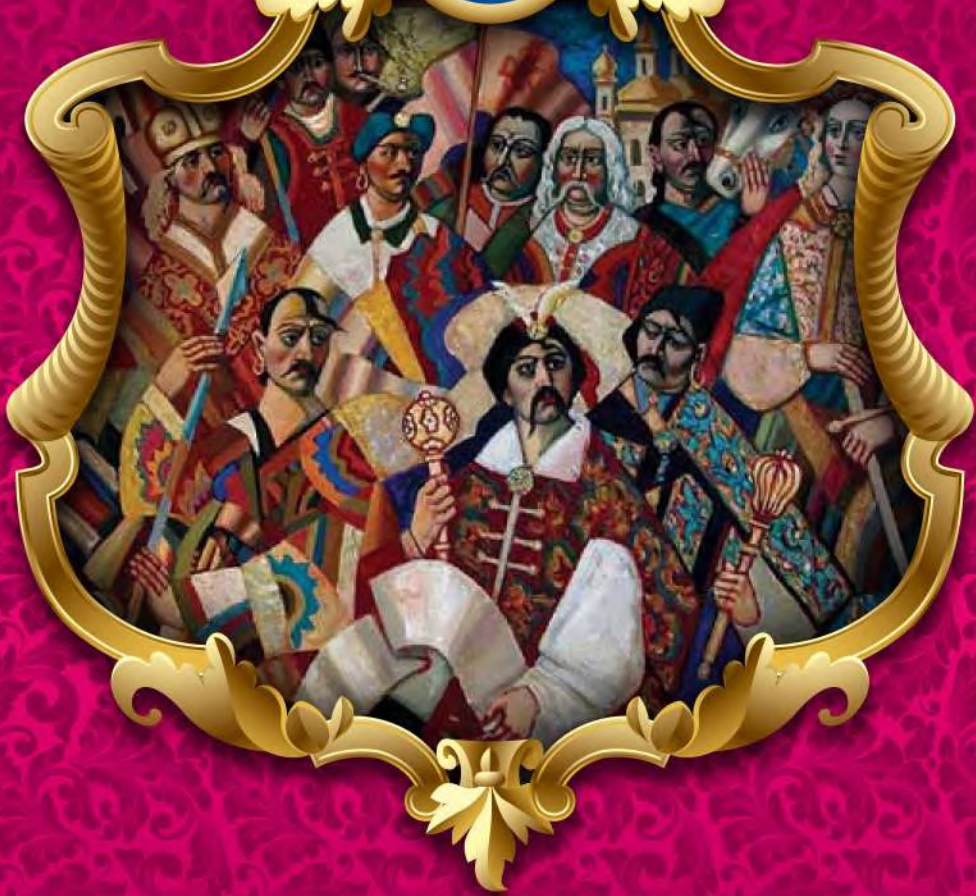

8

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)*кл8(075.3)
I-90

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 № 243)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Автoрський Колектив

Ігор Щупак, канд. іст. наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Заслужений працівник освіти України (м. Дніпро)

Борис Черкас, д-р іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ)

Олена Бурлака, заст. директора з НВР Городищенського економічного ліцею Городищенської міської ради Черкаської обл., переможець Всеукраїнського конкурсу «Учитель року — 2016», Заслужений учитель України (Черкаська обл.)

Наталія Власова, учитель-методист, призер Всеукраїнського етапу конкурсу «Учитель року — 2016», директор відокремленого структурного підрозділу «Науковий ліцей міжнародних відносин II-III ступенів» Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро)

Кирило Галушко, канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ)

Владислав Кронгауз, учитель історії КЗ «Харківська спеціалізована школа II-III ступенів № 3» (м. Харків)

Ірина Піскарьова, учитель-методист, керівник освітніх програм Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро)

Дмитро Секиринський, спеціаліст вищої категорії, учитель-методист, учитель історії Запорізького багатoproфільного ліцею «Перспектива» (м. Запоріжжя)

Олег Репан, канд. іст. наук, директор «Музею історії Дніпра», доц. Дніпровського національного університету ім. Олеса Гончара (м. Дніпро), *науковий редактор*

Наталія Старченко, д-р іст. наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України (м. Київ), *науковий редактор*

Олександр Худобець, учитель історії Українського гуманітарного ліцею КНУ ім. Тараса Шевченка, переможець Всеукраїнського конкурсу «Учитель року — 2005», Заслужений учитель України (м. Київ), *методичний супровід, розробка схем*

Щупак І. Я. та ін.

I-90 Історія України : підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. — Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. — 224 с. : іл.

ISBN 978-966-991-121-6.

УДК 94(477)*кл8(075.3)

© І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака,
Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз,
І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський, 2021
© УОВЦ «Оріон», 2021

ISBN 978-966-991-121-6

Зміст

§ 1. Вступ. Ранній Новий час в історії України	7
Розділ 1. ЗЕМЛІ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – перша половина XVII ст.)	
§ 2. Українські землі у складі держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.	10
§ 3. Люблінська унія і її вплив на українське суспільство. Об'єднання більшості українських земель у складі Речі Посполитої.	15
§ 4. Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст.	21
§ 5–6. Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI ст.	26
§ 7. Берестейська церковна унія 1596 року і її наслідки.	32
§ 8. Церковне життя в Україні першої половини XVII ст.	38
§ 9–10. Культурне життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.	43
§ 11–12. <i>Практична робота</i> «Повсякденне життя і світогляд різних станів українського суспільства». <i>Узагальнення з розділу 1</i>	51
Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – перша половина XVII ст.)	
§ 13. Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ	54
§ 14. Реєстрове козацтво. Козацькі повстання кінця XVI ст.	61
§ 15. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний.	67
§ 16. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького»	71
§ 17–18. <i>Практична робота</i> «Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва». <i>Узагальнення з розділу 2</i>	78

Розділ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

- § 19. Передумови Національно-визвольної війни.
Богдан Хмельницький 80
- § 20–21. Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр.
Зборівський договір 85
- § 22. Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком.
Білоцерківський договір. Іван Богун. 92
- § 23. Битва під Батогом. Молдовські походи. Облога Жванця 97
- § 24. Українська козацька держава — Військо Запорозьке 102
- § 25. Зовнішня політика козацької держави: у пошуку союзників. . 108
- § 26. Українсько-московський договір 1654 р. 112
- § 27. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.
Віленське перемир'я.
Українсько-шведсько-трансильванський союз. 117
- § 28–29. **Практична робота** «Національно-визвольна війна
українського народу середини XVII ст.
в історичних джерелах».
Узагальнення з розділу 3 122

Розділ 4. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

- § 30. Іван Виговський. Гадяцька угода.
Українсько-московська війна. Конотопська битва. 125
- § 31. Початок Руїни. Юрій Хмельницький.
Розкол Гетьманської держави 132
- § 32. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
Андрусівське перемир'я 136
- § 33. Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної
і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний. 142
- § 34. Іван Самойлович. Чигиринські походи.
Бахчисарайський мир. «Вічний мир». Мирні угоди 146
- § 35–36. Правобережне козацтво. Заселення і розвиток
Слобідської України. Слобідські козацькі полки.
Запорозьке козацтво. Іван Сірко 152
- § 37. Гетьманщина за часів Івана Мазепи 157
- § 38. Пилип Орлик і його Конституція.
Ліквідація козацтва на Правобережній Україні. 161

- § 39. Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура.
Образотворче мистецтво 165
- § 40–41. **Практична робота** «Руїна — кризове явище в історії
України». **Узагальнення з розділу 4** 171

Розділ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х роках XVIII ст.

- § 42. Імперський наступ на автономію Гетьманщини 174
- § 43. Відродження гетьманства. Данило Апостол.
Правління гетьманського уряду. Нова Січ 179
- § 44. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні.
Підкорення Кримського ханства Росією 184
- § 45. Правобережна Україна. Землі Західної України
у 20–90-х роках XVIII ст. 192
- § 46–47. Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі
Правобережної України та західноукраїнських земель. . 199
- § 48. Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст. 207
- § 49–50. **Практична робота** «Суспільно-політичне життя
на українських землях у XVIII ст.». **Узагальнення з розділу 5** 214
- § 51–52. Історія України в контексті епохи Раннього
Нового часу. Внесок України у формування
європейської цивілізації. 217

Дати, що допоможуть
орієнтуватися в подіях
<https://cutt.ly/Dmi0mPI>

Словник термінів
і понять
<https://cutt.ly/wmu3QKr>

Рекомендована
література
<https://cutt.ly/pblS5ey>

Адреса інтернет-ресурсу
до підручника
<https://cutt.ly/Snj9WGU>

Шановні восьмикласники й восьмикласниці!

Ми продовжуємо мандрівку історією України. Сподіваємося, що під час роботи із цією книжкою ви отримаєте задоволення від пізнання захопливого світу історії.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Навчальний матеріал підручника розподілений на **розділи й параграфи**, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти. **Практичні заняття** передбачають самостійну роботу учнів і учениць над ілюстраціями, текстом підручника й додатковим матеріалом, який можна знайти в бібліотеці й інтернет-мережі. Ваш учитель/ваша вчителька історії на практичних заняттях виступатиме як *консультант/консультантка*.

Перед кожним новим параграфом наведено **запитання і завдання на повторення** вивченого вами раніше. Вони допоможуть пригадати те, що полегшить вам ознайомлення з новим матеріалом.

Дорогі друзі! Упорядкуванню матеріалу у вивченні історії сприятимуть такі рубрики:

Варто запам'ятати!

Періодуємо!

Думки істориків

Діємо: практичні завдання

Свідчать документи

Історичні подробиці

Дати для запам'ятовування виділені в тексті червоним кольором. Вони також повторюються після кожного параграфа. Біля імен правителів у дужках вказано роки правління.

Варто уважно переглядати ілюстрації підручника, які не просто доповнюють текст, а й подають пізнавальну інформацію. Звичайно, історичну книжку не можна уявити без карт, які є і в цьому підручнику.

Запитання і завдання в рубриці

ЗНАЮ МИНУЛЕ ❧ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ❧ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

після кожного параграфа спрямовані на систематизацію нового матеріалу, який ви вивчили на уроці. Певні питання варто обговорити з однокласниками/однокласницями в групах. Окремі завдання потребуватимуть вашої творчої роботи, використання додаткової інформації. Вони передбачені насамперед для тих, хто особливо цікавиться історією.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ історії України. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

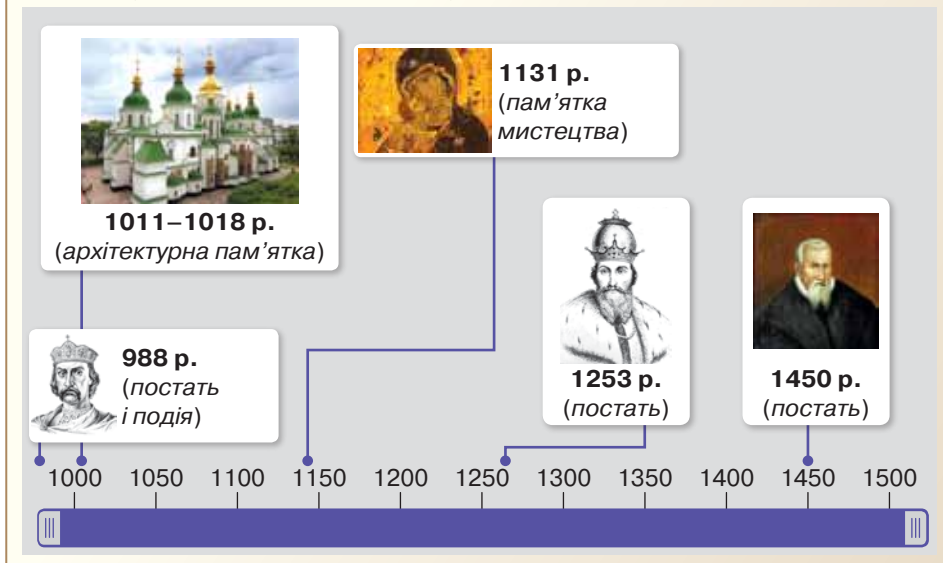
Пригадайте, які періоди історії України ви вивчали раніше. Які епізоди історії попередніх епох ви пам'ятаєте?

1. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СПАДЩИНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте шкалу часу і назвіть зображені на ній події, історичні пам'ятки та діячів історії Русі-України.

2. Усно доповніть шкалу часу іншими визначними історичними подіями української історії періоду Середньовіччя.

Протягом IX — середини XIII ст. розвивалася *давньоруська держава Русь-Україна із центром у Києві*. За короткий історичний проміжок часу Русь-Україна перетворилася на могутню державу.

Згодом, за доби монгольської навали, центр державотворення Русі-України перемістився до *Королівства Руського* (XIII — середина XIV ст.).

Пригадайте й поясніть, яку роль в історії українських земель за доби Середньовіччя відіграли персонажі хмаринки. Про одного з цих діячів (*на вибір*) складіть коротку історичну довідку.

Хмаринка персонажів Середньовіччя:

Хаджі, Аскія, Ольгерд, Юрій, Олег, Святослав, Аскольд, Даніло, Осмомисл, Нестор, Мономах, Дрогобич, Любард, Святослав, Аскольд, Осмомисл, Нестор, Ольга, Алімпій, Дрогобич, Любард, Даніло, Хаджі, Святослав, Аскольд.

Онлайн-вправа
«Русь-Україна
за доби Середньовіччя»
<https://cutt.ly/vhVTqW2>

Онлайн-вправа
«Пам'ятки культури
Русі-України»
<https://cutt.ly/ChVTwFG>

Особливості устрою давньоруської держави і зовнішньополітичні обставини призвели до її послаблення і розпаду. Тому протягом другої половини XIV–XV ст. українські землі увійшли до складу Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Угорщини, Молдови, Московії. На території Криму існувало князівство Феодоро, а в 1440-х роках постало *Кримське ханство*.

Саме за неспокійної доби Пізнього Середньовіччя на історичну арену Європи вийшло *українське козацтво*. Ця нова суспільна верства зіграла вирішальну роль в українській історії XVI–XVIII ст.

Виконайте онлайн-вправи й пригадайте події і пам'ятки культури історії Русі-України.

2. РАНЬОМОДЕРНА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На початку XVI ст. Європа впевнено вступила в Новий час — період прогресу та істотних зрушень у всіх сферах життя європейського суспільства.

Вартє запам'ятати!

Новий час (або Модерна доба) — період в історії людства (**кінець XV — початок XX ст.**), протягом якого відбувся перехід від аграрно-ремісничої цивілізації до індустріального суспільства; період становлення сучасної європейської цивілізації.

Модерне суспільство поставало в жорсткому протистоянні із залишками середньовічних традицій. Недаремно історики говорять про «довге Середньовіччя», яке тривало майже до кінця XVIII ст. Тому в історії Нового часу виокремлюють два періоди: *Ранній Новий час* (*Ранньомодерна доба*) та власне *Новий час* (*Модерна доба*).

Ранній Новий час
(**Ранньомодерна доба**)

Кінець XV ст. — середина XVIII ст.

Перехід

- від доби Середньовіччя до нових часів;
- до передіндустріальної цивілізації

Новий час (Модерна доба)

Кінець XVIII ст. — початок XX ст.

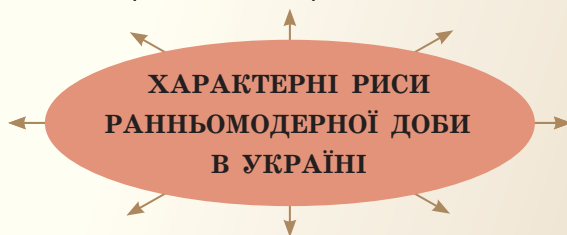
Формування

- індустріального суспільства;
- засад демократичної системи суспільних відносин

Діємо: практичні завдання

Працюючи з пунктом 2 параграфа, заповніть у зошиті схему «Характерні риси Ранньомодерної доби в Україні».

Українські землі за Ранньомодерної доби розвивалися особливим шляхом.

Продовжувачем державотворчих традицій виступало козацтво. Ідея побудови демократичного ладу втілювалася в традиціях урядування Запорозької Січі та Конституції Пилипа Орлика 1710 р.

Тривала боротьба за збереження державності завершилася для українських земель драматично — наприкінці XVII ст. українські землі були поділені між Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією.

Водночас Ранньомодерна доба в Україні позначилася поширенням передових європейських ідей. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. були створені **навчальні заклади європейського зразка**: Острозька академія і Києво-Могилянський колегіум.

На хвилі боротьби за оновлення православної церкви та її збереження постала **Українська греко-католицька церква**, яка згодом стала духовним лідером у боротьбі за українське національне відродження.

У XVIII ст. з Європи в Україну прийшли ідеї Просвітництва. До сьогодні окрасами українських міст є архітектурні пам'ятки, збудовані в стилі **українського бароко**.

Пам'ятаємо!

Відомий український і американський історик Сергій Плохій у своїй праці запропонував образ України як «Брами Європи». Які особливості розвитку України за Ранньомодерної доби відповідають такому образу?

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

Кінець XV ст. — початок XX ст. — Період Нового часу в історії людства

Кінець XV — друга половина XVIII ст. — Ранньомодерна доба (Ранній Новий час)

Землі України у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

§2

Українські землі у складі держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.

1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПЕРЕДОДНІ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 р.

1.1. ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

Пригадайте, коли і за яких обставин українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського.

У першій половині XVI ст. *у складі Великого князівства Литовського перебувала більша частина руських земель*. Вони були приєднані поступово, переважно дипломатичним шляхом. Майже 90 % населення цієї держави становили русини — нащадки населення Давньої Русі.

Великі князі широко послуговувалися правилом: *«Старовини не рушимо, новини не вводимо»*. На практиці це означало *збереження спадковості старовинних порядків Русі-України*.

Збереження впливу і високого статусу *православної церкви* (з середини XV ст. існувала окрема Київська митрополія, підпорядкована Константинопольському патріарху)

Статус *«руської мови»* — попередниці сучасних української і білоруської мов — мова судочинства й діловодства держави

РУСЬКІ ЗЕМЛІ

У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Збереження військової організації і князівських військ

Недоторканність спадкових володінь землевласників

Збереження більшості *правових норм* і традицій Русі-України

Існування князівських родів, які забезпечували символічну спадковість з Руссю-Україною

Проте існували й певні **проблеми**. По-перше, на цих землях *православна церква була залежною від князів*.

По-друге, зближення Великого князівства Литовського з Королівством Польським призвело до **поширення католицизму** серед вищих станів суспільства. Прийняття католицької віри розширювало права, давало змогу обійняти вищі державні посади.

Отже, *центральна влада перебувала переважно в руках литовської католицької еліти*. Натомість українські землі продовжували жити своїм життям, формуючи уявлення про себе як окрему спільноту. Вона мала своїх потенційних володарів — князів, які мешкали на Волині. Тож можна сказати, що на українських землях під символічною владою князів постала «*держава в державі*».

Пеміржуємо!

Доведіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака: «Литовське князівство певний час було просто іншою формою Русі».

1.2. КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ

До Королівства Польського входили Галичина і Західне Поділля, з яких були сформовані три воєводства: Руське із центром у м. Львів (1434 р.), Подільське із центром у м. Кам'янець (1434 р.) та Белзьке з центром у м. Белз (1462 р.).

Статус цих земель мав свої **особливості**:

- Були впроваджені **польська адміністративна і правова системи**.
- Бояри були **зрівняні в правах зі шляхтою**, а руська шляхта — з польською.
- Поступово частина селян стала залежною.
- **Поширювалося католицизм** — католицька церква та чернечі ордени збільшували свій вплив.
- **Міста** користувалися **магдебурзьким правом**, були багатомовними й багатокультурними.
- Розвивалися **культурні контакти із Західною Європою**, відчувався вплив ідей Відродження.

Таким чином, Галичина і Західне Поділля опинилися в досить розвиненій на той час європейській державі. Водночас населення руських земель не втратило своєї ідентичності. За Руським, Белзьким і Подільським воєводствами закріпилася збір-на назва «Русь».

Думки істориків щодо впливу Королівства Польського на українські землі
<https://cutt.ly/Zb8Qbzo>

Проаналізуйте інформацію з інтернет-дodatка. Визначте, як ставляться історики до впливу Королівства Польського на українські землі. Що для них є важливим і чому так різняться їхні оцінки?

Свідаться документи

Польський хроніст Ян Длугош про приєднання Галицької Русі до Королівства Польського (1340 р.)

А король польський Казимир... веде військо на Русь та здобуває... там своє панування — тим паче, що деякі міста добровільно піддавалися... А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік... поширює панування своє на цілу Руську землю. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і послушенстві Королівству Польському.

Із Хроніки Київського Михайлівського монастиря (1362 р.)

Народ же цей (литовці) даниною руським князям служив. Коли ж він відчув, що його господарі (руські князі) розтрощені татарами, він змужнів... почав залишкям руським чинити насильство і... спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив.

Визначте, чим відрізняються повідомлення історичних документів від відомої вам інформації про входження українських земель до складу Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Чим, на вашу думку, зумовлені ці відмінності?

2. СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ОСМАНСЬКОЇ ТА СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

Пригадайте, коли і за яких обставин були утворені Османська і Священна Римська імперії. Які землі входили до їх складу?

Закарпаття ще з XI ст. перебувало під владою королів Угорщини. У 1526 р. османи завдали поразки угорським військам у битві під Могачем. Відтоді південна частина Угорського королівства потрапила під владу Османської імперії, а Закарпаття було поділено. Східна частина увійшла до складу васальної османам Трансильванії, а західна — до Священної Римської імперії.

Буковина із XIV ст. входила до Молдавського князівства. Проте в першій половині XVI ст. Молдова також визнала васальну залежність від османів.

Ще однією територією османів був **Крим**. Кримський хан Менглі-Гірей у 1478 р. визнав себе васалом Османської імперії, зберігаючи особливий статус «союзника».

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе хроністом турецького султана. Спрогнозуйте, що міг би записати османський хроніст про місце українських земель у політиці османів.

2.2. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА

Пригадайте, коли і за яких обставин було утворено Московське князівство.

На початку XVI ст. на кордонах Великого князівства Литовського виникла нова загроза — Московське князівство. Воно перетворилося на досить *велику централізовану державу*, яка успадкувала деспотичні традиції Золотої Орди.

Великий князь московський Іван III почав титулувати себе «Государем і великим князем усієї Русі». *Це означало висування претензій на панування над усіма руськими землями, зокрема й над частиною території Великого князівства Литовського, яка до Московії ніколи не входила.*

Поміркуймо!

Подумайте, що намагалися підкреслити у своєму титулі московські володарі, називаючи себе «*Великими князями усієї Русі*».

Такі претензії московського правителя *спрчинили майже неперервні війни з Великим князівством Литовським*. У результаті до 1503 р. Московія збільшила свої володіння завдяки Чернігівському, Стародубському й Новгород-Сіверському князівствам. У 1523 р. Новгород-Сіверське князівство було ліквідоване.

У 1514 р. московське військо захопило Смоленськ і рушило під Оршу — стратегічно важливе місто на перетині торговельних шляхів (нині в Білорусі). Назустріч московитам вийшло військо на чолі з князем Костянтином Острозьким. Незважаючи на чисельну перевагу московського війська, **8 вересня 1514 р. війська Костянтина Острозького здобули перемогу у битві під Оршею**. Завдяки цьому було збережено цілісність Литовського князівства.

Відео «Князь Острозький і битва під Оршею»
(BBC, тривалість 03 хв 34 с), <https://cutt.ly/SnflJti>

Визначте, як перемога під Оршею вплинула на статус князя К. Острозького у Великому князівстві Литовському.

Здобута перемога не ліквідувала суперечності між Великим князівством Литовським і Московією. Війни між ними призвели до того, що до 1573 р. Велике князівство Литовське втратило майже третину своїх територій.

Отже, у першій половині XVI ст. і в наступні часи статус і розвиток українських земель визначався особливостями держав, у складі яких вони перебували.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Поясніть принцип Великого князівства Литовського, якого воно дотримувалося в XV ст.: «*Старовини не рушимо, новини не вводимо*».
2. Що зумовило відносно мирне підпорядкування руських князівств владі Литовської держави?
3. Коли Московська держава захопила Чернігівське, Стародубське, Новгород-Сіверське князівства?

Обговорюємо в групі

1. Об'єднайтеся в групи й оберіть одну з держав: **а)** Королівство Польське; **б)** Велике князівство Литовське. Схарактеризуйте становище населення українських земель в обраній державі.
2. Допоможіть історикам відновити текст документа, виконавши онлайн-вправу «Статус українських земель у складі Османської імперії та Московської держави».

<https://cutt.ly/9b8QYDy>

Мислю творчо

1. Уявіть, що ви потрапили на онлайн-екскурсію до Хотинської фортеці або до ханського палацу в Бахчисарай. Сформулюйте два–три запитання до екскурсовода. Разом з однокласниками/однокласницями знайдіть на них відповіді.

Хотинська фортеця
(м. Хотин, Чернівецька область)

Ханський палац у м. Бахчисарай
(Крим)

(фото початку XXI ст.)

2. Під керівництвом учителя/вчительки підготуйте історичне есе на тему: «Велике князівство Литовське — руський спадок, польська тінь чи місцевий феномен?».

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1514 р. Перемога в битві під Оршею війська князя Костянтина Острозького над московським військом

§3

Люблінська унія і її вплив на українське суспільство. Об'єднання більшості українських земель у складі Речі Посполитої

Пригадайте, коли вперше виникла ідея об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

1. ПЕРЕДУМОВИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 р.

Передумови для об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського були закладені ще в XIV ст., коли посилилася *військова загроза з боку Тевтонського ордену*. Укладена між цими державами *Кревська унія* поклала початок посиленню впливу *Королівства Польського на Велике князівство Литовське*.

У XVI ст. Велике князівство Литовське змушене було шукати союзників, щоб протистояти загрозі з боку Московії. Королівство Польське *прагнуло розширення* території за рахунок українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського.

Від часів Кревської унії 1385 р. Велике князівство Литовське та Королівство Польське здебільшого були під владою спільного монарха, тож у 1568 р. відновилися переговори щодо тіснішого їх об'єднання.

2. СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ДО ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

Діємо: *практичні завдання*

Підготуйтеся до дискусії «Люблінська унія: за і проти». Об'єднайтеся в групи за назвами верств суспільства й доберіть у тексті підручника аргументи на користь кожної з позицій.

Ідею об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського по-різному сприймали в тогочасному суспільстві.

Литовські магнати погоджувалися на союз лише за умови збереження самостійності Литви. *Українські князі*, поєднані шлюбами з литовською елітою, а водночас і з польським панством, схоже, вицікували. Очевидно, вони побоювалися за свій статус «некоронованих королів» в українських воєводствах.

Середня і дрібна українська шляхта виступала за унію, сподіваючись здобути військову підтримку в захисті південних українських земель від нападів османів і татар. Водночас активна частина української шляхти очікувала отримати широкі права, якими користувався політичний народ — шляхта в Королівстві Польському.

Серед *польських магнатів і шляхти* противників унії майже не було, адже вони бажали отримати нові землі та залежних селян.

3. ЛЮБЛІНСЬКИЙ СЕЙМ І ЙОГО НАСЛІДКИ

Наприкінці 1568 р. король Сигізмунд II Август скликав сейм у м. Люблін, який тривав понад пів року. Через протиріччя з поляками литовська делегація спробувала зірвати сейм і покинула Люблін. Сигізмунд II Август, скориставшись відсутністю невдоволених, прийняв рішення про *входження Волині, Підляшшя, Київщини і Брацлавщини до складу Королівства Польського*.

Отримавши звістку про приєднання до Королівства Польського, шляхта Волині вирішила обговорити умови унії на окремому сеймі. А це значить, що *українські шляхтичі вважали себе рівноправними партнерами поляків*. Після тривалих суперечок волиняни погодились на приєднання, домігшись можливості написати привілей, «*як найкраще і найкорисніше для себе розуміють*».

Свідчать документи

Із промови князя Костянтина Вишневецького

Приєднуємося як люди вільні й свободні, аби не були в почтивості своїй шляхетській принижені, бо ми є народ такий почтивий, що жодному народові не поступимося, і чуємося... рівними кожному народові.

Поміркуйте, про який народ говорить князь. Які погляди щодо унії він демонструє?

Очевидно, ані поляки, ані литвини не очікували, що *українська шляхта заявить про себе як окремий народ зі своєю власною позицією*. Волиняни домоглися приєднання до Корони ще й Київського воєводства і стали авторами привілеїв для трьох українських воєводств.

Думки істориків

Наталія Старченко, українська історикиня

Волиняни витиснули в безнадійній ситуації право самому написати *привілей — договір, який регулював умови приєднання Волинського і Брацлавського воєводств до Польського Королівства*. До привілею впишуть і гарантії непорушності кордонів, і збереження власного права, і уживання руської мови як офіційної на цих теренах, і рівність прав православних і католиків...

Генрік Літвін, польський історик

Волиняни трактували зв'язок із Короною як двосторонню угоду, де кожна сторона — рівноцінний суб'єкт.

Яку роль відводять історики волинянам у підписанні унії?

Литвини, тяжко переживаючи втрату майже половини території Великого князівства Литовського та побоюючись за свої землі й посади, повернулися до Любліна.

4. РІШЕННЯ ЛЮБЛІНСЬКОГО СЕЙМУ. УТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

1 липня 1569 р. Люблінський сейм ухвалив унію між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. У результаті дві держави об'єдналися в одну — *Річ Посполиту* (у перекладі — *республіка*), яка була *федеративною державою*. Нова держава мала спільного короля, який обирався на сеймі та титулувався *Королем польським та Великим князем Литовським*. Польща і Литва зберігали власне законодавство, судову систему, військо та фінанси. Крім цього, литовсько-руська шляхта зрівнювалася в правах і привілеях з польською. Спільними ставали скарбниця і грошова одиниця.

Вартє запам'ятати!

Федеративна держава (федерація) (від лат. *federatio* — об'єднання, союз) — союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права.

Онлайн-вправа
«Люблінська унія»
<https://cutt.ly/yhCSMSY>

Пам'ятник Люблінській унії (1) і барельєф на ньому (2) у м. Люблін, Польща (сучасне фото)

1. Розгляньте зображення пам'ятника Люблінській унії. Поміркуйте, який зміст закладено в його барельєфі.
2. Як ви вважаєте, чому цей пам'ятник визнано одним із символів об'єднаної Європи?

5. НАСЛІДКИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Київське, Волинське та Брацлавське воєводства за умовами унії отримали автономний статус у межах Королівства Польського. Позитивним наслідком стало *об'єднання українських земель у складі однієї держави*.

Поміркуюмо!

Чому, на вашу думку, українська дослідниця Наталя Яковенко назвала одним із наслідків Люблінської унії «зустріч Русі з Руссю»?

Люблінські привілеї закріпили дію зводу законів Великого князівства Литовського в межах трьох воєводств. Збереглася судова система й ведення діловодства місцевою (руською) мовою. Посади в межах трьох воєводств мала отримувати лише місцева шляхта.

Українські землі у складі Королівства Польського стали значно **ближчими до західноєвропейських впливів**. Входження більшості українських земель до складу однієї держави — Речі Посполитої — сприяло формуванню у їх мешканців спільної **української ідентичності**.

Поміркуюмо!

Доведіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака: «Україна є результатом розширення Заходу на Схід». Свою відповідь аргументуйте.

Поміркуюмо!

Роздивіться монету, присвячену 450-річчю Люблінської унії, і дайте відповіді на запитання.

1. Кого зображено на аверсі монети?
2. Як ви розумієте цитату на монеті: «Вільний з вільним, рівний з рівним»?
3. Зіставте напис на монеті з оцінками унії українськими істориками (с. 20). У чому полягає відмінність в оцінках авторами монети й істориками? Доберіть із тексту параграфа аргументи на користь кожної з позицій.

Пам'ятна срібна монета на честь 450-річчя Люблінської унії (Національний банк Польщі, 2019 р.)

Отже, *Люблінська унія створила суперечливі умови для розвитку українських земель*. Більшість їх опинилася у складі Польщі. Люблінські привілеї забезпечували широку автономію українських воєводств у Речі Посполитій. Вони мали пришвидшити творення власної ідентичності.

Однак унія таїла й низку небезпек. Польська шляхта була політично зрілішою і домінувала в публічному просторі. Ці обставини несли з собою *ризик асиміляції та колонізації*.

Чому, на вашу думку, Люблінські привілеї мали пришвидшити творення власної ідентичності українських земель?

Люблінська унія 1569 р. Утворення Речі Посполитої

1. Визначте кордони Речі Посполитої.
2. Назвіть території, які відійшли до Королівства Польського за умовами Люблінської унії.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ Знаю і систематизую нову інформацію

1. За матеріалами параграфа створіть у зошиті схему «Наслідки Люблінської унії 1569 р. для українських земель».

Наслідки Люблінської унії 1569 р. для українських земель

ПОЗИТИВНІ

НЕГАТИВНІ

2. Увідповідніть назви документів і дати їхнього прийняття.

1 Кревська унія

А 1569 р.

2 Городельська унія

Б 1385 р.

3 Люблінська унія

В 1413 р.

Г 1514 р.

 Обговорюємо в групі

1. Співставте очікування сторін від Люблінської унії з її умовами. Чиї сподівання справдилися, а чиї — ні? Чому?
2. За допомогою історичних фактів доведіть, що підписання Люблінської унії стало результатом тривалого історичного процесу?

 Мислю творчо

Ознайомтеся з оцінкою українських істориків наслідків Люблінського сейму й дайте відповідь на запитання.

Михайло Грушевський: «Литовські представники, що прибули на сейм, не мали енергії протестувати проти територіальних захоплень: вони відчували, що в них «обрізано крила», як вони висловились».

Наталія Яковенко: «Люблінська унія вивела суспільство зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі прояви суспільної активності: релігійної, етнічної, економічної, культурної, збройної».

а) Як ви розумієте вислів М. Грушевського, що литвинам було «обрізано крила»? Чи були, на вашу думку, інші варіанти дій у литовській делегації?

б) Чи погоджуєтесь ви з висловлюваннями істориків щодо унії?

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1569 р. Укладення Люблінської унії. Утворення Речі Посполитої

§4

Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст.

Пригадайте, хто і чому був зацікавлений в укладенні Люблінської унії. Якими були наслідки Люблінської унії для українських земель?

1. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Українське суспільство XVI ст. було, як і раніше, неоднорідним за національним і соціальним складом. До привілейованих станів належали *шляхта* й *духовенство*. Непривілейованими були *міщани* й *селяни*.

На вершині соціальної піраміди перебували *магнати*. До магнатів належали *князі*, які становили верхівку суспільства. Сходиноку нижче в соціальній піраміді розміщувалися *пани* — власники спадкових земель. Ще нижче перебували *бояри-зем'яни* — представники середньої і дрібної шляхти, які володіли землею за умови несення служби у представників вищих верств шляхти.

Шляхетська верхівка мала велику владу на місцях: організовували судочинство й оборону, забезпечували порядок. Серед середньої і дрібної шляхти переважали місцеві роди.

Битва під Оршею (фрагмент картини, ймовірний художник Ганс Крелл, 1520–1534 рр.)

Пригадайте події битви під Оршею. Про що свідчить наявність герба князів Острозьких на картині?

Історичні подробиці

На відзначення заслуг князя К. Острозького перед державою 17 липня 1522 р. йому було надано право запечатувати листи червоним воском, що було привілеєм коронованих осіб.

Відео «Битва під Оршею»
(«Історія: поле битви»,
тривалість 01 хв 23 с)
<https://cutt.ly/CyC320Z>

Вартє залам'ятси!

Магнат (від лат. *magnum* — великий) — людина високого соціального стану; великий землевласник, представник родової знаті.

Також до привілейованого стану українського суспільства належало *вище духовництво*.

Міське населення було неоднорідним і складалося з *патриціату* (заможні магістратські урядники), *бюргерства* (ремісники, майстри) та *плебсу* (дрібні торговці, підмайстри).

Найчисленнішою, однак найбільш безправною верствою тогочасного суспільства, були *селяни*. За право жити і господарювати на землях шляхти селяни сплачували ренту: натуральну (продуктами), грошову та відробітками в панському господарстві. Однак у більшості шляхетських маєтків селяни «сиділи» на дворищах — мали у своєму розпорядженні ділянки землі, які їм обробляли.

Разом із членами великих родин часто жили далекі родичі та навіть чужі люди — *коморники* і *підсусідки*. У селянських господарствах також працювали *наймити*, *домашні слуги* та *челядь-невільники*.

Зростання попиту на хліб та інше збіжжя внаслідок збільшення чисельності населення і революції цін у Європі сприяло розвитку фільваркового господарства. У *фільварках* продукцію виробляли на продаж. Прагнучи збільшити прибутки, власники фільварків обмежували свободу селян і збільшували обсяг відробіткової ренти — панщини.

Вартє залам'ятси!

Рента — дохід, який отримували землевласники за надання селянам права користуватися землею. Могла бути натуральною, грошовою та відробітковою.

Оренда — отримання земельної ділянки в користування за плату.

Фільварок (з нім. *vogwerk* — *хутір* або *ферма*) — велике багатогалузеве товарне господарство, засноване на праці залежних селян й орієнтоване на отримання прибутку з продажу продукції.

Панщина — примусове і безоплатне виконання селянами певного обсягу робіт у господарстві землевласника.

Наприкінці XV ст. розпочався процес становлення нової суспільної верстви, міжстанового соціального прошарку українського суспільства — *козацтва*.

Діємо: практичні завдання

Користуючись текстом пункту 1 параграфа, зобразіть соціальну піраміду українського суспільства.

2. ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ

Перший правовий кодекс Великого князівства Литовського, що охоплював усю територію держави та права всіх її станів, був затверджений у **1529 р.** Він дістав назву *Перший Литовський статут*.

Кодекс був рукописним. Звичайно, у суспільстві, де кожний стан мав свої окремі права, не могло бути єдиних для всіх законів. Однак законодавці створили унікальну на той час правову пам'ятку на основі норм римського права, «Руської Правди», польських і німецьких правових норм і місцевих звичаїв.

Другий Литовський статут 1566 р. містив 14 розділів. Він *зрівнював у правах шляхту та магнатів, впроваджував виборні суди та повітові сеймики*.

1588 р. Велике князівство Литовське прийняло для себе *Третій Литовський статут*, який затвердив Сигізмунд III Ваза. Документ унормовував повноваження органів влади Великого князівства Литовського, остаточно закріпив привілеї шляхти й істотно *обмежив особисту свободу селян*.

3. МІСТА. РЕМЕСЛО І ТОРГІВЛЯ

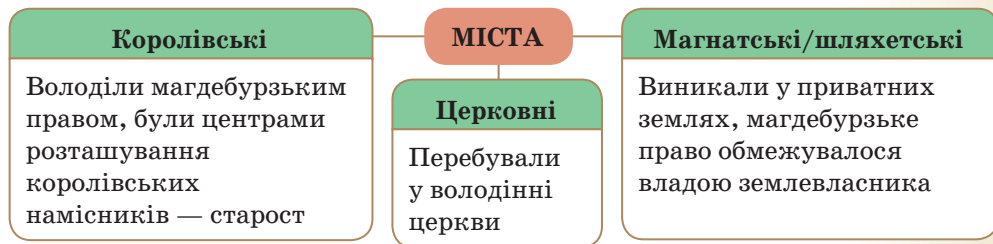
У XVI ст. основою господарювання на українських землях залишалося землеробство.

З поживленням економічного життя на наших теренах швидко зростала мережа міст. На відміну від сіл, міста мали привілеї на заснування і ширші правові можливості для розвитку. Окреме самоврядування і судочинство мали єврейські та вірменські громади.

Поміркуймо!

Пригадайте, які умови сприяли виникненню і зростанню міст.

В Україні існувало понад 1100 міст і містечок, значна частина яких, на відміну від Західної Європи, була магнатськими/шляхетськими. Королівськими містами, де громади мали повне магдебурзьке право, зазвичай були центри воєводства і повітів: Київ, Брацлав, Житомир, Луцьк, Львів тощо.

Які міста, на вашу думку, мали найбільш вигідне становище?

Вартє запам'ятати!

Магдебурзьке право — право на самоврядування, за яким міста звільнялися від управління та суду великих землевласників; обмеження влади землевласників над містом.

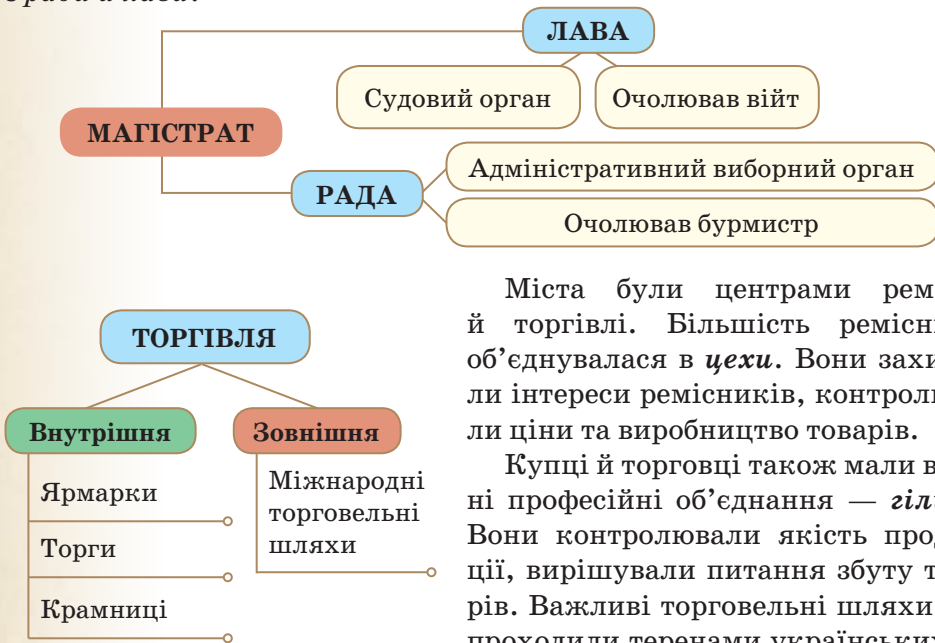
Поміркуймо!

Пригадайте, де та коли виникло магдебурзьке право. Які особливості життя міст в Середньовіччі призвели до появи приказки «*міське повітря робить вільним*»?

Пам'ятна монета, присвячена впровадженню магдебурзького права в Києві (Національний банк України, 1999 р.; реверс)

Міста, що мали магдебурзьке право, повністю або частково управлялися **магістратом** — виборним становим органом, що складався з *ради й лави*.

Міста були центрами ремесла й торгівлі. Більшість ремісників об'єднувалася в **цехи**. Вони захищали інтереси ремісників, контролювали ціни та виробництво товарів.

Купці й торговці також мали власні професійні об'єднання — **гільдії**. Вони контролювали якість продукції, вирішували питання збуту товарів. Важливі торговельні шляхи, що проходили теренами українських земель, сприяли розвитку міжнародної торгівлі.

1. Поміркуйте, як розвиток торгівлі впливав на соціально-економічне становище українських земель у XVI ст.
2. Пригадайте, які торговельні шляхи пролягали теренами України.

Онлайн-кросворд
«Литовські статuti»
<https://cutt.ly/XbQ8cCQ>

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари з назв станів українського суспільства в XVI — першій половині XVII ст. і їхніх представників.

1 Шляхта

А Митрополити, єпископи

2 Міщани

Б Ремісники, купці

3 Селяни

В Коморники, підсусідки

4 Духовенство

Г Князі, магнати, зем'яни

2. Упорядкуйте історичне лото: уявно поєднайте текстові картки з ребусами. Запропонуйте свій варіант вправи.

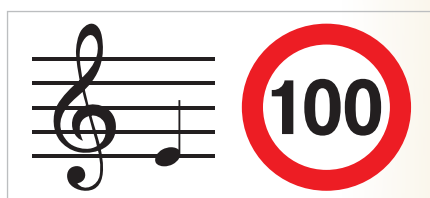
Рада

Бурмистр

Панщина

Фільварок

Селяни

Цех

Товарне виробництво

Землевласник

Магдебурзьке право

 Обговорюємо в групі

Прочитайте в інтернет-додатку уривок із праці М. Грушевського «Історія України-Русі». Дайте відповіді на запитання:

- а) Як впливали ярмарки на розвиток міст і добробут населення?
б) Чи можна вважати ярмарки привілеєм?

 Мислю творчо

<https://cutt.ly/qnfz kf7>

Як ви розумієте вислів українського історика Ярослава Грицака: «Без Колумба не було б України»?

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1529, 1566, 1588 рр. Литовські статути

§5-6

**Церковні та релігійні проблеми
в Україні XVI ст.**

Дізнайтеся з додаткових джерел/пригадайте, що таке Реформація. Коли і з яких причин вона розпочалася в Європі? Які зміни вона спричинила в політичному та культурному житті європейських країн?

1. КРИЗА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В XVI ст.*Діємо: правдиві задання*

На основі тексту пункту 1 і рубрик «Свідчать документи» й «Думки істориків» укладіть структурно-логічну схему «Православна церква в XVI ст.».

**ПРАВОСЛАВНА
ЦЕРКВА В XVI ст.**

Причини кризи

Ознаки кризи

Шляхи подолання кризи

У XVI ст. православна церква перебувала у скрутному становищі. Після падіння Константинополя в 1453 р. православні патріархи потрапили в політичну залежність від Османської імперії. Землі України майже не відчували духовного впливу й підтримки центру світового православ'я. Водночас проголошений у 1589 р. Патріархом московський митрополит претендував на роль духовного лідера православних. Це непокоїло українських церковних діячів.

В останній третині XVI ст. католицька церква активно реформувалася. Це проявлялося в *підвищенні освітнього рівня духовенства, відкритті спеціальних освітніх закладів, впровадженні суворої дисципліни і нових вимог до вірян.*

*Свідчать документи***Привілей Сигізмунда II Августа (1572 р.)**

Хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та перед міщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вольностей... наданих місту Львову... і користувалися ними без всяких винятків... Священники їхні, церкви грецького обряду..., повинні бути вільні та звільнені від будь-яких податків...

Скарга Львівського Успенського братства (1593 р.)

Насамперед змушувала рада Львова великим насильством нас, осілих міщан, наших дітей і нашу челядь до послуху папському костюлу, до свят нового календаря, мордюючи в'язницями і караючи штрафами...

У чому, за свідченням документів, полягає відмінність між правовим статусом і реальним становищем православних у Речі Посполитій?

У православних Речі Посполитої посилювалося відчуття меншовартості власної церкви. І справа була не тільки в тиску католицтва — *православна церква мала значні внутрішні проблеми*. Першою з них було право патронату світських володарів. Представники шляхетського стану за власний кошт утримували церкву, вони впливали на всі церковні справи аж до призначення священників і єпископів. Інша проблема полягала в низькому освітньому рівні православного духовництва: частина священників була неписьменною, вони не могли скласти конкуренцію освіченим католицьким богословам.

Думки істориків

Сергій Плохій, український і американський історик

Низький освітній рівень духовництва, порушення моральних стандартів і церковних канонів, поширеність симонії (купівлі і продажу церковних посад) і цілковитий контроль над церквою з боку світських патронів були проявами загальної кризи українського православ'я наприкінці XVI ст.

Як історик оцінює стан православної церкви наприкінці XVI ст.? У чому, на вашу думку, він вбачає причини кризи?

2. РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРЕФОРМАЦІЯ В УКРАЇНІ

Пригадайте/дізнайтеся, які верстви населення і з яких міркувань підтримали Реформацію в країнах Західної Європи.

У 30–40-х роках XVI ст. Реформація досягла теренів Речі Посполитої. Протестантами ставали переважно представники шляхти і магнатських родів. Хоч Реформація виникла в лоні католицької церкви, відколовши від неї значну частину вірян, вона послужила водночас *поштовхом для оновлення православної церкви*.

Думки істориків

Сергій Плохій, український і американський історик

Протягом XVI ст. в Західній і Центральній Європі релігія невпинно перетворювалася на потужну зброю боротьби аристократів проти наступу королівської влади на їхні права... У руських землях Польського королівства та Великого князівства Литовського магнатська опозиція збиралася, здебільшого, під стягом православ'я.

Поміркуйте, чим зумовлена відмінність у виборі релігії опозицією в Західній Європі та руських землях.

Проявом оновлення православної церкви був перший переклад Святого Письма староукраїнською літературною мовою, здійснений в **1556–1561 рр.** та відомий як *Пересопницьке Євангеліє*.

Слідом за Реформацією на землях Речі Посполитої поширилася **Контрреформація** — реакція католицької церкви на загрозу, яка виникла. Головними засобами боротьби з протестантизмом католики обрали освіту, церковну проповідь, розповсюдження книжок. На теренах Речі Посполитої активно діяв орден єзуїтів. Створені ним єзуїтські колегіуми давали найкращу на той час освіту, поєднуючи її з католицьким вихованням учнів. На українських землях були створені 13 таких колегіумів, зокрема у Львові, Луцьку, Перемишлі та Кам'янці.

Пересопницьке Євангеліє,
1556–1561 рр.

Пригадайте ознаки Реформації. Поясність, чому Пересопницьке Євангеліє можна вважати проявом впливу Реформації на українські землі.

3. ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА. КНИГОВИДАННЯ. ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ

Пригадайте, як була організована освіта в європейських школах й університетах. Що таке «сім вільних мистецтв»? Коли і ким було започатковано книгодрукування в Європі?

Вплив Реформації спричинив те, що православні міщани за зразком протестантських самоврядних громад почали створювати **братства**.

Перше братство було засноване в 1542 р. у Львові. Невдовзі вони з'явилися і в інших містах. Братства підтримували православних ремісників і торговців, займалися доброчинністю, утримували православні храми. Особливим напрямом їхньої діяльності була освіта. У 1585 р. створена братська школа у Львові, при ній заснована друкарня. Освіта в братських школах була організована за європейським зразком і спиралася на вивчення «семи вільних мистецтв», до яких зазвичай додавалися грецька і церковнослов'янська мови.

Вартє залам'ятати!

Церковні братства — національно-релігійні об'єднання українських православних міщан і шляхти в XVI–XVII ст.

При братствах засновували друкарні, найбільші з яких — у Львові та Києві. До Львова був запрошений друкар **Іван Федорович**, який змушений був тікати з Москви, де на той час книгодрукування сприймалося як ересь. У 1574 р. коштом Львівського братства було видано книги «Апостол» і «Буквар» для братських шкіл, у 1591 р. — підручник грецької і церковнослов'янської мов «Адельфотес».

Самоврядні братства набули великої ваги. Найбільші з них домоглися права *ставропігії* — прямого підпорядкування константинопольському патріарху. Так вони стали не просто незалежними від місцевих єпископів і духівництва, а намагалися встановити свій контроль над церковними справами. Це спричинило загострення відносин між братствами та православними ієрархами.

Захисниками православної віри були не тільки міщани, а й шляхта, яка на Волині та Київщині була переважно православною. Найяскравішою постаттю серед оборонців православ'я був князь **Василь-Костянтин Острозький**.

У **1576 р.** в Острозі князь заснував *академію* на противагу єзуїтським колегіумам і протестантським школам. Так було започатковано новий тип навчального закладу — *слов'яно-греко-латинську школу*.

Василь-Костянтин Острозький
(портрет роботи невідомого художника, XVII ст.)

Які особисті якості князя, на вашу думку, хотів підкреслити художник?

Через два роки на запрошення князя В.-К. Острозького до Острога переїхав Іван Федорович. У **1581 р.** він видав «Острозьку Біблію» — перше у світі друковане Святе Письмо слов'янською мовою.

Князь В.-К. Острозький просував ідею переведення центру патріархату з османського Константинополя до православного Острога. План не був реалізований, але він свідчив про великі амбіції українських магнатів.

Довідка про князя
В.-К. Острозького
<https://cutt.ly/CnfzdzdF>

Віртуальна екскурсія
Музеєм книги і друкарства м. Острог
в Рівненській області <https://cutt.ly/Tb8QI2S>

Поміркуйте, у чому полягало значення видання друкованої Біблії слов'янською мовою для православного населення українських земель.

Вартє залам'ятати!

Академія — 1) різновид наукового, навчального або мистецького закладу найвищого рівня; 2) провідний центр у відповідній галузі освіти і науки.

Помиримо!

Як ви розумієте вислів історика Сергія Плохія: «Застосування друкарського верстата поглибило релігійну боротьбу в українських і білоруських землях»?

4. ВИНИКНЕННЯ ІДЕЇ ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ. ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА

Незважаючи на те, що розкол у християнській церкві тривав з XI ст., в обох церквах завжди були прихильники відновлення єдності християнства. Ще в 1439 р. у Флоренції було зроблено спробу відновити єдність християнських церков під владою Папи Римського — проголошено Флорентійську унію. Але насправді ця унія так і не відбулася через глибокі суперечності між церквами.

Наприкінці XVI ст. ідея унії християнських церков знову ожила. Ідея церковної унії сприяла розвитку *полемічної літератури*. У 1577 р. побачив світ трактат єзуїта Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем». У трактаті П. Скарга вказував на необхідність унії православної та католицької церков у Речі Посполитій.

Вартє запам'ятати!

Полемічна література — жанр богословської літератури, у якій велася дискусія щодо унії католицької і православної церков.

У 1587 р. ректор Острозької академії **Герасим Смотрицький** відповів твором «Ключ Царства небесного», у якому заперечував підкорення православної церкви Риму. Його син **Мелетій (Максим) Смотрицький** написав «Тренос» — символічний плач Східної Церкви за своєю волею.

ПАМ'ЯТКИ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**Прибічники унії**

Петро Скарга «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем»

Іпатій Потій «Антиризис»

Опрацюйте схему. За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку біографічну довідку про одного з авторів-полемістів.

Противники унії

Мелетій Смотрицький «Тренос»

Іван Вишенський «Послання до єпископів»

Христофор Філалет «Апокрисис»

«Пересторога» (автор невідомий)

Отже, протягом XVI ст. у православній церкві України наростали кризові явища. Пошуки виходу із цієї кризи привели до позитивних зрушень в українській культурі.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

2. Що таке братство? Схарактеризуйте діяльність православних братств.
3. Виконайте онлайн-вправу «Полемічна література».

Онлайн-вправа «Полемічна література»
<https://cutt.ly/ob8QPGJ>

 Обговорюємо в групі

1. Обговоріть у класі результати роботи з укладання структурно-логічної схеми «Православна церква в XVI ст.» (с. 26). Подискутуйте на тему «Криза православної церкви як поштовх до розвитку української культури». Доберіть аргументи «за» і «проти» висловленої думки.
2. Роздивіться монету. Визначте, якій події вона присвячена. Яку ще інформацію повідомляють викарбувані на монеті зображення?

Пам'ятна монета
(Національний банк України,
2017, реверс)

 Мислю творчо

1. Підготуйте тези доповіді для виступу на науковій учнівській конференції на тему: «Реформація і Контрреформація: український вимір». Створіть хмаринку слів, яка ілюструвала б тези вашої доповіді.
2. За допомогою вчителя і додаткових джерел інформації зіставте становище православної церкви у Речі Посполитій і Московському царстві в XVI ст.

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

- 1556–1561 рр.** Створення Пересопницького Євангелія
1576 р. Заснування Острозької академії
1581 р. Видання Острозької Біблії
1585 р. Заснування Львівської братської школи

§7

Берестейська церковна унія 1596 року і її наслідки

Пригадайте, чому виникла ідея церковної унії. Запропонуйте власні аргументи «за» і «проти» церковної унії.

1. ПЕРЕДУМОВИ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ

У 90-ті роки XVI ст. ідея щодо церковної унії здобула багато прибічників. У 1590 р. більшість православного духовництва на чолі з луцьким єпископом Кирилом Терлецьким і володимирським єпископом Іпатієм Потієм висловила готовність до об'єднання церков. *Ієрархи православної церкви бачили в ній засіб вирішення низки завдань:*

- позбавитися залежності від світських володарів;
- позбавитися контролю з боку православних братств;
- подолати кризу і підвищити статус православної церкви в державі;
- забезпечити для православних владик місце в сенаті нарівні з католицькими ієрархами.

Іпатій Потій (портрет XVII ст.)

За матеріалами параграфа й додаткових джерел інформації напишіть довідку до «Енциклопедії історії» про Іпатія Потія.

Рим був зацікавлений в унії, адже прагнув поширити свій вплив на Схід і послабити протестантизм.

Підтримував ідею і *король*, якого найбільше непокоїли претензії новопроголошеного Московського патріархату на керування православними «всея Русі». До того ж церковне об'єднання вважалося важливим кроком до досягнення релігійної єдності, а отже, й до зміцнення держави.

Роботу з утілення унії в життя взяв на себе єпископ **Іпатій Потій**, якого часто називали «*батьком унії*».

Історичні подробиці

Іпатій Потій (1541–1613 рр.) — походив зі шляхетської родини. Товаришував з князем Василем Острозьким, викладав в Острозькій академії. Блискучий письменник-полеміст, доводив переваги греко-католицької церкви в умовах наступу католицизму. Від 1599 р. і до смерті був Київським митрополитом греко-католицької церкви. Заснував перші греко-католицькі школи й друкарні.

Після тривалої підготовки православні єпископи за участі Київського митрополита Михайла Рогози ухвалили «Торчинські артикули» (від м. Торчин на Волині). Цей документ визначив *зміст церковної унії*:

- обряди і свята православної церкви залишалися незмінними;
- ліквідувалася юрисдикція Константинопольського патріархату «на території Русі»; митрополит Київський обирався єпископами, але його кандидатура мала бути затверджена Папою; уніатські ієрархи отримували місця в сенаті Речі Посполитої нарівні з католицькими єпископами;
- усі монастирі, церкви і церковні братства мали перебувати під контролем єпископів без втручання світських осіб;
- заборонялося вихрещувати православних у католицтво.

Отже, у документі *йшлося про умови «об'єднання» церков, але жодним чином не про їхнє «злиття»*.

Думки істориків

Сергій Плохій, український і американський історик

Умови унії мали на меті урівняти права православних із правами католиків і посилити владу єпископів... У статтях не було практично нічого про підвищення морального і освітнього рівня духовництва... Ієрархія, взявши курс на церковну унію з Римом, практично цілковито відкинула програму реформування православ'я зсередини, яку висунули та втілювали братства.

Наталія Яковенко, українська історикиня

Цей крок навряд чи можна розцінити як різюче несподіваний. Необхідність кардинальних реформ була очевидною для кожного, хто критично дивився на деморалізацію церковних верхів... Пожвавлення релігійного життя в католицькій церковній спільноті ставило Східну церкву в особливо програвше становище...

У чому, на вашу думку, збігаються і чим різняться наведені оцінки істориків? Спробуйте узагальнити їх і зробити власний висновок щодо причин унії.

Із проголошеними умовами згодні були не всі. *Князі й шляхта не хотіли втрачати контроль над церквою, ставропігійні монастирі воліли зберегти свою незалежність, землі і власність, православні братства прагнули церковних реформ, а не посилення влади єпископів*. Головним противником унії був князь В.-К. Острозький, який спершу був її палким прибічником. Однак він бачив унію як рівноправне об'єднання двох гілок християнства. Під його тиском львівський єпископ Гедеон Балабан і перемишльський єпископ Михайло Копистенський висловили протест проти унії. Князь звернувся

по допомогу до протестантів і погрожував виставити 20-тисячне військо для захисту «грецької віри». Відбувся розкол серед православних.

Водночас, за підтримки короля Сигізмунда III, Іпатій Потій і Кирило Терлецький здійснили подорож до Риму, де в грудні 1595 р. отримали *папську буллу* про згоду на унію.

2. ЦЕРКОВНІ СОБОРИ У БЕРЕСТІ В 1596 Р.: РОЗКОЛ ПРАВОСЛАВНОЇ І УТВОРЕННЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Пригадайте/дізнайтеся обставини й основні умови прийняття Флорентійської унії в 1439 р. Чому вона так і не відбулася?

Церковний собор для проголошення унії був скликаний 8 жовтня **1596 р.** у церкві Святого Миколая в Бересті (нині місто в Білорусі). *Саме на цьому соборі було ухвалено рішення про утворення унійної (греко-католицької) церкви.* Але противники унії на чолі з В.-К. Острозьким відмовилися брати участь у ньому та проголосили свій окремий собор. *Відбулися фактично два собори.*

На боці прибічників унії були майже всі єпископи, підтримка короля і Папи Римського. В.-К. Острозький, зі свого боку, залучив до участі в православному соборі представників східних патріархів, православної шляхти і братств, а також більшість православних монастирів. Собори проголосили взаємне відлучення своїх противників від церкви.

Отже, *унійна церква* передбачала збереження православних обрядів, богослужіння церковнослов'янською мовою, право на власну митрополію, можливість нижчого духовництва вступати в шлюб, визнання зверхності Папи Римського, прийняття догматів (вчення) католицької церкви.

Православний собор ці рішення не визнав.

Вартє запам'ятати!

Унійна (греко-католицька) церква — церква, що діє у складі католицької церкви, зберігаючи спільну із православними церквами обрядність і звичаї.

Грамота Берестейської унії
(«Артикули, що належать до з'єднання з Римською Церквою»)

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся імена єпископів, які завірили документ своїми печатками.

3. ВПЛИВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Душки істориків

Наталія Яковенко, українська історикиня

Починалося велике протистояння..., що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі і насильства... Розмірковуючи над витокami цього феномена, мусимо визнати, що православний загаль Русі-України на унії нічого не втрачав,... логіка владик-уніатів, які... шукали опіки могутнього Риму і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі, була... слухною... Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав... опір новині, неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, а відтак — справедливу і добру старовину.

Як історикиня оцінює Берестейську унію? Чи погоджуєтесь ви з її оцінкою унії? На які наслідки Берестейської унії вказує дослідниця?

Вітраж «Берестейська унія» (робота вітражиста Лео Мола в Митрополичому кафедральному храмі Святих Володимира й Ольги УГКЦ у м. Вінніпег, Канада)

Поміркуйте й поясніть, чи підтримує автор вітража унію. Які її ідеї він втілює у своєму мистецькому творі?

Унію визнали шість з восьми єпископів Київської митрополії, першим унійним митрополитом став **Михайло Рогоза (1596–1599 рр.)**. 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал про обов'язковість переходу до унії. Православна церква в Речі Посполитій опинилася поза законом. **Замість того, щоб сприяти порозумінню і єдності християн, унія перетворилася на інструмент розколу суспільства.**

Зміну церковної належності почали розглядати як зраду свого народу — нібито «руський народ» становили тільки православні, а уніатів вважали частиною польсько-литовської спільноти. Одиноким голосом Мелегія Смотрицького, який намагався протистояти подібним уявленням, майже ніхто не почував.

Онлайн-вправа
«Люблінська
і Берестейська унії»
<https://cutt.ly/Zb8QSmA>

*Свідатсь документи***Мелетій Смотрицький
«Виправдання невинності» (1621 р.)**

Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем. Не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження і кров руська, польська, литовська.

1. На вашу думку, чому ця позиція М. Смотрицького не була сприйнята сучасниками?
2. Чому можна стверджувати, що погляди М. Смотрицького «випередили свій час»?
3. Що, на вашу думку, у поглядах М. Смотрицького було прогресивним?

Мелетій Смотрицький
(робота невідомого художника, XVIII ст.)

Інтерактивна карта УГКЦ
в сучасному світі
<https://map.ugcc.ua/>

Таким чином, Берестейська унія стала **відповіддю на кризу православної церкви та проявом Контрреформації в Речі Посполитій**. Водночас вона **поглибила розкол у суспільстві та загострила релігійні суперечності**. Намагання створити єдину церкву замість двох призвели до виникнення третьої. Але завдяки релігійній полеміці викристалізувалася ідея «руського народу» як третього учасника федеративної Речі Посполитої.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте світлину Пам'ятного Хреста на честь Берестейської унії, встановленого в Чернівцях. Запропонуйте художні, архітектурні та інші елементи власного проєкту подібного пам'ятника.

Пам'ятний хрест з нагоди 400-ліття Берестейської унії в м. Чернівці (встановлено на подвір'ї собору Успіння Пресвятої Богородиці Української греко-католицької церкви, 1996 р.)

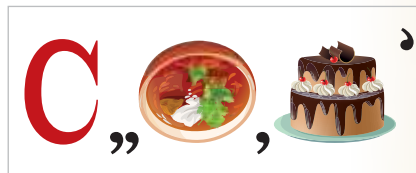
ЗНАЮ МИНУЛЕ, ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ, ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Скориставшись матеріалами параграфу, заповніть таблицю «Берестейська церковна унія 1596 р.»

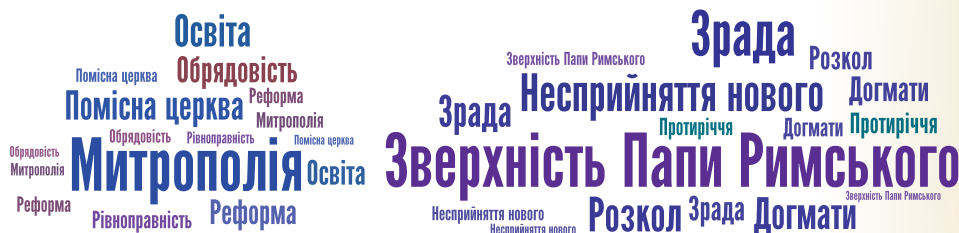
Берестейська церковна унія 1596 р.	
Аргументи прибічників унії	Аргументи противників унії

2. Схарактеризуйте Берестейську церковну унію за планом: **1.** Передумови укладення. **2.** Причини укладення. **3.** Зміст унії. **4.** Результати і наслідки.
3. Розгадайте ребуси. З отриманими словами-розгадками складіть коротку історичну довідку для словника-енциклопедії.

Обговорюємо в групі

1. Поясніть, чому можновладці й вище духовництво прихильно ставилися до ідеї церковної унії.
2. Чому ідея унії не здобула широкої підтримки серед міщан і селян?
3. Використовуючи слова хмаринки, аргументуйте унію з точки зору її прибічника/прибічниці або противника/противниці.

Мислю творчо

1. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: «Берестейська унія 1596 р.: компроміс еліт чи зрада духовництва?».
2. Створіть лепбук/постер/колаж на тему «Утворення греко-католицької церкви».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1596 р. Церковні собори в Бересті, укладення Берестейської церковної унії, утворення греко-католицької церкви

§8

**Церковне життя в Україні
першої половини XVII ст.**

Поміркуйте, як характеризує церковне життя в українських землях після Берестейської унії вислів: «На початку XVII ст. ієрархи залишилися без вірян, а віряни — без ієрархів».

1. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ІЄРАРХІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Перші два десятиліття після укладення Берестейської унії були періодом гострої боротьби за відновлення прав православної церкви. *Унія зблизила православних із протестантами.* У 1599 р. між ними був укладений союз для спільних дій. Давній захисник церкви — шляхта — боролася за відновлення її статусу. Протести на сеймах підтримували і католицькі депутати. Королю вказували, що він порушив свою присягу, дану на коронації. Адже її частиною був пункт про релігійний мир, а рівні права православних і католиків були умовою Люблінської унії.

Король і частина прибічників унії були змушені йти на поступки. У 1603 р. Сигізмунд III дав дозвіл на обрання православного архімандрита Києво-Печерського монастиря. У 1607 р. поновили право «правити службу Божу» та дарувати маєтності православним храмам.

Але після смерті Гедона Балабана (1607 р.) і Михайла Копистенського (1609 р.) *церква залишилася без єпископів.* На допомогу прийшов новий соціальний стан українського суспільства — *козаки.* Змагаючись за власні права і привілеї, вони вбачали природного союзника у скривдженій православній церкві. У **1620 р.** очільник козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний *вступив до Київського Богоявленського братства «за всім військом Запорозьким».*

Того ж 1620 р., скориставшись проїздом через Україну єрусалимського патріарха Феофана, П. Сагайдачний організував *висвячення на Київського митрополита Йова Борецького (1620–1631 рр.),* а також чотирьох єпископів. *Православну ієрархію було відновлено.* Однак король висвячення не визнав.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації завершіть укладання запропонованої шкали часу.

Затвердження
«Торчинських
артикулів»

1595 р.

1596 р.

1600 р.

1613 р.

1620 р.

1632 р.

Свідчать документи

3 листа Йова Борецького

Упродовж останніх 25 літ нам не вдається забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні звинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневажанням прав, не є образою королівської гідності..., не є бунтом, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами корони, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита та єпископів.

1. Спираючись на документ, схарактеризуйте становище православної церкви в Речі Посполитій після Берестейської унії.
2. Подумайте, чому Йова Борецького називали «козацьким митрополитом».

Йов Борецький
(стінопис дзвіниці
Михайлівського
Золотоверхого монастиря
в Києві; храм споруджений
у 1108–1113 рр.,
відтворений
у 1997–1998 рр.)

Тільки в **1632 р.** після обрання нового короля Владислава IV були ухвалені «**Пункти для заспокоєння народу руського**», якими **визнавалося право православних на власну ієрархію і поновлювалося юридичне визнання православної церкви.**

Свідчать документи

«Пункти для заспокоєння народу руського»

1. Усім уніатам і неуніатам надається право вільного відправлення свого богослужіння, ... ремонтувати свої церкви й будувати нові...
2. ...Церква Св. Софії Київської з підданими, що живуть навколо неї, повинна залишатися за неуніатами й митрополитом... він, митрополит, за давніми правами й звичаями, повинен обиратися з-поміж руської шляхти духовними й світськими обивателями...

1. Які причини ухвалення документа відображені в його назві?
2. З якою метою було ухвалено документ?
3. Які права він надавав православним?

Онлайн-вправа
«Відновлення православної ієрархії»
<https://cutt.ly/Jb8QDUt>

2. СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Після смерті Іпатія Потія греко-католицьким митрополитом став **Йосиф Рутський** (1613–1637 рр.). Він здійснив реорганізацію унійного чернецтва за зразком ордену єзуїтів. Об'єднав його у Василянський орден, при монастирях якого також засновувалися школи. У 1621 р. Й. Рутський розпочав перемовини з вищими православними ієрархами про *примирення «Русі з Руссю»* — створення об'єднаного *Київського патріархату, підпорядкованого Риму*. Однак проти цього виступала православна шляхта й козаки. З іншого боку, виник конфлікт із католицьким духовенством, невдоволенням зміцненням уніатів і зростанням популярності греко-католицького віровчення серед вірян. Домовитися про примирення не вдалося.

Йосиф Рутський

3. РЕФОРМИ МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ ТА ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Після смерті Йова Борецького митрополитом Київським став нащадок молдовського аристократичного роду **Петро Могила** (1632–1647 рр.). Новий митрополит ужив заходів для упорядкування церковного управління. Єпископи були поставлені під суворий контроль. До монастирів і єпархій були направлені спеціальні «митрополичі намісники». П. Могила домогся послаблення патронату, домовившись зі світськими володарями про чітке визначення їхніх прав і обов'язків. Для розв'язання поточних проблем скликалися єпархіяльні собори, а конфлікти між представниками духовенства вирішував церковний суд — *митрополича консисторія*.

У **1632 р.** завдяки діяльності П. Могили стало можливим об'єднання братської і лаврської (монастирської) шкіл і *створення Києво-Братського (а після його смерті Києво-Могилянського) колегіуму*. Навчання здійснювалося з урахуванням досвіду європейських університетів.

Думки істориків

Сергій Плохій, український і американський історик

Москва надалі провадила політику самоізоляції, тоді як Константинополь зазнавав впливу протестантизму. Виклик прийняв найздібніший серед православних провідників того часу митрополит Петро Могила, який перетворив Київ на потужний інтелектуальний та церковний центр східного християнства.

У чому історик бачить значення діяльності П. Могили? Наведіть аргументи, що підтверджують думку історика.

Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі
Петро Могила (робота невідомого художника)

Онлайн-вправа
«Реформи
митрополита
Петра Могили»
<https://cutt.ly/eb8QFS5>

На основі інформації підручника та додаткових джерел складіть історичний портрет Петра Могили.

П. Могила був прихильником поліпшення взаємин з уніатами. Він особисто підтримував проект спільного патріархату та залагодження відносин між церквами. Але смерть митрополита в 1647 р. та початок Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. зробили ці плани неможливими.

Таким чином, у першій половині XVII ст. православна і унійна церкви зробили вагомі кроки для подолання кризових явищ і зміцнення своїх позицій у суспільстві. Примирення «Русі з Руссю» — поєднання розколотого народу України здавалося цілком можливим. Утім, воно так і не відбулося, але не через церковно-релігійні, а через соціально-політичні причини.

Поміряться!

Подумайте, чому створення об'єднаного Київського патріархату, підпорядкованого Риму, могло стати примиренням «Русі з Руссю».

Свято-Успенська унівська лавра Української греко-католицької церкви в с. Унів на Львівщині — один із найдавніших монастирських комплексів України, центральний монастир Галицької єпархії впродовж XIV—XVIII ст. (сучасне фото)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні пари з імен історичних діячів та описів їхньої діяльності.

1 Йов Борецький

А «Батько унії», перший греко-католицький митрополит

2 Петро Конашевич-Сагайдачний

Б Здійснив заходи з оновлення православної церкви

3 Йосиф Рутський

В Висунув ідею створення об'єднаного Київського патріархату

4 Петро Могила

Г У 1620 р. сприяв висвяченню православного митрополита

Д Висвячений у 1620 р. православний митрополит

Обговорюємо в групі

1. Чи можна Берестейську унію вважати наслідком Люблінської унії?
2. Назвіть спільні й відмінні риси в становищі православної й греко-католицької церков у першій половині XVII ст.

Мислю творчо

1. На думку історика Сергія Плохія, «офіційне визнання православної ієрархії означало кінець тісної співпраці між бунтівним козацтвом і православною церквою». Поясніть, чому так сталося.
2. В інтернет-додатку ознайомтеся зі Списком настанов київського митрополита Й. Рутського. Про що свідчить цей документ? Чи було насильство у цьому конфлікті однобічним?

Список настанов київського митрополита Й. Веляміна-Рутського
<https://cutt.ly/OnfWnax>

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

- 1620 р.** «Феофанове свячення» — висвячення єрусалимським патріархом Феофаном ієрархів православної церкви в Україні
- 1620–1631 рр.** Київську православну митрополію очолював Йов Борецький
- 1632 р.** Видано «Пункти для заспокоєння народу руського»
- 1632–1647 рр.** Київську православну митрополію очолював Петро Могила

Культурне життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.

Пригадайте, як релігійна ситуація в Україні позначилася на розвитку культури.

1. ОСВІТА, ЛІТЕРАТУРА І КНИГОДРУКУВАННЯ

Протягом XVI–XVII ст., попри труднощі, продовжилося формування самобутньої української культури.

У тісному зв'язку з суспільно-політичним життям розвивалася література. Під впливом реформаційних ідей у **1556–1561 рр.** побачило світ *Пересопницьке Євангеліє* — переклад Святого Письма із церковнослов'янської мови на староукраїнську літературну. У сучасній Україні новообрані президенти складають на Пересопницькому Євангелії присягу українському народові.

Сторінка Пересопницького Євангелія

Розгляньте сторінку Пересопницького Євангелія. Чим відрізняється оформлення цієї книги і сучасних видань? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайся, що таке *ініціал* і *мініатюра*.

Діємо: практичні завдання

Пригадайте з вивченого раніше (с. 30), що таке полемічна література. Які обставини сприяли розвитку полемічної літератури у другій половині XVI ст.? Назвіть імена й твори письменників-полемістів.

Під впливом релігійних процесів розвивалася полемічна література. Усна народна творчість була представлена *українським епосом* — думами, баладами, історичними піснями. До наших днів збереглися авторські твори «Роксоланія» Себастьяна Кленовича, «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Про Острозьку війну» Симона Пекаліда.

Освіта на українських землях розвивалася також під впливом релігійних процесів. Тривалий час освіту здобували в *церковних (парафіяльних) школах* при церквах і монастирях. В умовах Контрреформації виникли *єзуїтські колегіуми*. Навчання в них велося польською і латинською мовами, а учні отримували виховання в дусі католицької віри. Створювали свої навчальні заклади на теренах України і протестанти.

На противагу єзуїтським колегіумам українські діячі також створювали осередки шкільної освіти, у яких важлива роль відводилася збереженню традицій православного виховання. У **1576 р.** коштом князя В.-К. Острозького було **відкрито слов'яно-греко-латинську школу в м. Острозькому**. Ця школа із часом перетворилася на перший в українських землях вищий навчальний заклад західноєвропейського типу. Сучасники називали цю школу «академія». Першим її ректором був письменник-полеміст *Герасим Смотрицький*.

До провідних освітніх осередків України належала **Львівська братська школа**, яка була відкрита в **1585 р.** стараннями братства й утримувалася його коштом. Високі вимоги висувалися до вчителя, якого називали *дидаскал*. Він навчав учнів різних наук, стежив за їхньою поведінкою.

Розвитку української культури сприяло і **книгодрукування**. У середині XVII ст. в Україні було 40 друкарень. Однією з найбільших була друкарня Києво-Печерської лаври, де на початку XVII ст. побачили світ словники, граматики, букварі та твори релігійного змісту.

Діємо: практичні завдання

Із статуту Львівської братської школи (1586 р.)

...Дидаскал, або учитель, цієї школи повинен бути побожним, смиренно мудрим, лагідним, стриманим, не п'яницею, не розпусником, не хабарником, не срібнолюбцем, не злий, не заздрісний, не лайливий, не чарівник, не прихильник ересі, не порушник побожності, а у всьому показує образ для наслідування, і щоб учні були, як учитель їх...

Сидіти повинен кожний на своєму місці, призначеному за успіхи в навчанні. Який більше вміє, буде сидіти вище, якщо б і був дуже бідний, а хто менше вміє, повинен на постидному місці сидіти...

У поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашню науку свою та й письмо своє, яке вдома писав; виклад науки своєї має показувати... По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм од дидаскала, окрім малих, яким має писати сам дидаскал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати.

Багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вищим, лише самою наукою, тілом же рівні усі...

Навчати дидаскал і любити повинен усіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт бідних, і тих, хто ходить по вулицях, просячи милостині; хто скільки навчиться...

1. Опрацюйте документ і зіставте уявлення про образ учителя за Ранньомодерної доби і в наш час. Чи є відмінності?
2. Визначте в документі положення, що свідчать про демократичний характер братських шкіл.

2. КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКИЙ КОЛЕГІУМ

У **1615 р.** київські міщани заснували *Київське Богоявленське братство*. Завдяки пожертві шляхтянки Галшки Гулевичівни братство змогло відкрити школу й притулок для прочан.

За кілька років Київська братська школа перетворилася на колегіум. Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький організував навчання за зразком Львівської братської школи.

Церква Київського
Богоявленського
братства
(фото XIX ст.)

Галшка
Гулевичівна
(поштова
марка
з серії
«Славетні жінки
України»,
1999 р.)

Ректорами й викладачами школи були Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Спиридон Соболь і Хома Євлевич.

Учнів братської школи називали *спудеями*, або «студентами» (від лат. *studeo* — *вчуся*). Найбідніші й немісцеві спудеї жили у спеціальному приміщенні — *бурсі*, що утримувалася коштом братчиків.

Спудеї організовували театральні аматорські вистави, здебільшого релігійного змісту. Такі пересувні лялькові театри називалися *вертепом*. Вертепний ляльковий театр мав форму двоповерхового дерев'яного будинку: на другому поверсі зазвичай показували різдвяні *драми*, а на першому — сатирично-побутові *інтермедії*.

Вартє запам'ятай!

Вертеп — старовинний пересувний український ляльковий театр, поширений в XVII–XVIII ст.

У **1632 р.** архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила у приміщенні Троїцької церкви відкрив *Лаврську школу* на 100 осіб. Того ж року відбулося об'єднання Лаврської та братської шкіл — й було засновано Києво-Братський колегіум, який згодом став називатися Києво-Могилянською академією.

Довгий час академія була єдиним навчальним закладом університетського типу не лише в Україні, а й в усьому православному світі.

Навчання в академії тривало 12 років. За європейською традицією в основі предметів лежали «сім вільних наук». Вивчалися мови: літературна староукраїнська, церковнослов'янська, грецька, латина й польська. Загалом кількість предметів перевищувала 30. Академія також була центром розвитку науки на українських землях.

3. АРХІТЕКТУРА ТА МІСТОБУДУВАННЯ. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Нові тенденції в будівництві були пов'язані з діяльністю європейських будівничих, здебільшого італійців. Із другої половини XVI ст. готичний стиль поступається новітньому стилю *бароко*. В Україні цей стиль мав свої особливості, що дає змогу говорити про *українське бароко*.

У XVI ст. міста зводили у спосіб *регулярної забудови*. Вулиці, площі та квартали розбудовувалися за певним планом, геометрично. Активно відбувалося відновлення фортифікацій старих міст. Так, у другій половині XVI ст. у Львові збудовано *Порохову вежу*, відновлено після пожежі Міський арсенал. В ансамблі Острога з'явилася *Кругла вежа*, що є однією з класичних пам'яток *ренесансу*.

Вартє залам'ятати!

Ренесанс — стиль в європейському мистецтві XV — початку XVI ст. В архітектурі відроджував античні форми, симетрію і простоту.

Бароко — стиль в європейському мистецтві й архітектурі кінця XVI — початку XVIII ст., для якого характерні пишність, урочистість, яскравість кольорів, асиметрія конструкцій.

Українське бароко — сполучення західноєвропейського бароко та ренесансу з творчо переробленим спадком православної храмової архітектури й українською народною традицією.

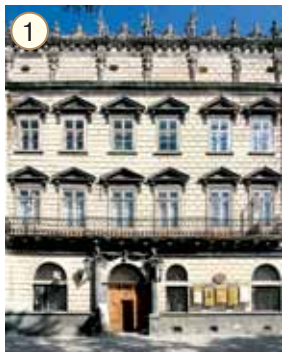
Порохова вежа в м. Львів,
XVI ст. (сучасне фото)

1. Розгляньте вежу. Чим, на вашу думку, зумовлена така її архітектурна форма?
2. Поміркуйте, які функції, крім оборонної, могли виконувати вежі в XVI–XVII ст.

Особливого поширення в XVI ст. набуло *світське муроване будівництво*. Прикладом такої забудови є Львів з його *площею Ринок*. Ратушу було споруджено в 1617–1619 рр. Вона стала центром архі-

тектурного ансамблю. На площі було зведено ряд кам'яних будинків — кам'яниць. Особливе місце серед них посідає *будинок купця Костянтина Корнякта* (завершено в 1580 р.).

Будинок Корнякта (1) і Чорна кам'яниця (2) — пам'ятки ренесансної архітектури в м. Львів (сучасне фото)

Львівська ратуша в 1620 р. (джерело ілюстрації — Лозинський В. «Патриціат і львівське міщанство XVI–XVII ст.»)

Ще одна пам'ятка львівської архітектури XVI ст. — так звана *Чорна кам'яниця*. Цей будинок у 1577 р. спорудили для міщанки Софії Ганель.

Як і раніше, у центрі уваги було *храмове будівництво*. У Львові до 1630 р. було завершено спорудження Успенської церкви. Автор проекту й архітектор храму — італійський будівничий **Павло Римлянин**. У 1568 р. ансамбль храму доповнила *дзвіниця*, а згодом було збудовано *каплицю Трьох святих*.

До найяскравіших пам'яток Пізнього Ренесансу у Львові належить *каплиця Боїмів*. Вона була зведена на початку XVII ст. на території міського цвинтаря. Усипальницю було побудовано для багатой родини Боїмів, де поховано 14 представників цього львівського роду.

Успенська церква в м. Львів (листівка початку XX ст.)

Каплиця Боїмів (картина художника Альфреда Каменебродського, початок XX ст.)

До зразків храмового будівництва XVI ст. належить також *церква Зішестя Святого Духа у с. Потелич* на Львівщині. Цей дерев'яний храм вважають найстарішим зі збережених в Україні.

Церква Зішестя Святого Духа у с. Потелич на Львівщині включена до списку світової спадщини ЮНЕСКО (сучасне фото)

Меджибзький замок на Хмельниччині — пам'ятка фортифікаційної архітектури XVI ст. (сучасне фото)

Портрет Стефана Баторія (картина художника Войцеха Стефановського, 1576 р.)

Портрет Яна Гербурта (картина художника Якуба Лещинського, 1570-ті роки)

Загрози постійних нападів зі Степу посилювали у XVI ст. **замкове оборонне будівництво**. Застосовували вежову систему укріплень. Зокрема, було відновлено Київський замок і розбудовано замок в Острозі. Фортеця у *селищі Меджибіж* (Хмельниччина) зазнала докорінної перебудови й була однією з найпотужніших того часу.

Розвивалося **монументальне малярство**. Художники розписували церковні вівтарі, внутрішні й зовнішні стіни. Таке оформлення мала, наприклад, вежа П'ятиницької церкви у Львові. Осередком іконопису у XVI ст. був Перемишль (нині місто в Польщі), у якому працював відомий іконописець **Олексій Горшкович**. Як окремий жанр малярства набув розвитку *світський портрет*. Найдавнішим зразком вважають портрет короля Стефана Баторія, написаний маляром **Войцехом Стефановським** у 1576 р. для львівської міської ратуші. Взірцем цього жанру є портрет Яна Гербурта — робота львівського маляра **Якуба Лещинського**.

Також розвивалися **книжкова мініатюра** та **гравюра**. Мініатюрами прикрашали рукописні книги, здебільшого релігійного змісту. Визначною ранньою пам'яткою книжкової мініатюри є ілюстрації до Пересопницького Євангелія.

Ікона «Успіння Богородиці»
(робота Олексія Горошковича,
1547 р.)

Гравюра із зображенням
євангеліста Луки в «Апостолі»
(друковане видання
Івана Федоровича, 1574 р.)

Оздоблювали гравюрами й друковані видання. У львівському «Апостолі» **1574 р.** вміщено гравюру «Євангеліст Лука», автором якої вважається Лаврентій Филипович-Пухальський.

Вартє запам'япати!

Гравіюра (від фр. graver — *вирізати*) — вид графічного мистецтва, де зображення отримується за допомогою відтиску форми з попередньо нанесеним на її поверхню малюнком.

Таким чином, у XVI — першій половині XVII ст. українська культура отримала нові імпульси до розвитку, поєднавши впливи західноєвропейського Відродження з власними традиціями. Освітні заклади європейського типу, книгодрукування, архітектура й образотворче мистецтво створили новий образ України як осередку європейської культури.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації та матеріалу параграфу виконайте творчий проєкт «Українські землі в XVI–XVII ст. — осередок європейської культури».

Онлайн-вправа «Православні братства.
Книгодрукування»
<https://cutt.ly/5b8QGOS>

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Назвіть пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва XVI – першої половини XVII ст.
2. Виконайте онлайн-вправу «Архітектура та містобудування».

<https://cutt.ly/cb8QHPp>

Обговорюємо в групі

Подумайте, чи можна вважати культуру українських земель XVI–XVII ст. невід'ємною частиною культури Речі Посполитої. Які традиційні риси мала українська культура? Що змінилося і було привнесене західноєвропейськими віяннями?

Мислю творчо

1. За допомогою додаткових джерел підготуйте сценарій телевізійного ролика, присвяченого площі Ринок у Львові.
2. Виконайте творчий проєкт: створіть віртуальну екскурсію Підгорецьким замком або іншими пам'ятками архітектури Ренесансу.

Підгорецький замок (або Палац у Підгірцях) — пам'ятка архітектури епохи Пізнього Ренесансу і бароко. Розташований у с. Підгірці Бродівського району Львівської області

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

- 1556–1561 рр.** Створення Пересопницького Євангелія
- 1574 р.** Видання «Букваря» та «Апостола» Івана Федоровича у Львові
- 1576 р.** Відкриття князем В.-К. Острозьким слов'яно-греко-латинської школи (Острозької академії)
- 1585 р.** Відкриття Львівської братської школи
- 1615 р.** Заснування Київського Богоявленського братства
- 1632 р.** Відкриття Лаврської школи Петром Могилою, створення Києво-Братського колегіуму (академії)

Практична робота «Повсякденне життя і світогляд різних станів українського суспільства». Узагальнення з розділу 1

Як вплинули Люблінська й Берестейська унії на життя українського суспільства?

1. ІСТОРИЧНІ ПАРИ

1. Ознайомтеся з ілюстраціями та характеристиками суспільних станів. Установіть між ними відповідність.

2. Об'єднайтеся в пари, оберіть представників двох станів українського суспільства. Відтворіть діалог між ними. Розмова повинна розкривати особливості життя кожної із верств суспільства та взаємини між ними.

А «Шляхта дуже нечисленна, наслідує польське і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри».

Б «Селяни мусять працювати власноручно і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, зерно, курей, гусей і курчат перед святами».

В «Римські католики мають у місті чотири костьоли, а саме: кафедральний собор, храм домініканців на ринку, бернардини — попід горою, а з недавнього часу — єзуїти, які розмістилися між бернардинами і річкою; греко-русини мають близько десяти храмів, які вони називають церквами».

Г «Вони можуть вивчати будь-які, без винятку, цехові ремесла та в них працювати, навчати товаришів й учнів будь-якого ремесла, засновувати цехи й ремісничі братства і, згідно із звичаєм, бути у них старшими і сеньйорами».

Узагальнення
з розділу 1

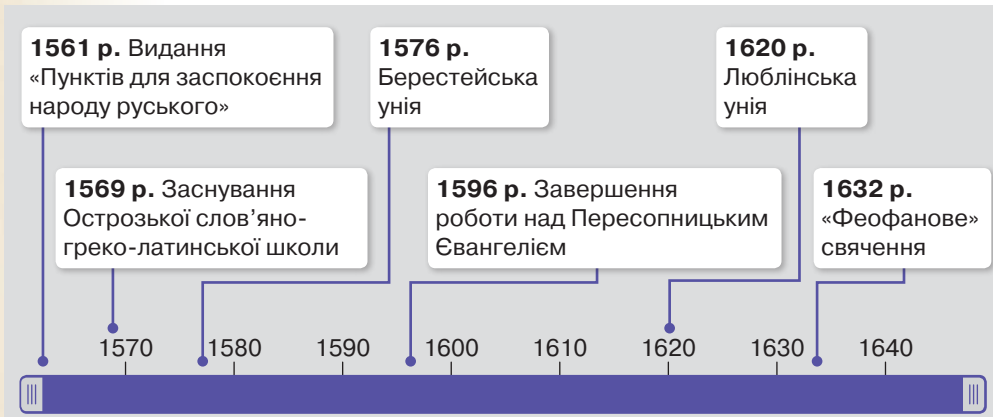
<https://cutt.ly/ymu8ezV>

2. ІСТОРИЧНА ХРОНОЛОГІЯ

Вітер історії сплутав події на шкалі часу. Упорядкуйте інформацію, виконуючи завдання:

1. Запропонуйте правильний варіант підпису назв історичних подій біля дат.
2. Доберіть події з європейської історії, що відбувалися в хронологічних межах шкали часу.
3. Започаткуйте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ у період Раннього Нового часу». Роботу виконуйте протягом навчального року.

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (1492–1789 рр.)		
Події в Європі	Події на Сході	Події в Україні
Кінець XV–XVI ст.		
XVII ст.		
XVIII ст.		

3. ФАКТОЛОГІЧНА РОЗМИНКА

Виправте помилки у твердженнях:

- Річ Посполита — це об'єднання двох держав: Королівства Польського та Тевтонського ордену.
- 1574 р. Іван Федорович видав книги «Апостол» і «Буквар» у Києві.
- 1576 р. зусиллями князя В.-К. Острозького у Львові відкрито перше братство.
- 1596 р. шляхом злиття Лаврської і Братської шкіл був утворений Києво-Могилянський колегіум.
- Внаслідок Хотинської битви 1621 р. Велике князівство Литовське заручилося підтримкою Королівства Польського. Результатом стало об'єднання двох держав у єдину — Річ Посполиту.

4. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Виконайте аналіз історичного документа (пам'ятка для аналізу документа — в інтернет-додатку <https://cutt.ly/Трqk4ho>). Придумайте власний сценарій завершення історії з документа. На основі історичного джерела й інформації додаткових джерел схарактеризуйте становище жінки в тогочасному українському суспільстві.

Складіть власні запитання закритого і відкритого типів до документа й поставте їх однокласникам/однокласницям.

***Відмова вже під час вінчання шляхтянки,
яку брат домовився видати заміж без її на те згоди***

14 лютого 1599 р. у домі Яна Мервинського розігралася драма. Саме цього дня прибув Войтех Лонський з багатьма родичами, аби взяти шлюб із сестрою господаря дому Катериною, на той час сиротою. Однак коли наречені вже стояли на весільному килимі, а священник запитав наречену, чи є на те воля Божа і її власна піти заміж за Лонського, дівчина відповіла відмовою: «Пан брат мій з паном Лонським без волі моєї і відомості, також без приятелів моїх і брата молодшого, не при мені, не в домі своєму, а в домі пана Соломи заочно якусь обіцянку Лонському дав. Однак я так розумію, що на те волі Божої і моєї в стан святий подружній за пана Лонського піти немає, і я на те не погоджуюсь. Не тільки брат мій, але батько і мати змусити на те мене не могли б».

З Волинської судової книги

5. ВПРАВА «КІНООПЕРАТОРИ»

Уявіть себе режисером/режисеркою. Розгляньте кадри та спробуйте поєднати їх у сюжет. Запропонуйте власний сценарій фільму.

6. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/4BQoKsUiP1ziMTWR9>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 13

Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ

Пригадайте, що вам відомо про козаків. Коли з'явилася перша письмова згадка про козаків?

1. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Споконвіку територією сучасної України проходив Великий степовий кордон, який простягався від земель Угорщини на тисячі кілометрів на схід аж до Китаю. Тут тривало протистояння та взаємодія різних племен і народів.

Руські князі міцно тримали українське прикордоння. Задля захисту кордону князі намагалися утримувати *прикордонне військо*, яке складалося з місцевого населення (його називали «*осаджене населення*»). Протягом XIV–XV ст. на південному прикордонні Великого князівства Литовського (українські землі) «осаджувалось» дедалі більше *вільного військового населення*. Підпорядковувалося воно винятково князю.

З курсу історії Середніх віків пригадайте, що означає «*колонізація*». До якого виду колонізації — внутрішньої чи зовнішньої — належало переселення людей до поселень на півдні українських земель?

Але в другій половині XV ст. у Великому князівстві Литовському посилювалися централізація держави і *перетворення шляхетського стану на закритішу спільноту*. Розпочався перерозподіл земельної власності на користь шляхти: князів і панів. Унаслідок цього *було зруйновано стару систему відносин, які базувалися на існуванні руських князівств*. Руйнація старої системи оборони робила українські землі вразливішими до нападів зовнішніх ворогів.

Це швидко далось взнаки, і вже в **1482 р.** Київ було захоплено і спалено військами Кримського ханства. Під час наступних нападів степовиків кордон відсунувся на північ. Як наслідок, Київ, Черкаси, Канів, Вінниця, Брацлав знову стали прикордонними містами, навколо яких жевріло життя. Центральний уряд *Великого князівства Литовського*

виявився цілком безпорадним у створенні надійного захисту українських володінь на півдні. За таких умов *з народної ініціативи сформувалася нова військова сила, яка мала взяти на себе захист кордону*. Так на історичній арені з'явилося *українське козацтво*.

Уперше в писемних джерелах *українські козаки згадуються в 1489 р.* у «Польській хроніці» Марціна та Йоахима Бельських.

Вартє запам'яати!

Козак (з тюркських мов) буквально — вільна військова людина на прикордонні. Козаками у татар звали степових вояків, які не визнавали владу хана.

Козак (гравюра з твору Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького», 1622 р.)

Розгляньте гравюру. Чи такими козаки постають перед глядачами в сучасних фільмах/творах?

2. КОЗАЦЬКІ ЗИМІВНИКИ ТА ПОСЕЛЕННЯ

В історичних джерелах описується господарська діяльність військового люду, який мешкав на кордоні і був ядром формування українського козацтва.

Свідчать документи

З Люстрації Київського воєводства (1471 р.)

Село Водотин. А в тому селі дев'ять слуг кіньми служать, на війну ходили, сіно косили, став сипали. А один слуга дев'ятий службу служить з давнини за великого князя Вітовта...

Якими були заняття козаків, окрім військової справи?

Важливим джерелом доходів козацтва було *уходництво* — *господарські справи поза межами поселень: полювання, мисливство, бортництво та особливо видобування солі на півдні*. Такий тип господарства та небезпека з боку кочовиків спонукали засновувати у віддалених місцях не постійні поселення, а тимчасові — так звані *зимівники*.

Вартє запам'яати!

Зимівник — вид відокремленого тимчасового поселення, утвореного для уходницького господарства.

Відео «Побут козаків»
(«Козацька звитяга»,
тривалість 02 хв 39 с)
<https://cutt.ly/EkC7Ma1>

Козацький зимівник

Проведіть уявну екскурсію козацьким зимівником. Зверніть увагу на територію, кількість входів і будівлі.

Поступово чисельність козацтва, його активність у степах і відповідно концентрація зимівників зростала, що створювало умови для заснування на віддалених рубежах *постійних укріплених поселень*. На другу половину XVI ст. вся південна Київщина покритася десятками *укріплених містечок*. З деяких таких містечок виросли міста, які існують в Україні й сьогодні.

3. ПЕРШІ СІЧІ

Ще у 90-х роках XV ст. згадуються люди, які «на Дніпрі стояли» і повідомляли в Черкаси про наближення татар. Як наслідок, вже у 1524 р. король Сигізмунд I Старий запропонував поселити на Дніпровських островах одну-дві тисячі козаків.

Достеменно відомою є фортеця, яка стала прообразом Січі. Це укріплення, збудоване на острові Мала Хортиця князем Дмитром (Байдою) Вишневецьким у **1556 р.**

Віртуальний тур
«Запорозька Січ»
<https://cutt.ly/kkCXHne>

Запорозька Січ (історична реконструкція,
Національний заповідник «Хортиця», м. Запоріжжя)

Проведіть віртуальну екскурсію Запорозькою Січчю. Користуючись додатковими джерелами, опишіть призначення структурних елементів укріплення.

У 1557 р. цю фортецю на Малій Хортиці було зруйновано ворогами. Проте саме козацтво не розійшлося, а за короткий час самостійно заснувало новий укріплений центр — **Томаківську Січ**.

Варті запам'ятати!

Запорізька Січ — назва укріпленого поселення на Дніпровському острові. Була місцем зберігання козацьких клейнодів, канцелярії й артилерії. На Січі відбувалися великі ради козаків. Із Січі козаки йшли в похід і сюди поверталися.

Кіш у козаків — укріплена стоянка. Із часом кошем почали називати органи управління Запорозької Січі й полків.

4. КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте пункт 4 параграфа й відео про Дмитра (Байду) Вишневецького та виконайте дослідницький проект (*карта пам'яті, тези до історичного портрета, опорна схема тощо*) про його життя і діяльність.

Відео «Байда Вишневецький»
(тривалість 05 хв 22 с), <https://cutt.ly/VkC5yAV>

Князь Дмитро (Байда) Вишневецький належав до старовинного українського князівського роду з Волині. У 1551 р. Д. Вишневецький став старостою Черкас і Канева. Він розумів необхідність створення укріпленої бази південніше, за порогами на островах поблизу Хортиці. Спроба самостійно закріпитися на Малій Хортиці, незважаючи на початковий успіх, закінчилася невдало — у 1557 р. фортецю Д. Вишневецького за порогами зруйнували татари. Задля захисту руських земель від набігів Д. Вишневецький співпрацював з урядами Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Московії. Намагаючись домовитися, він певний час навіть служив Османському султану, а у 1563 р. втрутився у війну за молдовський престол. Проте місцеві бояри зрадницьки здали Д. Вишневецького в полон султану, який наказав стратити героя.

Історія життя і діяльності князя Д. Вишневецького, з одного боку, уособлювала поведінку української шляхти в XVI ст., коли українські князівства вже

Дмитро Вишневецький
(портрет XVIII ст.)

не існували, проте пам'ять про них ще була жива, а нащадки князівських родів активно впливали на розвиток краю. З іншого боку, як людина прикордоння Д. Вишневецький мав маневрувати поміж кількома державами, захищаючи інтереси свої і своїх підданих.

Діємо: *пражцянні забданя*

Прослухайте козацьку думу «В Цареграді на риночку». Визначте, якими рисами наділив народ Д. Вишневецького. Занотуйте й зачитайте в класі фрагменти твору, які підтверджують вашу думку.

<https://cutt.ly/LnjvUtp>

5. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

Запорозька Січ — унікальне явище в історії. Адже ця структура *існувала без підтримки держави, а нерідко і проти волі держави*, до якої вона належала. Навіть більше, під час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького *сама Січ стала основою для відродження української державності*.

Поміркуймо!

Поміркуйте й висловіть припущення, хто і з яких причин прагнув долучитися до козацтва. Чи всіх охочих приймали на Січі? Як ви розумієте вислів «Січ — мати, а Великий Луг — батько»?

Кількість Запорозьких Січей досі невідома. Протягом двох століть місця, де розташовувалися Січі, постійно змінювалися.

На початковому етапі козаки сприймали Січ як сезонне місце збору. Тому обирали для свого таборування саме острови нижче порогів. Поступово, у міру зростання чисельності, сили козацтва та формування його організації, Січі перетворилися на сталі укріплені поселення.

Козацьке військо поділялося на *курені*, які відповідали тому чи іншому регіону України. Відтак існували *київський, черкаський, канівський, чернігівський курені* та ін. Очолював курінь *отаман*.

Над ним і на чолі всієї Січі стояв головний, або *кошовий отаман*. Він керував не сам, а за допомогою штабу, який складався з *писаря, судді, осавула* й інших.

Усі посади були виборні. Вибори відбувалися на козацькій раді раз на рік. Як правило, велику козацьку раду збирали на православне свято Покрову (у жовтні). Проте зібрати раду та провести вибори могли й позачергово, у разі війни чи інших особливих подій.

Онлайн-вправа
«Уряд Запорозької Січі»
<https://cutt.ly/Lb8QKJh>

УРЯД ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Гетьман, або кошовий отаман

- Затверджував судові вироки
- Очолював дипломатичні переговори
- Мав вищу військово-адміністративну владу

Військовий суддя

- Вершив вищий суд
- Виконував обов'язки отамана за його відсутності

Писар

- Очолював канцелярію
- Складав і підписував документи
- Відповідав за дипломатичні відносини й розвідку

Осаулу

- Організовував охорону Січі, підтримував військову дисципліну

Обозний

- Очолював артилерію
- Керував побудовою табору в поході

1. Про що свідчить наявність виборних посад на Січі?
2. Чи правильним є твердження істориків, що Запорозька Січ була демократичною республікою?

Вартє запам'ятовати!

Козацька рада — узагальнена назва зібрання козаків для вирішення певних питань.

Кошовий отаман — старшина, який керував кошем. Зазвичай цим терміном позначали керівника Запорозької Січі.

Гетьман — воєначальник, командувач козацького війська в поході.

Козацькі клейноди — символи влади на Січі.

Особливу роль у житті козацтва відігравали козацькі **клейноди** — відзнаки й атрибути влади козацької старшини. До клейнодів традиційно належали *корогва (прапор), булава, бунчук, пернач, гербова печатка, литаври*.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, у яких народів булава була символом влади та видом холодної зброї.

Булава гетьмана Пилипа Орлика, XVIII ст. (зберігається в Публічній бібліотеці м. Лінчопінг, Швеція)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність. Назвіть дати історичних подій цієї послідовності.

2. Перегляньте відео про козацькі клейноди й виконайте завдання: **а)** з'ясуйте, якими були на вигляд і як називалися козацькі клейноди; **б)** визначте, чому клейноди були особливою цінністю козацтва; **в)** дослідіть, як склалася доля козацьких клейнодів після завершення історії козацтва; **г)** розкажіть, що ви знаєте про козацький клейнод, назва якого зашифрована в ребусі.

Відео «Козацькі клейноди» («Козацька звитяга», тривалість 05 хв 22 с)
<https://cutt.ly/ekC5aQ9>

Обговорюємо в групі

1. Поясніть, у чому полягало значення козацтва як військової сили на прикордонні Великого князівства Литовського і Степу.
2. Поміркуйте, чому на Запорозькій Січі сформувалася саме республіка — демократична організація влади.
3. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, як змінювалося місце розташування Запорозької Січі протягом періоду її існування (1556–1775 рр.). Поміркуйте, що могло впливати на рішення козаків переносити Січ.

Мислю творчо

Уявіть, що козаки користувалися соціальними мережами, і на основі здобутих знань створіть ілюстровані інстаграм-історії про життя козаків.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

- 1489 р.** Перша письмова згадка про українських козаків
1556 р. Заснування заснування фортеці-прообразу Запорозької Січі Дмитром (Байдою) Вишневецьким

§ 14

Реєстрове козацтво. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Покажіть на карті (с. 62) місце розташування укріплення-прообразу Січі, збудованого князем Д. Вишневецьким. Поясніть, чому козаки обрали саме цей район для створення Січей.

1. РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО

Діємо: практичні завдання

Накресліть в зошиті шкалу часу та позначте на ній етапи формування реєстрового козацтва.

Велике князівство Литовське, а з 1569 р. — *Річ Посполита*, гостро потребували військової сили для захисту кордонів і воєн із сусідами. Тому доволі швидко владні кола цих держав звернули увагу на козацтво й намагалися його залучити до своєї військової системи.

Історичні подробиці

Після Люблінської унії на всіх українських землях постала військова система Речі Посполитої. Було створене постійне **Кварцяне військо**, яке формувалося із найманих вояків і фінансувалося з четвертої частини («кварти») королівських прибутків.

Уже перша згадка про козаків у 1489 р. вказує на їхню участь у складі польсько-литовського війська під час походу проти ординців.

Перший достеменно відомий факт *вербування козацького підрозділу на довготривалу службу поза українськими землями мав місце під час литовсько-московської війни 1534–1537 рр.* У 1560 р., у черговій литовсько-московській війні, знову було навербовано козацькі підрозділи.

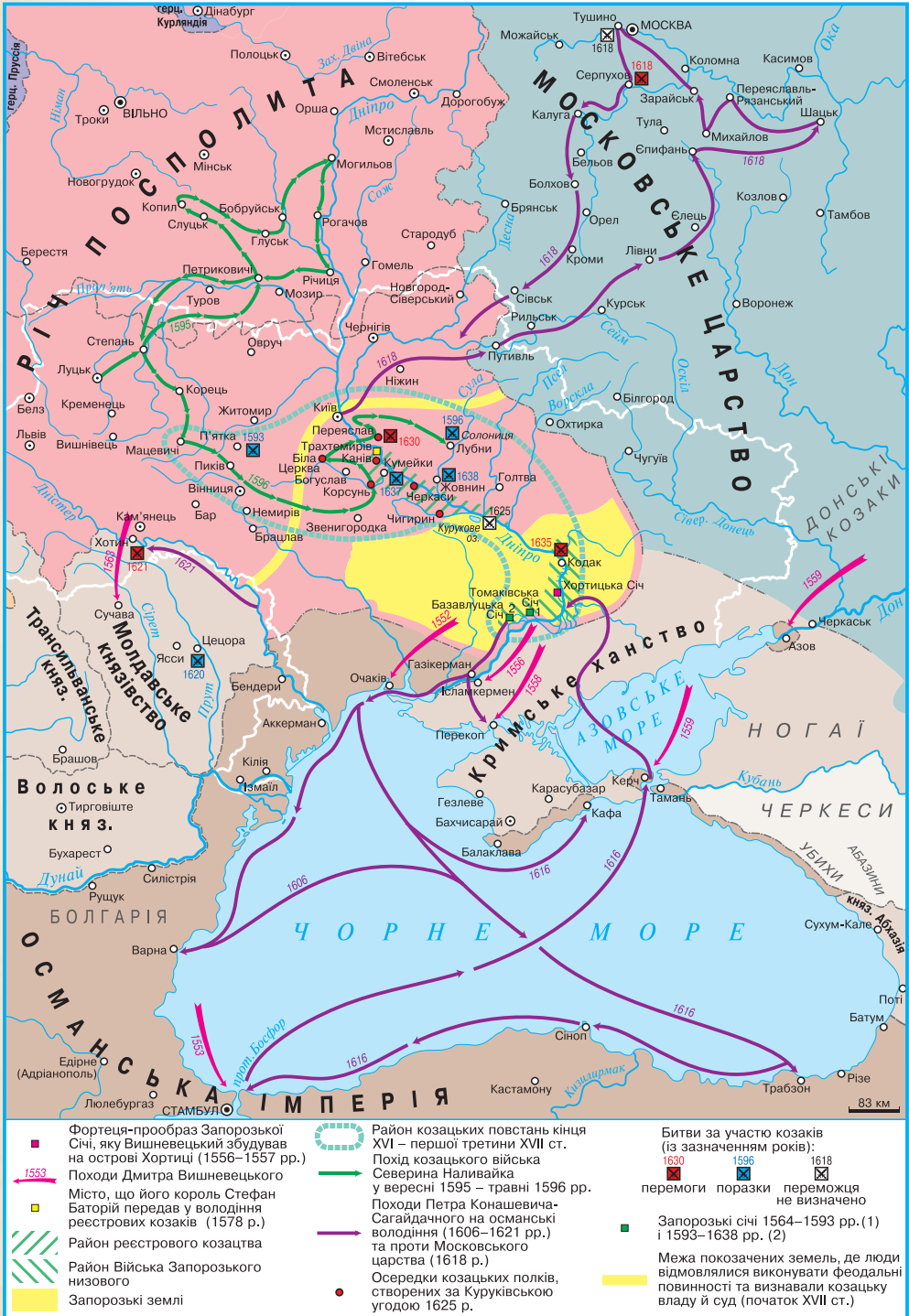
У **1572 р.** за короля Сигізмунда II Августа на постійну службу було наймано 300 осіб. Козаки мали бути вписані у певний реєстр. Від цього вони й дістали назву **«реєстрові»**. Тих, хто не потрапив до реєстру, називали **нереєстровими, або випищиками**. Офіційно вони титулувалися як **Військо Запорозьке, або Військо Низове**.

Король Стефан Баторій у **1578 р.** до оплати додав реєстровим козакам ще й дозвіл на перебування на південній Київщині. Тут у м. Трахтемирів (нині село в Черкаській області) було засновано козацький шпиталь і арсенал. До кінця століття чисельність реєстру збільшилася до 1000 осіб.

Піший козак
реєстрового полку
(середина XVII ст.)

Козацтво в XVI — першій половині XVII ст.

За картою визначте території поширення козацтва.

Козацтво вважало, що реєстр — це офіційне визнання його як окремого суспільного стану і підтвердження його прав. Саме тому однією з головних вимог було збільшення реєстру. Щодо чисельності, то на Січі намагалися не виписувати певного реєстру козаків, а лише *приймати гроші на утримання всього Війська Запорозького*. Цей аспект, а також намагання закріпити за собою управління певною територією було причиною конфліктів у відносинах як усередині козацької спільноти, так і з урядом Речі Посполитої.

Поміркуймо!

1. Поміркуйте, чому січовики уникали складання реєстру. У чому полягала хитрість?
2. На вашу думку, чому прагнення козаків збільшити реєстр і закріпити за собою в управлінні певну територію викликало занепокоєння уряду Речі Посполитої? Спрогнозуйте, як розвиватимуться відносини між козаками й урядом внаслідок цих дискусій.

2. ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ

Для більшості козаків потрапити до складу шляхетського стану було неможливо (оскільки шляхтою могли бути лише спадкові землевласники). Відповідно козацтво почало обстоювати себе і свої права як окремого стану, який за своїм статусом дорівнював шляхті.

Безпосереднім ядром козацтва були так звані *слуги-бояри*. Ці вояки не мали шляхетського походження і своїми правами були повністю зобов'язані великим князям. Головною особливістю слуг-бояр була пам'ять про отримані від великих князів права. Відповідно представники цього прошарку *вважали себе князівськими вояками*. Отже, у XVI ст. на землях Центральної України існувало *певне населення, яке не було селянами, несло військову повинність, пам'ятало про старі привілеї від великих князів, проте не мало фактичних прав і гарантій з боку держави*. Тому перед козацтвом, як нащадком слуг-бояр великих князів, *постала необхідність зафіксувати себе в соціальній структурі держави як певний привілейований стан, єдиним обов'язком якого була військова служба*.

Таким чином, козацтво існувало як окрема група населення, об'єднана способом життя та інтересами. А з появою реєстрового війська фактично козацтво оформилося як певний стан. Хоча офіційно уряд Речі Посполитої не визнавав за козаками такого статусу.

Поміркуймо!

1. Поясніть, чому козацтво прагнуло визнання себе як окремого соціального стану.
2. Чому Річ Посполита не хотіла визнавати козацтво окремим станом?

3. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ кінця XVI ст.

Боротьба козацтва за свої права наприкінці XVI ст. вилилася у збройне протистояння з великими магнатами й державною владою.

3.1. КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ НА ЧОЛІ З КРИШТОФОМ КОСИНСЬКИМ (1591–1593 рр.)

Першим повстанням був виступ козаків на чолі з **Криштофом Косинським** у лютому **1591 р.** Приводом до повстання виступив земельний конфлікт між Криштофом Косинським і сином князя Василя Острозького Янушем, який силою забрав маєток Косинського в Рокитній. Косинський марно намагався захистити свої права за допомогою державних урядовців. Серед козаків наростало обурення: якщо вже старшина не зміг мирним шляхом забезпечити свої права на власність, то годі й казати про можливості й безпеку рядового козацтва.

До кінця 1592 р. козацьке військо фактично оволоділо всією Київщиною і рушило походом на Волинь. Однак 23 січня 1593 р. у битві біля с. П'ятка (нині Житомирська область) повсталі зазнали поразки. А в травні 1593 р. Криштоф Косинський загинув у Черкасах.

Це було єдине повстання козаків, коли проти них діяли не державні війська, а лише військові сили місцевих українських магнатів.

3.2. ПОДІЇ ПІСЛЯ ПОРАЗКИ ПОВСТАННЯ КОСИНСЬКОГО

Загибель ватажка лише відтермінувала новий спалах протистояння. За рік відбулися важливі зміни і серед влади, і серед козацтва.

Так, князь В.-К. Острозький зробив усе, аби домовитися з козаками і в майбутньому уникнути прямого протистояння з ними. Як наслідок, **головною силою з придушення козацьких повстань надалі виступили вже не війська магнатів, а збройні сили Речі Посполитої.** До того новим коронним гетьманом (очільником королівського війська) став **Станіслав Жолкевський**, який підтримував рішучі дії проти козаків.

Певні зміни відбулися і в козацькому середовищі. Так, до запорожців долучився **Семерій (або Северин) Наливайко** зі своїм вояцтвом. Його військо складалося з прикордонного населення різного соціального походження.

Онлайн-вправа
«Козацькі повстання
кінця XVI ст.»
<https://cutt.ly/db8QZzr>

Діємо: практичні завдання

За картою на с. 62 визначте райони повстань К. Косинського та С. Наливайка.

Відео «Повстання К. Косинського і С. Наливайка»
(«Козацька звитяга», тривалість 06 хв 09 с)

<https://cutt.ly/qkC5ghq>

3.3. ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ СЕМЕРІЯ НАЛИВАЙКА

Історичні подробиці

Семерій походив зі слуг-бояр князів Острозьких, жив при дворі князя В.-К. Острозького, служив у його війську й навіть воював проти козаків у 1591–1593 рр.

Згодом С. Наливайко звернувся до козаків з проханням прийняти його і його вояків до своїх лав, що й було зроблено.

Після об'єднання із запорожцями С. Наливайка було обрано гетьманом.

Семерій Наливайко (портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, серія «Герої козацької України», 2013 р.)

У 1594 р. С. Наливайко на чолі козаків розпочав воєнні дії. Помічниками були уславлені січові керманичі **Матвій Шах**, **Криштоф Кремпський**, **Григорій Лобода** та ін. Перша битва козаків і коронних військ відбулася під Білою Церквою 23–24 березня 1596 р. Табір запорожців витримав натиск коронної кінноти. Втрати були великі з обох боків.

Саме в цей час козацтво дедалі частіше почало заявляти про себе як про носія влади на центрально-українських землях. Ходили навіть чутки про прагнення С. Наливайка утворити тут окрему державу.

Проте в середовищі повсталих не було єдиної думки про те, що робити далі. Тому С. Наливайко вирішив відступити на схід, намагаючись виграти час для того, щоб домовитися з урядом. Козацьке військо переправилося через Дніпро й зупинилося в урочищі Солониця біля м. Лубни на Полтавщині. Повсталі збудували потужні фортифікаційні споруди.

Спроба коронного війська за допомогою штурмів розгромити козаків зазнала фіаско. Проте *нестача припасів і незгода в середовищі повсталих* зруйнували єдність козаків. Частина козацької старшини пішла на переговори з С. Жолкевським. Було організовано заколот, *заколотники захопили С. Наливайка з його соратником Матвієм Шаулою і видали їх С. Жолкевському*.

Хоча С. Жолкевський обіцяв не чинити насилля проти козаків, однак 8 червня 1596 р. жовніри напали на табір. Чимало повстанців загинуло. С. Наливайко був страчений у Варшаві.

Після цих подій у Речі Посполитій вирішили, що козацтво державі не потрібне. Тим більше, що зовнішніх війн тоді не було. Натомість шляхта й особливо магнати намагалися здобути землю на Східному Поділлі, Київщині та Лівобережжі, й козацтво було перешкодою їхнім прагненням.

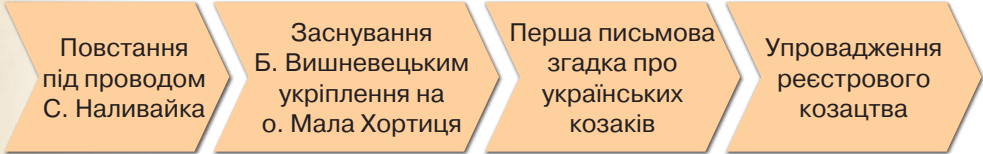

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Доберіть із додаткових джерел або підручника із всесвітньої історії три-чотири події, які відбувалися в хронологічних межах цієї послідовності у Європі.

2. Назвіть причини формування реєстрового козацтва. Поясніть, як створення козацького реєстру впливало на відносини в середовищі українського козацтва.
3. Схарактеризуйте повстання кінця XVI ст. за схемою: «причини → привід → рушійні сили → результат → наслідки».

Обговорюємо в групі

1. Висловіть судження, чому Річ Посполита провадила щодо реєстрового козацтва подвійну політику: саме королі були засновниками реєстрового козацтва, однак уряд намагався обмежити, а то й ліквідувати його.
2. Зверніть увагу на роль князя В.-К. Острозького в подіях повстання під проводом К. Косинського. Дайте оцінку діям князя.

Мислю творчо

Прочитайте уривок із праці української історикині Наталі Яковенко та визначте, чому Речі Посполитій не вдалося знищити козацтво.

«Перший же після розгрому повстання сейм 1597 р. оголосив козаків військовими злочинцями і ворогами держави..., а гетьману доручив винищити їх до останку. Нездійснимість цієї ухвали, як і багатьох пізніших схожого змісту, витікала з тієї цілком очевидної причини, що козащина вже переросла межі урядового контролю, просякнувши все українне життя...

Цей сповнений самоповаги прошарок був переконаний, що його незалежність оплачена податком крові й вірною службою королю, а будь-який наступ на неї розцінював як замах на вищу справедливість».

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1572 р.	Упровадження реєстрового козацтва
1578 р.	Реформа Стефана Баторія
1591–1593 рр.	Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського
1594–1596 рр.	Козацьке повстання під проводом Семерія Наливайка

§ 15

Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний

Пригадайте, що вам відомо про військове мистецтво козаків. Що таке козацька чайка? Яку роль відіграло козацтво від часу свого виникнення?

1. ПОХОДИ КОЗАКІВ першої чверті XVII ст.

На початку XVII ст. Річ Посполита розпочала серію війн і козацтво було тією військовою силою, якої потребувала держава.

У 1600 р. запорожці на чолі з **Гаврилом Крутневичем** взяли участь у поході коронного війська до Молдови. У 1602 р. козаки під проводом **Самійла Кішки** воювали проти шведів у складі військ Речі Посполитої. Завдяки цим походам з козаків було знято заборони.

Найважливішим напрямом козацької військової активності був захист південного кордону й походи проти Османської імперії і її васалів — Кримського ханства і Буджацької орди.

Та крім цього, військо Запорозьке перейшло в рішучий наступ углиб володінь Османської імперії, організовуючи военні морські експедиції до берегів Чорного моря і аж до околиць Стамбула.

Самійло Кішка
(портрет XVII ст.)

Довідка про
Самійла Кішку
<https://cutt.ly/7nfW0BN>

Воєнні експедиції козаків у володіння Османської імперії

1602 р.	Розгром османського флоту під Кілією
1606 р.	Штурм Кілії, Варни
1608 р.	Взяття козаками Перекопа
1609 р.	Здобуття козаками Кілії, Ізмаїла, Аккермана
1614 р.	Захоплення козаками Трапезунда, облога Сінопа
1616 р.	Взяття козаками Кафи

2. ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

Одним з успішних козацьких лідерів першої третини XVII ст. був **Петро Конашевич-Сагайдачний**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою карти (с. 62) назвіть основні напрямки походів П. Конашевича-Сагайдачного.

Історичні подробиці

Петро Конашевич народився приблизно 1582 р. у шляхетській родині. Освіту здобув в Острозькій академії.

Наприкінці 1590-х років П. Конашевич вступив до лав Війська Запорозького, де отримав прізвисько Сагайдачний. Під проводом Г. Крутневича й С. Кішки взяв участь у походах на початку XVII ст. Також, вірогідно, він був залучений до переговорів з польськими урядовцями щодо козацьких прав і свобод.

Відео «Петро Конашевич-Сагайдачний» («Козацька звитяга», тривалість 06 хв 16 с)
<https://cutt.ly/0kC5lbb>

Петро Конашевич-Сагайдачний
(портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, 2016 р.)

Пригадайте, що вам відомо про П. Конашевича-Сагайдачного з раніше вивченого матеріалу.

Як гетьман, П. Конашевич-Сагайдачний уперше відзначився в успішному поході **1616 р. на Кафу**. Козацький флот під його орудою *розгромив османську ескадру в Дніпровсько-Бузькому лимані*. У Кафі було звільнено кілька тисяч бранців.

У другій половині **1618 р.** запорожці виступили на допомогу війську королевича Владислава, який був претендентом на московський престол. Козаки на чолі з П. Сагайдачним пройшли від Сіверщини до Москви. По дорозі було захоплено кілька міст і *розгромлено московське військо*, яке заступило шлях. Лише слабкість війська Речі Посполитої врятувала московську столицю від захоплення.

Воєнним успіхам сприяли нововведення П. Сагайдачного в тактиці ведення бою, оновлення артилерії й озброєння козацької піхоти.

Дипломатична діяльність гетьмана мала на меті закріпити права козацтва, відновити православну ієрархію й роль Києва як духовного і політичного центру. Завдяки діяльності П. Сагайдачного козацтво виразніше виявило свою роль як захисника інтересів українського народу.

Таким чином, козацтво з корпоративної військової спільноти перетворилося на суспільну силу загальноукраїнського значення.

3. ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ І ХОТИНСЬКА ВІЙНА

Найбільшу славу П. Сагайдачний здобув під час *Хотинської війни (1620–1621 рр.)*.

Історичні подробиці

Хотинська війна (1620–1621 рр.) — війна між Османською імперією і Річчю Посполитою. Головною причиною була боротьба за Молдову. Перемога Речі Посполитої у важкій війні стала можливою завдяки участі козаків на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним на боці Речі Посполитої.

У 1620 р. султан і король відрядили свої війська до Молдови, аби підтримати на престолі кожен свого ставленика. 8–11 вересня відбулася *битва біля с. Цецори (неподалік Ясс)*. Польське військо було знищене.

Султан **Осман II** вирішив не зупинятися на прикордонному конфлікті, а завдати удару вглиб Польського королівства. У серпні 1621 р. Османське військо чисельністю 100 тис. осіб рушило через Молдову до Хотина, аби скористатися місцевою переправою через Дністер.

Війська Великого князівства Литовського на чолі з гетьманом **Яном Ходкевичем** і **королевичем Владиславом** у вересні підійшли до Хотина і заступили шлях противнику. Сюди ж прибували на вербовані за кордоном роти, а також загони із числа мобілізованої шляхти. *Проте цих сил було замало, і всі розуміли, що без допомоги козаків перемоги не буде.*

На Січі вирішили виступити на захист Речі Посполитої, хоча й були побоювання у щирості намірів союзників. Козацьке військо здійснило марш-кидок від Дніпра до Дністра та вчасно приєдналося до королевича Владислава і Я. Ходкевича.

Османи атакували понад десять разів, причому здебільшого позиції козаків. Проте запорожці не лише вистояли, а й провели кілька вдалих контратак. Крім цього, козацький флот завдав потужних ударів по морських комунікаціях турків.

Фактично козаки врятували Річ Посполиту від катастрофи і захистили рідні землі. Проте чимало вояків загинуло чи померло від поранень. П. Конашевич-Сагайдачний також отримав тяжке поранення, внаслідок якого помер 20 квітня 1622 р. у Києві.

Систематизуйте отриману під час уроків інформацію про П. Конашевича-Сагайдачного. Виконайте творчий проєкт (презентація, буктрейлер до уявної книги, інстаграм-історія, просвітницький відеоролик тощо) «Гетьман П. Сагайдачний — видатний політик і полководець».

Петро Сагайдачний (гравюра з твору Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», 1622 р.)

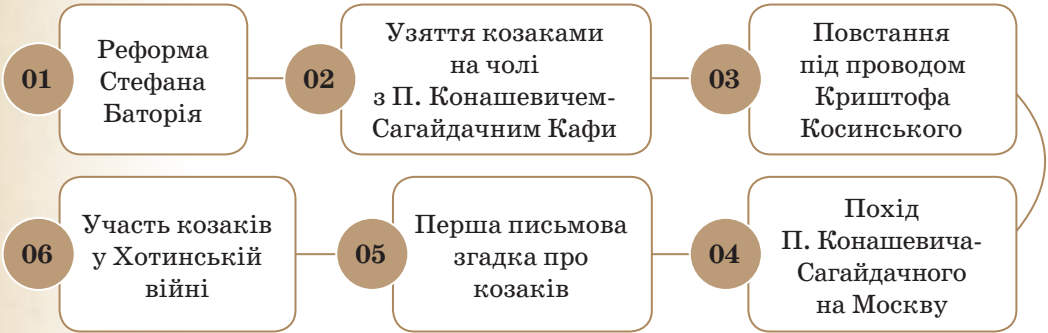

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Упорядкуйте хронологічну послідовність. Назвіть дати історичних подій цієї послідовності.

Обговорюємо в групі

Опрацюйте в групі судження і доберіть аргументи на користь думки: «Козацтво першої третини XVII ст. відіграло суперечливу роль. З одного боку, воно виступало захисником інтересів українського народу, здійснюючи боротьбу проти турків і виступивши на захист православ'я. З іншого боку, саме воєнна активність козаків у турецьких володіннях спричиняла загострення відносин між Османською імперією і Річчю Посполитою, що мало наслідком спустошливі для українських земель війни».

Мислю творчо

- Творчо попрацюйте з історичною хмаринкою:
  - поясніть значення слів, наведених у хмаринці;
  - з'ясуйте, яке зі слів не належить до хронологічних меж параграфа;
  - складіть коротку захопливу оповідку про воєнні операції козаків першої третини XVII ст.;
  - за матеріалами параграфа створіть власну хмаринку слів і поясніть її зміст.
- Прочитайте оцінку Хотинської війни, яку надав український історик Петро Сас. Подумайте, що він мав на увазі. «...На полях Хотинської війни вирішувалася не лише доля Речі Посполитої, а й значною мірою і доля християнської цивілізації.»

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

- 1616 р.** Взяття Кафи козаками на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним
- 1621 р.** Хотинська битва

Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького»

Пригадайте, коли і чому було створене реєстрове козацтво. Яку роль відігравало козацтво в зовнішній політиці Речі Посполитої?

1. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х років XVII ст.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфу, систематизуйте інформацію в таблицю або структурно-логічну схему, карту пам'яті тощо за планом:
1. Причини повстання. **2.** Час повстання. **3.** Лідери повстання. **4.** Ключові події. **5.** Результати й наслідки.

Заслуги козацтва в Хотинській війні давали запорожцям підстави очікувати розширення реєстру, відновлення прав православ'я, отримання інших обіцяних пільг. Проте владні кола Речі Посполитої вирішили інакше.

За мирним договором з Османською імперією *Річ Посполита гарантувала припинення козацьких походів і спалення запорозького флоту. Щодо реєстру — він мав обмежитися лише трьома тисячами осіб.*

Розміщення ж на українських землях особливо в зоні мешкання козаків *кварцяного війська* ще більше посилювало невдоволення діями влади.

Історичні подробиці

Кварцяне військо — наймане військо Речі Посполитої. Виникло в 1562 р.

Кварцяне військо як постійна військова сила виступало ядром, до якого під час війн приєднувалися приватні загоны шляхти, і тоді військо чисельно збільшувалося в кілька разів.

Останньою краплею терпіння козаків стало *дедалі більше поширення влади саме польської католицької шляхти на ті землі*, які козацтво сприймало як такі, які воно заселило і захистило зброєю. Поступово ліквідувалися слободи.

2. ПОВСТАННЯ 1625 р. ПІД ПРОВОДОМ МАРКА ЖМАЙЛА

Аби змусити козаків погодитися на умови уряду, на Київщину було перекинуто кварцяне військо на чолі з новим коронним гетьманом **Станіславом Конецпольським**. Разом із ним прибули *комісари* із числа магнатів — урядовці, які мали вести переговори з козаками.

Станіслав
Конецпольський
(портрет XVII ст.)

Запорожці виступили на переговори всім військом на чолі **Марком Жмайлом**.

Проте С. Конецпольський атакував залоги козаків під м. Канів на Черкащині, унаслідок чого розпочалися збройні сутички.

У битві біля Куруківського озера повстанці перемогли. Обидві сторони погодилися на мирну угоду. Згідно з Куруківською угодою було збільшено реєстр до шести тисяч, обіцяно й збільшення платні реєстровцям і право обирати гетьмана.

Та головне — *козацтво не дало себе зрадницьки розгромити*, як у 1596 р. Хоча козакки й не вибороли тих прав і привілеїв, на які сподівалися, проте Куруківська угода дала змогу *підтвердити існування саме реєстрової частини Війська Запорозького* — було створено шість козацьких реєстрових полків.

Запорожці продемонстрували уряду, що козацтво готове захищати свої права зі зброєю в руках. Водночас після Куруківської угоди зросло негативне ставлення до влади Речі Посполитої так званих «випициків» — козаків, що опинилися поза реєстром.

3. КОЗАЦТВО в 1626–1628 рр.

Хоча обидві сторони були незадоволені результатами угоди 1625 р., проте на деякий час конфлікт було припинено.

Війська Речі Посполитої вирушили на північ воювати проти шведів. Козацтво ж повернулося до захисту кордону, і вже в жовтні 1626 р. Військо Запорозьке, кероване Михайлом Дорошенком, розгромило під Білою Церквою кримське військо.

Михайло Дорошенко
(портрет роботи художника
Олексія Томіна,
серія «Гетьмани України»,
2011 р.)

У той же час Військо Запорозьке ще 1624 р. підписало угоду з ханом Мухаммедом Гіреєм III про взаємодопомогу. Коли у 1628 р. хан опинився в скруті, Військо Запорозьке на чолі з М. Дорошенком здійснило похід, аби врятувати союзника. Ворожі війська, які склалися з кочовиків і османів (серед яких були навіть яничари), намагалися зупинити козаків. Проте всі ці спроби закінчилися перемогою запорожців.

Зрештою козаки не лише врятували хана, а й *дісталися Кафу*, де захопили гар-

мати, які у свій час османи відбили в поляків під Цецорою. Щоправда в цьому поході загинув М. Дорошенко. Важливо зазначити, що в цій війсьній кампанії козаки виступали як окрема військово-політична сила.

4. ПОВСТАННЯ 1630 р. ПІД ПРОВОДОМ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА (ТРЯСИЛА)

У березні 1630 р. спалахнуло чергове козацьке повстання на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом).

Повстанці заклали табір *нід Переяславом*. Військо значно збільшилося завдяки повсталим селянам.

Саме тут у травні спалахнули жорстокі бої. С. Конецпольський спробував рішучим наступом розгромити повстанців. Проте козаки відбили всі штурми. Однією з причин успіху було те, що Т. Федорович і чимало козаків нещодавно повернулися з Тридцятилітньої війни, *набувши чималий воєнний досвід*.

15 травня 1630 р. козацьке військо розгромило ворожий табір. *Ця перемога залишилася в пам'яті народу, обростала легендами (наприклад, про загибель так званої «золотої роти»)*. Великий Кобзар Тарас Шевченко присвятив їй свою поему «Тарасова ніч».

Поразка змусила коронного гетьмана піти на перемовини. Запорожцям вдалося вибороти низку поступок, зокрема щодо збільшення реєстру до восьми тисяч.

5. КОЗАЦТВО в 1630-х роках І ВИСТУП ІВАНА СУЛИМИ

5.1. СПІЛЬНІ ВОЄННІ КАМПАНІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ І КОЗАЦТВА

У 1632–1635 рр. Річ Посполита провела серію війн, до яких були залучені й українські козаки.

Попри спільні дії на різних фронтах, *козацтво в цілому не довіряло уряду*. Адже більшість обіцянок Варшави так і не було виконано, і на Січі постійно очікували підступу.

У лютому 1635 р. на сеймі було вирішено збудувати навпроти Кодацького порога фортецю для контролю над козацькими пересуваннями. У липні фортеця була готова.

Пам'ятний знак Тарасові Федоровичу (Трясилу) у м. Переяслав на Київщині (робота скульптора Ігоря Зарічного, 1995 р.)

Воєнні кампанії Речі Посполитої і козацтва	
1633 р.	Відбиття нападу османів на Кам'янець
1632–1633 рр.	Війна з Московією
1635 р.	Війна зі шведами

Історія будівництва фортеці Кодак
<https://cutt.ly/FnfWS3F>

5.2. ПОВСТАННЯ ІВАНА СУЛИМИ

Гетьман Іван Сулима
(портрет роботи художниці
Наталії Павлусенко, серія
«Герої козацької України»,
2013 р.)

Козаки одразу відчували утиски з боку кодацького гарнізону. Тому в серпні **1635 р.** запорожці на чолі з **Іваном Сулимою** влаштували нічну атаку й захопили фортецю. Гарнізон було знищено, а укріплення зруйновано.

І. Сулима намагався підняти повстання на волості, проте ця спроба не вдалася. Частина старшини була не готова до збройного протистояння з Річчю Посполитою. Тому І. Сулиму та ще кількох козацьких керманців було схоплено та привезено до Варшави.

Цього разу, аби залакати козаків, І. Сулиму та більшість його оточення було страчено. *Серед козацтва поширювалися антиурядові настрої.*

Діємо: практичні завдання

Перегляньте відеофільми про ватажків повстань 1620–1630-х років. Яку додаткову інформацію ви дізналися?

Відео «Тарасова ніч» («Козацька звитяга», тривалість 05 хв 04 с)

<https://cutt.ly/dkC5mFi>

Відео «Іван Сулима» («Козацька звитяга», тривалість 05 хв 48 с)

<https://cutt.ly/KkC5VK6>

6. ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

У **1637 р.** спалахнуло нове козацьке повстання, яке за своїм масштабом і гостротою перевершувало всі попередні. *Повстання розпочали козаки-випищики*, тому частина гніву лягла й на старшину, яку звинувачували в таємних домовленостях з польським урядом.

Пригадайте, кого називали «реєстровцями», а кого — «випищиками».

Гетьманом повстанці обрали **Павла Бута (Павлюка)**.

До битви дійшло *біля с. Кумейки*, що на Черкащині. Жовніри переважали козаків чисельно, особливо в кінноті. У П. Павлюка військо складалося з козаків і селян. Головною проблемою повстанців було те, що частина реєстровців не підтримала цей виступ і зберігала нейтралітет чи навіть билася в лавах коронного війська.

Лише чисельна перевага дала можливість жовнірам перемогти в битві. П. Павлюк відступив до Боровиці. Тут на переговорах між сторонами було вирішено, що П. Павлюк добровільно, спільно з кількома старшинами віддасть себе в руки М. Потоцького під гарантії безпеки. Проте на сеймі в лютому 1638 р. П. Павлюка та інших старшин було визнано винними і незабаром страчено.

У січовому середовищі зрозуміли, що відтепер можна захистити себе лише зі зброєю в руках.

Пам'ятаймо!

1. Подумайте, чому польська сторона не дотримала обіцянки.
2. Як ставилися в середовищі козацтва до порушення умов домовленостей?

Навесні новий козацький гетьман **Яків Острянин** рушив на Лівобережжя. У квітні 1638 р. у битві біля *м. Говтва* повстанці завдали поразки кварцяному війську, яке почало відступ до *м. Лубни*. Битва під Лубнами не принесла перемоги жодній зі сторін.

Проте до жовнірів надійшли значні підкріплення з числа магнатських загонів, що збільшило чисельність королівського війська удвічі. Наступна битва відбулася *під с. Жовнин*, що на Черкащині, вона також закінчилася без явного переможця.

Новим гетьманом січовиків став **Дмитро Гуня**. Він перевів військо на зручнішу позицію в гирлі Сули на Старці (назва одного зі старих річищ). Тут козаки ціле літо відбивали атаки та штурми жовнірів. Лише нестача припасів змусила запорожців пристати на умови урядовців Речі Посполитої. Запорожці вийшли із заблокованого урядовими військами гирла річки.

У цілому поразка повстання позначилася і на результатах боротьби козаків за свої права.

Павло Бут (Павлюк)
(Павло Михнович)
(портрет XIX ст.)

Яків Іскра-Острянин
(Остряниця)
(портрет XVIII ст.)

Дмитро Гуня
(портрет XIX ст.)

7. ПРИЧИНИ ПОРАЗОК КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ

1. *Козацьке середовище не мало єдиного бачення свого місця в Речі Посполитій.* Адже козаки були підданими цієї держави, з нею був пов'язаний весь їхній соціально-економічний устрій.

2. *Українська спільнота в цілому була не готова до розриву з Річчю Посполитою.* Адже існував спільний монарх, зберігалася міцна пам'ять про спільні перемоги над ворогами, і тому панувало сподівання на мирне вирішення всіх конфліктів з Річчю Посполитою. Шляхта ж українських земель сприймала Річ Посполиту як свою політичну Вітчизну.

3. *Частина професійних вояків із числа реєстровців воювала проти повстанців,* особливо це далось взнаки в 1637 і 1638 рр.

4. *Річ Посполита перебувала на піку своєї потужності,* і її військовий потенціал був величезним.

8. «ОРДИНАЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»

Поразки повстанців призвели до істотних обмежень козацьких прав. **У грудні 1638 р.** на Вальному сеймі було затверджено *«Ординацію Війська Запорозького».*

Вартє запам'ягає!

Ординація — (від лат. *ordinantia*) — законодавчий акт, що видавався королем або станово-представницьким органом.

Цим актом уряд вирішив перетворити козаків у невелике, повністю контрольоване військо з мінімальними правами.

Так, *чисельність реєстровців закріплювалася в шість тисяч козаків.* За козаками зберігалася право обирати сотенну старшину. При старшині перебував спеціальний комісар, аби стежити за козаками. Полкова старшина мала призначатися із числа шляхти.

Територія проживання козаків звужувалася до королівських маєтків Канівського, Корсунського та Черкаського староств. *Було відбудовано Кодацьку фортецю* — форпост Речі Посполитої проти козацтва. Доступ на Січ був значно обмежений.

Унаслідок поразки козацьких повстань та обмеження прав запорожців за прийнятою «Ординацією» активність козацтва на деякий час зменшилася. Частина козаків перейшла до території інших держав. Проте сучасники розуміли, що «Золотий спокій», як називали період 1638–1648 рр. у Речі Посполитій, був хитким.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, якою буде політика Речі Посполитої в українських землях під час періоду «Золотого спокою». Чи було враховано досвід козацьких повстань 1620–1630-х років?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні ланцюжки історичних подій.

Тарас Федорович

1625 р.

Зруйнування козаками фортеці
Кодак, страта ватажків повстання

Іван Сулима

1630 р.

«Ординація Війська Запорозького»

Павло Бут
Яків Остриянин
Дмитро Гуня

1635 р.

Збільшення козацького реєстру за
Куруківською угодою до шести тисяч
осіб

Марко Жмайло

1637–
1638 рр.

Збільшення козацького реєстру
до восьми тисяч осіб

2. Покажіть на карті (с. 62) райони поширення і місця вирішальних битв під час козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.
3. Виконайте онлайн-вправу «Козацькі повстання».

<https://cutt.ly/GhC94zw>

 Обговорюємо в групі

- Обговоріть і спробуйте визначити основні передумови козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.
- Висловте припущення, чому повстання 20–30-х років XVII ст. дістали назву «козацькі».
- Обговоріть і визначте, у чому полягає історичне значення козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.

 Мислю творчо

- Напишіть історичне есе «Образ козацького лідера-борця за права козацтва».
- За матеріалами параграфа укладіть схему або мапу думок «Причини поразок козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

- 1625 р.** Повстання під проводом Марка Жмайла
1630 р. Повстання під проводом Тараса Федоровича
1635 р. Зруйнування козаками на чолі з Іваном Сулимою фортеці Кодак
1637– Повстання під проводом Павла Бута, Якова Остриянина,
1638 рр. Дмитра Гуні
1638 р. «Ординація Війська Запорозького»

Практична робота «Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва».

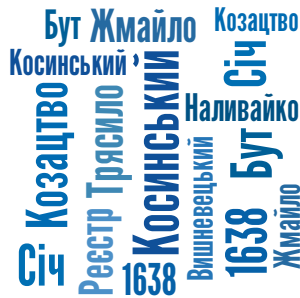
Узагальнення з розділу 2

Які процеси спричинили виникнення українського козацтва? Чому козаки вважаються міжстановим прошарком українського суспільства? Що спонукало українське козацтво до повстань?

1. ІСТОРИЧНИЙ СЕНКАН

Об'єднайтеся з однокласниками/однокласницями у творчі групи та створіть сенкани-загадки до кожного зі слів історичної хмаринки. Представте результати своєї роботи у класі — запропонуйте відгадати ваші загадки друзям.

Узагальнення
з розділу 2

<https://cutt.ly/4mu8z9k>

2. ІСТОРИЧНЕ ЛОТО

Зіграйте в історичне лото: розгадайте анаграми й уявно з'єднайте зображення і текстові картки лото. Складіть речення про життя українського козацтва, використовуючи назви зображених у лото козацьких клейнодів.

УКЧБУН

УВАЛАБ

НРЕЧАП

ГРВООАК

Старовинна зброя. Символ влади кошових отаманів і гетьманів

Його врученням супроводжувався вступ на посаду новообраного гетьмана

Полотнище із символічними зображеннями

Вид холодної зброї. Символ влади козацьких полковників

3. ЛОГІЧНІ ПАРИ

Утворіть логічні пари: поєднайте назви та короткі описи історичних подій.

1 Морські походи козаків

А Військова операція 1621 р. під командуванням П. Конашевича-Сагайдачного, що мала вирішальне значення у зупиненні турецької агресії у Європу

2 Похід козаків на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним на Москву

Б Одна з військових операцій «доби героїчних походів», що завершилася визволенням з турецького полону кількох тисяч українських бранців

3 Перемога козаків у Хотинській битві

В Військова операція доби Смутних часів у Московії, метою якої було завоювання царської корони для польського королевича Владислава

4 Взяття козаками Кафи

Г Військові експедиції козаків, метою яких був напад на турецькі фортеці вздовж узбережжя Чорного моря

4. ДОКУМЕНТОЗНАВЦІ

Ознайомтеся з фрагментом тексту. Дайте відповідь на запитання до документа.

З літопису Григорія Граб'янки

Прославившись у битвах, козаки звикли до недоїдання, спраги, спеки й інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили і звали соломахою... коли траплялося, що їжа випадала з рибою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше... Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева...

1. Про які козацькі традиції свідчить історичний документ?
2. Чим, на вашу думку, зумовлювалася невибагливість козаків у їжі й побутових умовах?

5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/UNJ75sCpCS1Yzf7s5>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 19

Передумови Національно-визвольної війни. Богдан Хмельницький

Пригадайте, яким було становище українського населення у складі Речі Посполитої на початку XVII ст. Якими були причини козацьких повстань 1620–1630-х років?

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького **1648–1657 рр.** є визначним явищем в українській історії. Війна призвела до істотних зрушень у житті українського суспільства, тому історики називають її Українською козацькою революцією. У роки війни була ліквідована особиста залежність селян від землевласників. Відбулися зміни в духовному й культурному житті українського народу. Головне — у результаті повстання відбулося **відновлення української державності**.

1. ПЕРЕДУМОВИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте текст пункту 1, рубрику «Думки істориків» і укладіть структурно-логічну схему «Передумови і рушійні сили Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.»

«Золотий спокій», що за переконанням влади Речі Посполитої настав після придушення козацько-селянських повстань 1620–1630 рр., був нетривким. **Усі стани українського суспільства, окрім магнатів, були незадоволені своїм становищем. Спроби козацтва утвердитися у соціальній структурі Речі Посполитої** були невдалими. Якщо козак не потрапляв до реєстру, йому загрожувало опинитися поза законом або повернутися до залежного стану селянства.

Погіршилося становище дрібнопомісної шляхти. Українська шляхта фактично існувала завдяки військовій службі, бо до 1630-х років Річ Посполита вела часті війни. Але припинення Тридцятилітньої війни в Європі й тривалий мир позбавили шляхту можливості підтримувати свій матеріальний стан. В умовах зростання фільваркового госпо-

дарювання *посилився наступ українських і польських магнатів на дрібніших власників*. Вони викупували землі, нерідко тиснучи на місцевих, організовували власні ярмарки, брали під контроль основні доходи краю. До того ж польські магнати комплектували управлінський апарат не місцевою, а своєю коронною шляхтою.

Ще більше утисків зазнало селянство. Власники фільварків примусово відбирали у селян найкращі землі. Поступово зростала *панщина*, збільшувалися податки. Погіршувалося становище населення слобід на Південній Київщині, Брацлавщині й Лівобережжі. Завершення пільгових періодів слобід призводило до перетворення їхнього населення на залежних селян.

Обмежувалося в правах і українське міщанство. Магнати концентрували економіку навколо своїх приватних міст, а містяни повинні були виконувати повинності й сплачувати податки.

Права власності українського козацтва, міщанства, селянства й навіть шляхти влада Речі Посполитої часто ставила під сумнів, а почасті — не визнавала.

Збільшенню невдоволення різних станів суспільства сприяло і скрутне становище *православ'я*.

Думки істориків

Іван Огієнко, український історик

За цього ж часу розпочався напівсмертельний для нашого народу, як нації, процес ополячення нашої інтелігенції та нашої шляхти: звичайно кидали свою православну віру, приймаючи католицтво, а потім забували мову й ставали поляками. Процес такого *винародовлення* з часом збільшувався, на католицтво перейшла вся наша національна верхівка, а при Благочестивій вірі позоставалися тільки «попі та хлопі», як сміялися поляки. Ось чому українська мова поволі ставала для поляка «мовою хлопською», бо при ній позостався тільки сам простий народ.

Які зміни в житті суспільства автор називає процесом «винародовлення»?

ЦІЛІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Створити в етнічних межах України власну державу

Утвердити козацький тип господарювання

Перетворити козаків на окремий політичний стан, який зайняв би місце шляхти

Ліквідувати особисту залежність, середню і велику власність на землю

2. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – ПОЛІТИК І ПОЛКОВОДЕЦЬ

Богдан Хмельницький
(портрет з гравюри
Вільгельма Гондіуса,
XVII ст.)

Лідером, навколо якого згуртувалися українці, був талановитий полководець, політик і дипломат **Богдан Хмельницький**. Саме йому вдалося вивести українське питання на європейський рівень і створити нову державу.

Богдан-Зиновій Хмельницький народився 6 січня 1596 р. за н. ст. у родині шляхтича чигиринського підстарости Михайла Хмельницького, на хуторі Суботів. Богдан здобув добру освіту, зокрема навчався в єзуїтському колегіумі у Львові. Володів українською, польською, турецькою, татарською і латинською мовами. Мав три шлюби і сім (за іншими даними 10) дітей.

Як син шляхтича-урядника, Богдан міг обрати службу в державних інституціях. Проте зайнявся військовою справою. У 1620 р. як

козак Чигиринського полку в одному з боїв із турками потрапив у полон. У полоні пробув два роки.

Як талановита і хоробра людина, Хмельницький зробив стрімку кар'єру в Січовому товаристві. У 1637–1638 рр. він згадувався як військовий писар. Пізніше обіймав посаду Чигиринського сотника. Брав участь у походах козаків і повстаннях 1630-х років. Також майбутній гетьман добре знався на військовій справі сусідів, був відомий у польських урядових колах. Адже йому не раз доводилося брати участь у посольствах козаків до польських сенаторів і королів.

Свідчать документи

Альберто Віміна, венеціанський посол (1650 р.)

Росту він скоріше високого, ніж середнього, кремезний і міцної будови. Мова його і спосіб управління показують, що він має тверезе судження й проникливий розум... У поведженні він лагідний і простий, чим притягає до себе любов воїнів, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні суворими карами. Всім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки.

Павло Алепський, антіохійський архидиякон (1654 р.)

Цей Хміль літня людина, але щедро наділений дарами щастя: не лукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є, і одягається... Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже «так ось він, цей Хміль, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світі»...

Які висновки щодо рис характеру та зовнішності Б. Хмельницького можна зробити із цих уривків документів?

Думки істориків

Вероніка Візнюк, українська історикиня

Б. Хмельницькому вдалося стати найвідомішим українцем у Європі XVII ст. Він пробудив до повнокровного політичного життя, підвів з колін уярмлену, але не скорену Україну. Керована ним Запорозька Січ зробила можливим становлення Гетьманщини, держави зі своєю територією, владою, власною армією, що мала дипломатичне визнання. Його критикували за невдачі, помилки та прорахунки, хоча український народ з любов'ю називав його «батьком», в людській пам'яті він залишається визволителем, героїчною постаттю, що вказала людям шлях до національного та соціально-економічного звільнення.

Як, на вашу думку, ставиться авторка до постаті Б. Хмельницького? Які здобутки гетьмана вона вважає найвагомішими?

Помиримо!

Богдан Хмельницький (портрет роботи невідомого художника, середина XVIII ст.)

Визволитель
Державотворець
Мойсей
Дипломат
Лідер
Політик
Лідер
Суботів
Суботів

За допомогою хмаринки слів розкрийте значення постаті гетьмана в історії України. З якими історичними діячами можна порівняти Б. Хмельницького?

Діємо: практичні завдання

Роздивіться марку та прокоментуйте, які події на ній зображені. Уявіть, що ви маєте завдання розробити проєкт марки, присвяченої славетному гетьману. Що б ви зобразили насамперед?

Гетьман Богдан Хмельницький
(поштова марка України,
1995 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари з понять і їхніх пояснень.

1 Полонізація

А Насадження католицької віри

2 Окатоличення

Б Втрата національних особливостей

3 Асиміляція

В Насадження польської культури

4 Денаціоналізація

Г Втрата культури та самосвідомості

2. Використовуючи поняття «панщина», «окатоличення», «соціальний гніт», «козацтво», складіть коротку розповідь про передумови Національно-визвольної війни українського народу.
2. Виконайте онлайн-вправу «Передумови Національно-визвольної війни українського народу».

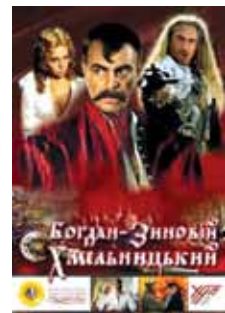
<https://cutt.ly/Jb8QBcZ>

Обговорюємо в групі

Поміркуйте, чи почалася б Національно-визвольна війна у разі відсутності в українського народу сильного лідера. Яка, на вашу думку, роль особистості в історії?

Мислю творчо

Розгляньте постери кінофільмів, присвячених Б. Хмельницькому, але створені в різні роки. Підготуйте презентацію «Образ Богдана Хмельницького в кіно та літературі».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

6 січня 1596 р.
(27 грудня 1595 р.)

Народився Богдан Хмельницький

Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір

Назвіть особливості становища населення українських земель, які спричинили розгортання Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Якими були цілі Національно-визвольної війни? Яку роль у подіях війни відіграв Б. Хмельницький?

1. ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Пригадайте, у чому полягає відмінність між причинами й приводом до історичних подій.

Приводом для повстання став конфлікт між Б. Хмельницьким та чигиринським підстаростою Д. Чаплинським. Навесні 1647 р. Д. Чаплинський напав на хутір Суботів. Він пограбував майно Б. Хмельницького, захопивши документи. Крім цього, побили його сина і забрали кохану жінку Мотрону. Коли Б. Хмельницький почав доводити свої права і вимагав відшкодування через суд, староста О. Конецпольський відмовив у захисті прав Б. Хмельницькому під приводом недійсності документів щодо власності на хутір.

Те, що така відома і впливова людина стала жертвою свавілля, справило велике враження на суспільство. Кількість прихильників Б. Хмельницького швидко зростала.

2. ПОШУК СОЮЗНИКІВ

Б. Хмельницький розумів, що головна небезпека полягала в геополітичному становищі України. Адже українські землі були міжнародно визнаною частиною Речі Посполитої. З інших боків територія була оточена двома великими країнами: **Османською імперією** та її васалами і **Московським царством**. До того, між Річчю Посполитою і Московією існувала військова угода проти Криму.

Саме тому Б. Хмельницький велику увагу приділяв пошуку зовнішніх союзників. Він почав дипломатичну підготовку, спрямовану на **укладення угоди з Кримським ханством**. Хан Іслам-Гірей III погодився надіслати загін на допомогу в обмін на те, що син Б. Хмельницького Тиміш залишився в заручниках.

Українська банкнота номіналом 5 грн (реверс, 2013 р.)

Дізнайтеся, яку пам'ятку архітектури зображено на банкноті. Як ця пам'ятка пов'язана з постаттю Б. Хмельницького?

**Національно-визвольна війна українського народу
(події 1648–1649 рр.)**

Визначте за картою межі українських земель у складі Речі Посполитої та її сусідів. Окресліть території, які охопила Національно-визвольна війна.

Свідчать документи

З літопису Самійла Величка

Після великодніх проводів попросив зараз Хмельницький хана, щоб той відпустив його з Криму на Україну. Він привів перед хана свого старшого сина Тимоша і віддав його під опіку й заклад до певного часу. Тиміш мав щодня з'являтися перед ханове лице...

Про що свідчить необхідність для Б. Хмельницького залишити свого сина в Криму?

Важливою була *внутрішня дипломатія гетьмана*. Під час попередніх повстань більшість селян і міщан залишалася пасивною, а

духівництво і шляхта взагалі ставилися вороже. Розкол у середовищі козацтва також не сприяв успіху. Тепер же Б. Хмельницький спромігся підняти на повстання представників всіх станів суспільства.

Б. Хмельницький із невеликою кількістю соратників поїхали на Січ і зайняли її **4 лютого 1648 р.** Невдовзі на козацькій раді Б. Хмельницького обрали гетьманом. На Січ почали тікати всі, хто готовий був чинити спротив Речі Посполитій.

Окрім пошуку союзників, **Б. Хмельницький опікувався створенням боєдатної армії.** Спершу чисельність війська Б. Хмельницького була невеликою — до трьох тисяч козаків. Було проведено озброєння вояків, готувалася військова амуніція, боеприпаси, запасалася їжа. Особливу увагу було приділено *артилерії*. Гетьман намагався зробити її максимально мобільною.

Важливим було домогтися підтримки повстання реєстровими козаками. Адже саме ця частина Війська Запорозького була найорганізованішою і найкраще озброєною. Перемовини з ними закінчилися успіхом, Б. Хмельницького підтримували всі наявні козацькі сили.

Кримські татари забезпечили українців кіннотою.

3. РОЗГОРТАННЯ ВОЄННИХ ДІЙ у 1648–1649 рр.

3.1. БИТВИ НА ЖОВТИХ ВОДАХ І ПІД КОРСУНЕМ

Польська влада розуміла небезпеку з боку козацтва та згуртовувала військові сили. Головне військо було зосереджено в районі м. Корсунь (нині Черкащина) на чолі з Миколаєм Потоцьким.

Б. Хмельницький діяв швидко, що змусило королівських урядовців відреагувати. На Січ було відправлено великий загін на чолі з сином коронного гетьмана Стефаном Потоцьким. Б. Хмельницький у кількох боях зупинив просування жовнірів, а потім змусив до відступу. Під час нього козаки й кримці влаштували засідку і **16 травня 1648 р. на Жовтих Водах** (нині територія Дніпропетровської області) повністю знищили противника.

Перша перемога підняла бойовий дух козаків і справила гнітюче враження на польську сторону. М. Потоцький почав відступ. Його військо було стиснуто вузьким шляхом, до того ж поляки йшли в оточенні табору з возів. Вони знову потрапили в задалегідь підготовлену пастку і **26 травня 1648 р.** були вщент розгромлені під **Корсунем**. У

Фортеця Кодак (картина з колекції Музею історії с. Старі Кодаци на Дніпропетровщині)

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся про події 4-місячної облоги Кодака в 1648 р.

полон до Б. Хмельницького потрапили навіть коронні воєначальники М. Потоцький і М. Калиновський.

Уривок з «Пісні про М. Потоцького і козацькі перемоги»
<https://cutt.ly/1nfWF8s>

Які події оспівуються у творі? До яких верств суспільства міг належати його автор?

3.2. НАСЛІДКИ ПЕРШИХ ПЕРЕМОГ

Після перемоги під Корсунем повстання спалахнуло на повну силу і охопило всі стани й верстви суспільства. Масово утворювалися загони із селян, міщан і навіть священників. Частина шляхти влилася до козацьких лав. Ідеологічним підґрунтям у закликах до спротиву, як правило, були релігійні мотиви «боротьби за віру». Отже, *Хмельниччина з козацького повстання перетворилася на Національно-визвольну, соціальну та релігійну війну.*

Здобувши перші перемоги, *Б. Хмельницький взявся створювати державні інституції. Чигирин* (нині місто в Черкаській області) фактично став столицею молодої держави. Розпочалося *створення війська нового типу*, яке складалося зі шляхти, козаків та іншого покозаченого населення.

Для розширення території і знищення залишків військ Речі Посполитої було сформовано *козацько-селянський корпус на чолі з Максимом Кривоносом*. Цей підрозділ швидко встановив контроль над усім Лівобережжям, а потім переніс повстання на Поділля і Волинь. До цього моменту йому могло протистояти лише угруповання князя Яреми Вишневецького. Вже **26–28 липня 1648 р.** в битві під *Старокостянтинівом* (нині Хмельницька область) М. Кривоносу вдалося завдати поразки князю та змусити його відступити. Апогеєм успіху стало захоплення повстанцями *Полонного і Бару*, в яких зберігалися військова амуніція і зброя.

Отже, *улітку 1648 р. козацтво контролювало Київське, Брацлавське, Чернігівське та частину Подільського воєводства.*

Свідать документи

3 листа Яреми Вишневецького

Якщо Хмельницький і його гультяйство... доб'ється своїх вимог і лишиться при давніх вольностях — я в такій вітчизні волю не жити. Бо ж і справді нам краще вимерти, ніж над нами запанує поганство і гультяйство.

1. Про що свідчить наведена думка князя Яреми Вишневецького?
2. Як ви вважаєте, чи можна було досягти примирення між ворожими сторонами?

Діємо: практичні завдання

За допомогою карти (с. 86) відстежте шлях козацького війська і місця переможних битв початкового періоду війни. Встановіть території, які опинилися під владою Б. Хмельницького.

3.3. ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА

Не змирившись з поразками весни-літа, у вересні 1648 р. Влада Речі Посполитої виставила нове військо. Очолили його одразу три полководці.

Історичні подробиці

Б. Хмельницький жартома назвав польських керманичів «*Перина, латина, дитина*», бо Домінік Заславський був розніженим, Микола Остророг славився своєю ученістю, а Олександр Конєцпольський був ще досить молодою людиною.

21–24 вересня 1648 р. відбулася битва біля с. *Пилявці* (нині Хмельницька область). Цього разу Б. Хмельницький діяв обережно. Він розташував головне військо в добре укріпленому таборі. Урядові війська діяли неузгоджено.

У певний момент козацька артилерія сильним і влучним вогнем зупинила наступ противника. А атаки з флангів остаточно змусили жовнірів відступити. Коронне військо кинулося тікати.

У подальшому гетьман з'єднався з кримським ханом і союзне військо рушило на захід. Унаслідок походу на Львів (місто сплатило контрибуцію козакам) і Замостя на початку листопада 1648 р. більшу частину українських земель було звільнено від шляхти.

23 грудня 1648 р. Київ вітав Б. Хмельницького як Мойсея-визволителя. Переможця особисто зустрічали єрусалимський патріарх Паїсій і київський митрополит Сильвестр Косів.

У лютому 1649 р. під час перемовин із послами Речі Посполитої про перемир'я Б. Хмельницький виступив із промовою, яку історики визначають як програму державотворення.

3.4. ВОЄННА КАМПАНІЯ 1649 р.

Після поразки коронного війська біля с. Пилявці в Речі Посполитій було вирішено будь-що придушити повстання, тож навесні 1649 р., попри перемир'я, пішли в наступ.

10 липня 1649 р. біля м. *Збарж* (нині Тернопільська область) українсько-кримське військо оточило польське, почалися криваві бої. Король Ян Казимир з армією рушив на допомогу оточеним. Також із півночі насувалося литовське військо Януша Радзивілла. На зустріч нападникам вийшло українське військо на чолі зі Станіславом Кричевським.

21 липня 1649 р. під *Лосвом* (нині місто Гомельської області в південній Білорусі) відбулася кривава битва. Сам С. Кричевський загинув, проте основні сили його війська закрили шлях на Київ.

15 серпня 1649 р. в битві під *м. Зборів* (нині Тернопільська область) королівське військо було оточене й зазнало великих втрат. Лише відмова кримського хана продовжувати подальші воєнні дії врятувала поляків. Під тиском Іслам-Гірея III Б. Хмельницький був змушений піти на перемовини з королем.

3.5. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР. ПОЧАТОК ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

18 серпня 1649 р. було підписано *Зборівський договір*. Угода мала 12 статей і форму привілея короля своїм підданам. Згідно зі Зборівським договором *Річ Посполита визнавала існування української козацької автономії на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств*.

Хоч офіційно *Військо Запорозьке* (офіційна назва держави) залишалося у складі Речі Посполитої, проте сучасники розуміли, що на карті світу з'явилася нова держава. Серед українців дедалі частіше Б. Хмельницького називали *«самодержцем Русі»*.

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 р.: основні положення

- Король визнавав самоврядність Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
- На землях Війська Запорозького влада належала гетьману; урядові посади мали обіймати лише православні.
- На контрольованій козаками території не мали права розміщуватися коронні війська.
- Чисельність реєстрового війська мала становити 40 тисяч козаків, усі інші повинні були повернутися під владу панів.
- Проголошувалася амністія (помилування) усім учасникам повстання.
- Заборонялася уніатська церква на території козацької автономії.

Історичні подробиці

Зборівський договір, вигідний для козацької верстви, повертав у підданство селянську масу, яка долучилася до повстання, проливала нарівні з козаками кров у боях і нині вважала себе вільною. Утім, її інтересів під час мирних переговорів до уваги ніхто не брав, а полковник Антон Головацький прямо казав селянам під Зборовом, що їм уже годі воювати з панами, пора йти гречку сіяти. Проте сам Б. Хмельницький заявляв, що *«і я народу не відступлю, бо то права рука наша»*.

Про яке становище селянства свідчать слова полковника А. Головацького?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари з імен історичних осіб і пов'язаних з їхньою діяльністю місць.

1 Миколай Потоцький

А Жовті Води

2 Ярема Вишневецький

Б Збараж

3 Стефан Потоцький

В Корсунь

4 Домінік Заславський

Г Пилявці

2. Виконайте онлайн-вправу
«Перші перемоги Б. Хмельницького».

<https://cutt.ly/bb8QMZL>

 Обговорюємо в групі

1. Поміркуйте, чи можна було уникнути повстання за умови вирішення конфлікту з Д. Чаплинським на користь Б. Хмельницького.
2. Поясніть мотиви укладення Б. Хмельницьким договору з Кримським ханством. На основі знань про перший період Національно-визвольної війни дайте оцінку кримському хану як союзнику.
3. Визначте, які чинники сприяли успіхам війська Б. Хмельницького у 1648–1649 рр.
4. Поясніть, у чому полягало історичне значення Зборівського договору. Спрогнозуйте, як розвиватимуться події після Зборівського договору.

 Мислю творчо

За допомогою додаткових джерел інформації започаткуйте творчий проєкт «Б. Хмельницький — творець Української козацької держави». Оформте його у вигляді презентації/лепбука/відеоролика і представте в класі.

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

4 лютого (25 січня) 1648 р.

Установлення Б. Хмельницьким контролю над Січчю

16(6) травня 1648 р.

Битва на Жовтих Водах

26(16) травня 1648 р.

Битва під Корсунем

21–24 (11–14) вересня 1648 р.

Битва біля с. Пилявці

10 липня (30 червня) 1649 р.

Битва під Збаражем

31 (21) липня 1649 р.

Битва під Лоєвом

15 (5) серпня 1649 р.

Битва під Зборовом

18 (8) серпня 1649 р.

Зборівський договір

§22

Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківський договір. Іван Богун

Пригадайте, коли і за яких обставин було укладено Зборівський договір? Висловіть припущення, чи тривалим був мир після його укладення.

1. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПОЧАТОК МОЛДОВСЬКИХ ПОХОДІВ

У 1650 р. *Б. Хмельницький продовжив налагоджувати дипломатичні контакти і шукати союзників*. Українські посольства рушили в Османську імперію, Кримське ханство, Молдову, Трансильванію, Швецію, Московію та інші країни. Статус козацької держави й особисто Б. Хмельницького лише починали усвідомлювати при дворах Європи. Тому зовнішні союзи відігравали для України першорядну роль.

Думки істориків

Наталія Яковенко, українська історикиня

Деколи можна почути думку, нібито Хмельницький з перших днів війни мав чітку програму «визволення українських земель з польського гніту». Поза сумнівом, це є спробою видати бажане за дійсне: гетьман ще довго відчував себе часткою Речі Посполитої, і його наміри не виходили за межі «козацького автономізму»...

Спираючись на відомі вам історичні факти та додаткові джерела інформації, аргументовано підтвердьте або спростуйте точку зору дослідниці.

Важливим напрямом зовнішньої політики гетьмана протягом 1650–1653 рр. були Молдовські походи. Вони були зумовлені як потребою державотворення, так і союзницькими обов'язками гетьмана.

На початку **вересня 1650 р.** Б. Хмельницький направив війська, але його метою було не нищення *Молдови*. Він прагнув відтиснути польське військо від українського кордону та посватати свого сина Тимоша до доньки молдовського правителя Василя Лупула. Як результат, молдовський воєвода визнав себе союзником гетьмана і хана й обіцяв видати доньку Розанду за Тимоша. Цей династичний шлюб мав сприяти легалізації влади Б. Хмельницького в європейському монархічному світі.

Василь Лупул
(поштова марка Молдови, 1999 р.)

Помір'яймо!

Чому укладення династичного шлюбу було важливим для легалізації влади Б. Хмельницького?

2. БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 1651 р.

*Річ Посполита, хоча й зазнала відсутних втрат, мала більші ресурси, ніж Військо Запорозьке. У лютому 1651 р. 15-тисячне коронне військо під керівництвом Мартина Калиновського порушило Зборівський договір й атакувало Поділля. У боях за м. Красне загинув брацлавський полковник **Данило Нечай**. Сторони зазнали значних втрат.*

У Речі Посполитій розгорнули масштабні мобілізаційні заходи. Зібрали військо в 150 тис., у якому, крім шляхетського ополчення, була велика кількість найманців. Командував цим військом особисто король Ян Казимир. З півночі на допомогу полякам насувалося 30-тисячне литовське військо Януша Радзивілла.

На зустріч королю рушили українське та кримське війська на чолі з Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III. Вирішальна битва відбулася на полі під **Берестечком** (нині Волинська область) у **червні–липні 1651 р.**

28–29 червня військо Речі Посполитої зазнало серії поразок. Було навіть захоплено прапор М. Потоцького. Тільки шляхти загинуло кілька сотень осіб. 30 червня відбулася головна **битва, яка стала найбільшою в тогочасній історії України.**

Але в ході битви хан полишив поле бою і до того ж полонив Б. Хмельницького. Козаки, відбиваючи атаки ворога, відступили до річки Пляшівка і українське військо опинилося в облозі.

Помір'яймо!

В інтернет-додатку прочитайте уривок вірша Т. Шевченка. Якими художніми засобами автор передає події битви під Берестечком?

Пам'ятник полеглим козакам і селянам у Берестецькій битві (заповідник «Козацькі могили» в с. Пляшева на Рівненщині; робота скульптора Анатолія Куца, 1991 р.)

<https://cutt.ly/5nfWHzY>

За відсутності Б. Хмельницького виявилось складно встановити тверду дисципліну і розробити чіткий план оборонних дій. Командування оточеним українським військом взяла на себе старшина. Виходом із оточеного табору керував **Іван Богун**. Однак, коли всі козацькі полки вже залишили табір, селянські загони охопила паніка. Цим скористався противник, який увірвався в табір і влаштував різанину. Лише мужні дії тилових підрозділів врятували основні сили від катастрофи. Результат битви під Берестечком перекреслив наміри Б. Хмельницького довести до завершення війну проти Речі Посполитої. Події під Берестечком також показали ненадійність Кримського ханства як союзника.

3. БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1651 р.

Б. Хмельницькому вдалося звільнитися з татарського полону, і він почав готуватися до оборони. Було проведено мобілізацію військ. Кримський хан відновив союз із козаками й надав їм військову допомогу. Основною базою Б. Хмельницького стало місто Біла Церква. Тут відбулось кілька запеклих бойових зіткнень із противником.

Розпочалися перемовини між сторонами. **28 вересня 1651 р.** між Українською козацькою державою і Річчю Посполитою було укладено **Білоцерківський договір**. У ході перемовин українська сторона вимагала підтвердження Зборівського договору. Уряд Речі Посполитої, навпаки, виступав за обмеження козацьких прав і скорочення реєстру до 12 тис. *Сторони пішли на компроміс.*

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1651 р.: основні положення

- Територія Української козацької держави зменшувалася до меж Київського воєводства.
- Гетьман Війська Запорозького мав бути підпорядкований польським гетьманам.
- Союз із Кримом у разі неможливості привернути хана на бік Польщі розривався.
- Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб.
- Шляхта мала право повернутись у свої володіння.
- Військо Запорозьке позбавлялося права на самостійні дипломатичні відносини.

Зіставте умови Білоцерківського і Зборівського договорів. Який із них більш вигідний для Б. Хмельницького?

Кожна зі сторін розуміла, що ця угода вимушена, і не поспішала її виконувати. **Більшість козацтва і селянство були налаштовані на продовження боротьби. Те саме відбувалося і у владних колах Речі Посполитої.**

Національно-визвольна війна українського народу
(події 1650–1651 рр.)

Покажіть на карті напрями руху військ противників і місця вирішальних подій Національно-визвольної війни в 1650-1651 рр. Визначте територію Війська Запорозького за Білоцерківським договором.

Дуки істориків

Наталія Яковенко, українська історикиня

Втім, цей мирний трактат лишився тільки паперовою пам'яткою перипетій війни. Долило масла у вогонь і те, що сейм, який зібрався навесні 1652 р., не затвердив Білоцерківської угоди, оскільки вперше в історії польського парламентаризму був зірваний одним із шляхтичів, котрий наклав своє вето на сеймові ухвали.

1. Якою, зі слів історикині, була доля Білоцерківської угоди?
2. Чому, на вашу думку, угода не була виконана ні Річчю Посполитою, ні Військом Запорозьким?
3. Яка особливість політичного устрою Речі Посполитої знайшла відображення в історії несхвалення угоди сеймом?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

- Упорядкуйте події стрічки часу в хронологічній послідовності і виконайте завдання:
  - назвіть дати згаданих історичних подій;
  - поясніть значення кожної з подій для перебігу Національно-визвольної війни.

Битва
під Жовтими
Водами

Битва під
Берестечком

Білоцерківський
договір

Конфлікт
за хутір
Суботів

- Розгадайте ребус і дізнайтеся, який термін у ньому закодований. Складіть із цим словом сенкан або хайку (трирядковий неримований вірш). Поясніть поняття, подані в хмаринці слів. Яка загальна тема їх об'єднує?

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи й опрацюйте основні положення Зборівського та Білоцерківського договорів. За результатами роботи заповніть порівняльну таблицю.

Договір	Основні положення	Наслідки укладення
Зборівський		
Білоцерківський		

Мислю творчо

Проаналізуйте твір, уміщений в інтернет-додатку. Чи відповідає текст думи історичним свідченням про І. Богуна?

Народна дума «Іван Богун»
<https://cutt.ly/4nh68IE>

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

Вересень 1650 р.

**28–29 (18–19) червня —
10 липня (30 червня) 1651 р.**

28 (18) вересня 1651 р.

Похід українсько-кримського війська
на Молдавське князівство
Битва під Берестечком

Білоцерківський договір

§ 23

Битва під Батогом. Молдовські походи. Облога Жванця

Пригадайте, яким був загальний підсумок воєнних дій Національно-визвольної війни в 1648–1651 рр. Спрогнозуйте розвиток подій війни після укладення Білоцерківського договору між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою.

1. БИТВА ПІД БАТОГОМ 1652 р.

На першу половину 1652 р. загроза відновлення воєнних дій була високою. На Поділлі зосереджувалося польське військо Мартина Калиновського. При коронному гетьманові було чимало найманої піхоти, славнозвісних крилатих гусарів і багато гармат. Становище Б. Хмельницького ускладнювало те, що після битви під Берестечком молдовський володар В. Лупул відмовився від шлюбу доньки з Тимошем Хмельницьким. Було вирішено подолати цю проблему силою зброї.

Наприкінці травня 1652 р. Т. Хмельницький у супроводі кількох тисяч козаків рушив до Молдови на своє весілля. Коронний гетьман М. Калиновський, який мав 30-тисячне військо, вирішив підступно знищити гетьманича. Але на допомогу синові підійшов Б. Хмельницький з головними силами та кримцями.

Розпочалася битва під **Батогом** (нині Вінницька область), що відбувалася протягом **1–2 червня 1652 р.**

Під час запеклого бою Т. Хмельницький зі своїм полком прорвався до ворожого табору і наказав підпалити копиці сіна. Серед коронного війська зчинилася паніка. У цей час Б. Хмельницький швидко перегрупував українські та кримські війська й новою атакою захопив останнє вороже укріплення.

У результаті битви польське військо було повністю знищено. Загинув М. Калиновський із сином і чимала кількість офіцерів. Була знищена вся піхота й більшість гусар.

Б. Хмельницький швидко відновив свою владу до рівня 1649 р. Але до остаточної перемоги було далеко.

Ювілейна монета «350-річчя битви під Батогом» (Національний банк України, 2002 р., реверс)

Пам'ятаймо!

Чому битву під Батогом порівнюють з битвою під Каннами? Пригадайте події битви та знайдіть у стратегіях Б. Хмельницького і карфагенського полководця Ганнібала спільні або відмінні риси.

2. МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ 1652–1653 рр.

Молдовські походи посідають важливе місце у подіях Національно-визвольної війни. Водночас молдовська політика Б. Хмельницького супроводжувалася численними труднощами. Українським військам довелося діяти у відриві від власних баз і комунікацій на чужій території. Ставлення місцевої знаті Молдови постійно змінювалося від союзного до ворожого.

Спочатку все складалося успішно. Т. Хмельницький 1 вересня 1652 р. одружився з Розандою. Згідно з угодою з В. Лупулом, після його смерті Тиміш мав успадкувати владу і стати молдовським господарем. Таким чином, рід Б. Хмельницького перетворювався в монархічну династію.

Однак проти угоди виступили Волоське (Валахія) та Трансильванське князівства. Їх підтримали магнатські загони Речі Посполитої. *Проти В. Лупула розпочалася війна, у якій молдовський правитель зазнав поразки* та вже у квітні 1653 р. мав просити допомоги в гетьмана.

Б. Хмельницький відправив численне військо на чолі з Тимошем. Гетьманич швидко дістався Молдови і в битві під Яссами розбив військо супротивника. В. Лупул умовив Тимоша продовжити війну.

Свідчать документи

З літопису Самовидця

Хан кримський з гетьманом Хмельницьким несподівано зі всіма потугами козацькими й татарськими, напавши на Волоську землю, всю її в ніщо обернули, завоювали по самі гори... А Хмельницький стояв із ханом біля Прута, звойовуючи ту землю загонами військовими. Потім господар вмовив орду та гетьмана Хмельницького, щоб вони пішли з його землі, і вчинив сватання з Хмельницьким — дочку свою за сина Хмельницького обіцяв дати, що потім і вчинив.

Як літописець пояснює причини зацікавленості В. Лупула в союзі з Б. Хмельницьким?

Спочатку успіх був на боці військ гетьманича та молдовського господаря. Але згодом українсько-молдовські війська, зазнавши кількох поразок, відступили до міста **Сучава**. Облога міста і його героїчна оборона козацькими загонами тривала кілька місяців.

Під час одного з обстрілів Сучави було *смертельно поранено Т. Хмельницького*. 15 вересня 1653 р. він помер. Утім, спроба противника скористатися цим і знищити український гарнізон провалилася. Козаки відбили наступ. На правах почесної капітуляції вони залишили місто і зі зброєю в руках і тілом гетьманича повернулися до України.

*Поразка під Сучавою і смерть Тимоша перекреслили династичні плани Б. Хмельницького. **Молдову як союзника було втрачено.***

Б. Хмельницький зустрічає обоз із тілом сина (картина художника Осипа Куриласа, початок ХХ ст.)

Розгляньте картину. Як зустріли загиблого гетьманича козаки? За допомогою яких художніх засобів автор передав цю подію?

Як позначилася на політиці Б. Хмельницького втрата Молдови як союзника?

3. ОБЛОГА ЖВАНЦЯ 1653 р.

На початку весни 1653 р. польські та литовські війська розпочали нову хвилю нападів на українське прикордоння. Ситуація була непростю. *Українське військо збиралося повільно. Давалася взнаки втома від війни, яка точилася вже шостий рік. Кримський хан також не поспішав на допомогу.*

Тим часом на Поділля йшло польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром. Б. Хмельницький, вміло керуючи українсько-кримським військом, змусив поляків на початку жовтня зупинитися і стати табором поблизу *м. Жванець* (нині Хмельницька область). Тут гетьман своїми полками оточив противника.

Свідатсь документи

Григорій Граб'янка, козацький літописець

Дізнався Хмельницький про синову смерть і вирішив відплатити ляхам. Коли зібрав велику силу, пустив слух, що ніби нічого не знає ні про загин сина, ні про штурм Сучави, і що нібито вирушає туди своїм на виручку. Цією хитрістю він заманив короля і поляків під Жванець... А король..., став біля Жванця, ні сном, ні духом не відаючи, де Хмельницький. Ось тоді Хмельницький разом з ханом і підійшли до польського війська і так облягли його, що поляки не могли з табору і голови виткнути. Почався голод серед поляків, із п'ятнадцяти тисяч... залишилося тільки чотири... Тоді поляки здалися на ласку переможців.

1. Чи достовірно, на вашу думку, літописець зображує перебіг подій?
2. Висловіть припущення щодо наслідків загибелі Т. Хмельницького для подальшого перебігу подій.

Від остаточної поразки коронне військо вкотре врятував кримський хан. Іслам Гірей III і Ян II Казимир 16 грудня 1653 р. уклали Кам'янецьку угоду. Крім того, король зобов'язувався виплатити в ханську скарбницю 100 тис. злотих. Гетьман зняв облогу Жванця, при цьому заявивши, що Кам'янецької угоди не визнає.

Воєнні кампанії 1652–1653 рр. велися з великим напруженням сил Української козацької держави. *Речі Посполитій не вдалося знищити молоду державу.*

Якими були наслідки Жванецької облоги для українців, кримських татар і поляків?

Національно-визвольна війна українського народу (події 1652–1654 рр.)

1. Покажіть на карті, як розгорталася подія війни в 1652–1654 рр.
2. Поясніть, у результаті якої події Українська козацька держава набула позначених обрисів.
3. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, за яких обставин змінилося розташування Запорозької Січі.

ЗНАЮ МИНУЛЕ, ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ, ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні ланцюжки історичних подій.

Битва під Батогом

1652 р.

Кам'янецька угода поляків і кримців

Облога Жванця

1653 р.

Реванш Б. Хмельницького

Обговорюємо в групі

1. Заповніть у зошиті таблицю. Обговоріть у групах історичне значення битв 1652–1653 рр.

Битва	Дата, учасники	Наслідки битви
Під Батогом		
Під Сучавою		
Під Жванцем		

2. Проведіть у класі дискусію на тему: «Ідея Б. Хмельницького про спадкове гетьманство: прагнення до особистого панування чи політична необхідність?».

Мислю творчо

1. Як ви знаєте, вирішальну роль у ході битв відіграють полководці. Дізнайтеся більше про діяльність учасників воєнних подій 1652–1653 рр.: Т. Хмельницького, М. Калиновського, І. Богуня та ін. За результатами роботи підготуйте матеріал для рубрики журналу «Видатні полководці».
2. Уявіть себе сучасником/сучасницею подій Національно-визвольної війни. Оцініть військово-політичну обстановку на початку 1650-х років з позиції Б. Хмельницького, польського короля, молдовського правителя або кримського хана.
3. За матеріалами параграфа складіть запитання до історичної вікторини «Що? Де? Коли?». Проведіть вікторину у класі.

Онлайн-вправа
«Молдовські походи.
Облога Жванця»
<https://cutt.ly/8b8Q19m>

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1–2 червня
(22–23 травня) 1652 р.

Битва під Батогом

Серпень 1653 р.

Оборона Сучави Т. Хмельницьким

Жовтень–грудень 1653 р.

Облога Жванця

16 (6) грудня 1653 р.

Польсько-кримська Кам'янецька угода

Українська козацька держава – Військо Запорозьке

На основі попередньо вивченого матеріалу та карт на с. 86, 94, 100 проаналізуйте зміну території держави Б. Хмельницького. Поясніть, що впливало на ці зміни.

1. ТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО АПАРАТА. ГЕТЬМАН

Уже до літа 1648 р. на підконтрольних козакам українських землях було ліквідовано устрій і лад Речі Посполитої. Б. Хмельницький почав створювати нову політичну модель *козацької держави*.

Офіційною назвою держави було *Військо Запорозьке*. Історики дали назву цій державі Гетьманат, або Гетьманщина. У сучасній історіографії закріпилася назва *Українська козацька держава* — ця назва найповніше і точно розкриває суть країни.

Гетьман був головою Війська Запорозького. Формально посада була виборна. Б. Хмельницький вже за рік гетьманства фактично перетворився на главу держави. Сучасники його сприймали як «государя і гетьмана».

У 1649 р. Вселенський патріарх благословив Б. Хмельницького на гетьмана — процедура, яку проходили православні правителі. *Гетьману підпорядковувалися всі сфери й важелі зовнішньої, внутрішньої і судочинної влади*. Формально Військо Запорозьке було республікою. Проте влада Б. Хмельницького була фактично необмеженою.

Гетьман керував державою *спільно з радою*, яка ділилася на Генеральну та старшинську.

Думки істориків

Наталія Старченко, українська історикиня

Майбутніх дослідників очікує детальний аналіз тих людей, що оточували Б. Хмельницького «яко вольного і значного шляхти руської сина». Так охарактеризує гетьмана, чие ім'я буде пов'язане з народженням козацької держави, буквально в першому ж реченні свого літопису, датованого 1720 р., Самійло Величко. Він же назве козаків «*вольним, шляхетським, савроматійським, козако-руським*» народом.

Ті люди добре знали, що стосунки політичного народу укладаються з виборним королем на підставі договору, а порушення королем своїх зобов'язань служило підставою для застосування підданими права на спротив.

1. Поміркуйте, вихідцями з якого стану була значна частина козацької старшини.
2. Якими якостями мали володіти Б. Хмельницький та його соратники для ефективного управління державою?

2. СТАРШИНА Й АДМІНІСТРАЦІЯ

2.1. ГЕНЕРАЛЬНА І СТАРШИНСЬКА РАДИ

Генеральна (Повна, Загальна, Чорна) рада — форма прямого волевиявлення членів козацької верстви як правлячого стану суспільства. Вона виконувала роль головного розпорядчого органу держави.

Проте в умовах, коли рішення слід було ухвалювати швидко, цей тип волевиявлення народу був мало-ефективним. Тому популярнішим став *представницький тип зборів* — **старшинська рада**. На ній вирішували найважливіші питання.

Багато чого в інституті рад базувалося на традиційності і звичаєвому праві. Саме тому так і не було сформовано норм, певних правил представництва. Процедура проведення ради була доволі простою і нагадувала січову. Збір відбувався за барабанним дробом. Обговорення і голосування — через вигуки й підкидання шапок.

Загальне керівництво радою здійснював гетьман. У її проведенні йому допомагали **генеральний обозний** і **генеральні осавули**, які стежили за процедурою і порядком.

2.2. ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА

Старшина — це представники козацтва, які обіймали посади в інститутах влади. У Війську Запорозькому старшина поділялася на генеральну, полкову та сотенну. **Генеральну старшину** обирали на радах, її посадовці були виконавцями рішень гетьмана і рад. Проте Б. Хмельницький призначав старшину особисто, лише затверджував її через ради.

До генеральної старшини належали: **генеральні писар, обозний, суддя, підскарбій, осавул, хорунжий і бунчужний**. Генеральні осавули, хорунжі та бунчужні становили кадровий резерв генеральної старшини.

Козацький прапор 1651 р.
(зберігається у Військовому музеї
у Стокгольмі, Швеція)

Поміркуйте, які ознаки притаманні державі. Яке значення мали для козаків клейноди?

Душки істориків

Петро Кралюк, український історик

Военно-політичне утворення українського козацтва, сформоване за часів Хмельниччини, можна назвати військом-державою, де була сильна влада гетьмана. У такій державі велику роль відігравала персоналізована влада. Поки жив Хмельницький, то вдавалося згладжувати суперечності й утримувати єдність.

Про яку роль Б. Хмельницького в державотворенні пише автор?

Генеральний писар Був найближчою до гетьмана людиною, відповідав за дипломатію, розвідувальну та контррозвідувальну діяльність. Саме у писаря зберігалася державна печатка.

Генеральний обозний Очолював генеральну артилерію в мирний час і під час походів. Відповідав за її матеріальне забезпечення і за озброєння війська. Мав помічників: осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармаша та ін. Обозний стежив за веденням козацького реєстру. Міг бути наказним гетьманом або послом за кордон.

Генеральний суддя Очолював Генеральний військовий суд і відповідав за судочинство в державі. Іноді могло одночасно бути два генеральних судді: «перший (головний)» і «другий». Суддя міг виконувати додаткові доручення і завдання. У генерального судді зберігалася суддівська печатка.

Генеральний підскарбій У підпорядкуванні генерального підскарбія був Генеральний скарб, податкова система, різні види додаткових зборів. Він відповідав за впровадження нових податків і за збір старих.

Генеральний осавул Виконував різноманітні доручення гетьмана. Він міг бути послом, військовим керівником, стежив за дисципліною у війську та несенням караульної служби.

Генеральний хорунжий і генеральний бунчужний Спочатку входили до особистого двору гетьмана й відповідали за клейноди: гетьманські бунчук, булаву і хоругву. Згодом їхні обов'язки розширилися до рівня довірених людей для особливих доручень.

Діємо: практичні завдання

1. Спираючись на схему, схарактеризуйте склад і обов'язки посадовців генеральної старшини.
2. Спробуйте відтворити засідання генеральної старшини в дійових особах.
3. Про що свідчить наявність у козацькій державі власної печатки? Дізнайтеся історію появи перших козацьких печаток.

Печатка Війська Запорозького
(1708–1714 рр.)

2.3. ПОЛКОВА ТА СОТЕННА СТАРШИНА

Наступною за ієрархією ішла **полкова та сотенна старшини**. Полкова старшина мала схожі з Генеральною посади, за винятком підскарбія і бунчужного. Сотенний рівень був простіший за структурою.

На найнижчому щаблі адміністративної ієрархії перебували **старшина (отамани)** та **урядовці населених пунктів**: городові та сільські отамани, інша міська адміністрація.

Державний, військовий і адміністративний апарат потребував великої кількості освічених людей. Тому чимало уваги приділялося поширенню освіти серед населення.

3. ПОЛКОВО-СОТЕННИЙ УСТРІЙ ДЕРЖАВИ

Держава була утворена козацьким військом. Навіть назва мала мілітарний характер — Військо Запорозьке.

Держава мала полково-сотенний устрій. Згідно з ним *уся територія ділилася на полки, а ті — на сотні*. Під час воєнних дій ці полки і сотні вже виступали одночасно в ролі військових одиниць.

Кількість полків у перші роки коливалася і могла сягати кількох десятків. Змінювалися їхні назви. Проте історики вважають, що після 1651 р. їх налічувалося 16. Кількість сотень у них була неоднорідна і становила близько 274 одиниці.

Столицею козацької держави був **Чигирин**, але нерідко прийоми посольств і функціонування Генеральної канцелярії відбувалися в гетьманській резиденції в Суботіві (нині село в Черкаській області).

Запорозька Січ формально зберігала власну систему управління, проте фактично підпорядковувалася Б. Хмельницькому.

Картю запам'ятай!

Полк — територіально-адміністративний округ Війська Запорозького.
Сотня — територіально-адміністративна одиниця в межах полку.

4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ

У перший рік повстання законодавство Речі Посполитої втратило чинність на козацьких землях.

Найперше це стосувалося **земельної власності**. Шляхта, яка не підтримала Національно-визвольну війну, втратила своє майно. Також було ліквідовано залежність селян від землевласників. Проте з огляду на формування нового провідного соціального стану — козацтва, то саме **козацтво** мало визначальний вплив на земельні відносини.

Також чималу земельну власність зберігала **церква**.

Відсутність особистої залежності та крах фільваркового господарства призвели до **домінування в Українській козацькій державі**

найманої праці. Тому можна сказати, що *козацька революція була українським проявом й аналогом буржуазних революцій в Європі.*

Чимало уваги гетьман приділяв розвитку **торгівлі**. У державі вводитися *пільги для іноземних купців*. Великим успіхом стало підписання в 1650 р. з Османською імперією угоди про вільну торгівлю на її території та звільнення українських купців від сплати мит.

У державі була створена **нова податкова система**. Збір невеликої величини стягували з усіх торговельних операцій. Крім звичайних податків, існував спеціальний військовий податок. Зі старих економічно-господарських механізмів було залишено підтримку монастирського землеводіння, повернуто оренду.

Поміркуймо!

Деякі історики вважають схожими методи правління державою Богдана Хмельницького й Олівера Кромвелля. Зіставте діяльність цих діячів і зробіть висновок.

Думки істориків

Іван Лисяк-Рудницький, український історик

Чи простий народ України мав узагалі якусь користь з Хмельниччини? Революція XVII ст. не могла витворити демократичної соціальної системи, що включала б у себе принцип рівності усіх громадян перед законом. У тогочасній Європі цього принципу взагалі ще ніде не існувало. Але, незважаючи на... дедалі більшу нерівність, становище простого народу у козацькій Україні було кращим, ніж у сусідніх країнах — Польщі та Московщині... Все ж таки становище селянства в Гетьманщині було кращим, ніж у будь-якій іншій країні Східної Європи того часу, воно було особисто вільне і могло володіти землею.

Як історик характеризує соціальні відносини у Війську Запорозькому? Чим історик виправдовує те, що в ході Національно-визвольної війни не вдалося досягти рівності громадян у сучасному розумінні?

Система управління, створена Б. Хмельницьким, показала свою міцність під час складних випробувань війни за самостійність. Водночас постійні воєнні дії і процес творення державних інституцій не дав можливості гетьману прописати кодекс права і правил спадковості влади.

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: «Військо Запорозьке — козацька демократія чи військова диктатура?».

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Утворіть логічні пари з назв козацьких посад й опису їхнього призначення.

1 Обозний

А Відав податками

2 Хорунжий

Б Виконував доручення

3 Підскарбій

В Відав печаткою

4 Писар

Г Очолював артилерію

5 Осавул

Д Відповідав за клейноди

2. Виконайте онлайн-вправу «Українська козацька держава — Військо Запорозьке».

<https://cutt.ly/Sb8Q0V1>

 Обговорюємо в групі

1. Заповніть у зошиті таблицю. Обговоріть у групах особливості козацького державного устрою. Визначте особливості реформ за Б. Хмельницького та їхні наслідки. За підсумками роботи дайте оцінку державотворчим процесам в умовах Національно-визвольної війни — визначте сильні сторони козацької держави й загрози її існуванню.

Реформа	Зміст реформи	Наслідки реформи

2. Виконайте вправу «Дешифратор». Розгадайте поняття за допомогою алфавіту. Укладіть з отриманими словами довідку для словника.

а) 21 7 22 20 24 2 16 12 15 1
б) 22 23 1 21 29 11 18 1

 Мислю творчо

1. Складіть дві-три тези (доказів, аргументів) на користь того, що державу Військо Запорозьке можна вважати козацькою республікою.
2. Розгадайте ребуси та зі слів-відповідей складіть коротке повідомлення для історичної радіопередачі.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1650 р. Угода з Османською імперією про вільну торгівлю

§ 25

**Зовнішня політика козацької держави:
у пошуку союзників**

Покажіть на карті (с. 100) держави, з якими межувала Українська козацька держава, створена в ході Національно-визвольної війни.

1. ЗАВДАННЯ Й ЦІЛІ КОЗАЦЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Із самого початку повстання і Національно-визвольної війни стало зрозумілим, що без союзників здобути перемогу над Річчю Посполитою, однією з найбільших і найсильніших держав Європи, буде неможливо.

Від початку Національно-визвольної війни перед Б. Хмельницьким постали *дві важливі проблеми зовнішньої політики*:

1. Отримання військової допомоги. Українська козацька держава мала менші можливості для збройної боротьби, ніж Річ Посполита.

2. Легітимація гетьманської влади в очах інших правителів Європи. Адже в ті часи лише легітимний (законний) правитель мав право на встановлення союзів і політичних угод.

Історичні подробиці

Легітимація влади — це процес набуття владою правової й моральної **законності**.

На той час у регіоні Центральної і Східної Європи порядок денний встановлювали *три великі країни імперського типу*: **Османська імперія, Московське царство та Річ Посполита**.

2. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО І ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА

Османська імперія домінувала на півдні. Для Української козацької держави союз з османами був вигідним. Султан міг надати війська, економічну допомогу, забезпечити спокій на кордоні й дати титул князя Б. Хмельницькому. Офіційні українсько-османські контакти розпочалися влітку 1648 р. А у 1649–1650 рр. було домовлено про те, що султан стане зверхником Війська Запорозького. Це було закріплено в грудні 1650 р.

Переговори з османами Б. Хмельницький використовував, аби натиснути на московський уряд. У 1655 р. знову відбувся обмін посольствами, проте безрезультатно. Натомість плідними були відносини з васалами османів.

Кримське ханство було першою державою, яка визнала Українську козацьку державу та надала військову допомогу. Усі перемоги Б. Хмельницького в 1648–1653 рр. були здобуті за участі кримського війська. Проте ханство мало свої інтереси. По-перше, Крим перебу-

вав у ворожих відносинах з Московською державою. Відповідно хан тиснув на гетьмана щодо організації спільного походу на московські володіння. По-друге, хан не був зацікавлений у цілковитій перемозі Б. Хмельницького. Українсько-московська угода 1654 р. перетворила ханство на ворога Війська Запорозького. Проте кримці весь час намагалися поновити відносини.

Душки істориків

Наталія Яковенко, українська історикиня

Головним приятелем Хмельницького був Іслам-Гірей... В часи Хмельниччини природу своєї схожості розуміли обидві сторони: ...козакам і татарам не можна знизитися до хліборобства, війна для них необхідна. Вигодувані одним степом і звичні до однакового добичницького (козацького) хліба, запорожці без проблем знаходили порозуміння з татарами... Релігійна ж несумісність у моменти, коли на карту ставилося саме життя, важила небагато.

У чому історикиня вбачає передумови для союзницьких відносин між кримськими татарами й українськими козаками?

Молдавське й Волоське князівства посідали не останнє місце в спробах Б. Хмельницького породичатися з представником князівської родини. Відповідно шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул давав цю можливість. Волоське князівство виступало противником посилення українців у Молдові з огляду на ворожнечу з В. Лупулом.

По смерті Т. Хмельницького ці країни перестали відігравати істотну роль у дипломатичних контактах гетьмана. Причому їхні правителі не надали допомоги і польській стороні в 1653 р.

3. ЦЕНТРАЛЬНО-ЗАХІДНА ЄВРОПА

Трансильванське князівство. Восени 1648 р. розпочалися перемовини з трансильванським князем Юрієм Ракоці. Було направлено велике посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським. Головним питанням у відносинах було отримання військової допомоги. Інтенсивність відносин між Військом Запорозьким і Трансильванією змінювалася залежно від перебігу подій Національно-визвольної війни. У 1656 р. сторони підписали союзну угоду про спільні воєнні дії проти Польщі.

Франція вбачала в Речі Посполитій потенційного союзника. Тому французький уряд намагався примирити ворожі сторони і надіслав до гетьмана Б. Хмельницького свого представника. Донесення про Національно-визвольну війну йшли в Париж регулярно. Записки Г. Боплана, П. Шевальє та інших сприяли розширенню знань західних європейців про Україну.

4. БАЛТІЙСЬКІ КРАЇНИ

Швеція була противником Речі Посполитої. Причини ворожнечі полягали в конкуренції за виходи до Балтійського моря і династичні суперечки. Ці обставини визначали шведський напрямок зовнішньої політики Війська Запорозького. Уже у 1650 р. перше українське посольство сягнуло Швеції з пропозицією союзу. У 1654 р. Б. Хмельницький відрядив до короля Швеції Карла X нове посольство з пропозицією утворити антипольський блок з України, Швеції, Трансильванії, Бранденбургу, Молдови і Волощини. Уже в 1655 р. Швеція оголосила Речі Посполитій війну і доволі швидко окупувала більшу частину країни, включно з Варшавою і Краковом. Навіть частина магнатів і литовський гетьман Я. Радзивілл перейшли на бік Карла X. Король повірив, що може посісти польський престол і тому відмовив Б. Хмельницькому в праві на Галичину і частину Волині.

Свідать документи

3 листа Б. Хмельницького до шведського короля Карла Густава

...Як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і, сподіваємося, що сам Всевишній Бог помститься за насильство і знуцання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані... з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані найсвітлішим воеводам Молдови і найсвітлішому князеві Трансильванії.

Пояснить, про які відносини між гетьманом і королем ідеться в листі.

Бранденбург-Пруссія була пов'язана з Королівством Польським давніми васальними зв'язками. Відповідно тривалий час місцевий правитель Фрідріх-Вільгельм I підтримував польську сторону під час Національно-визвольної війни. Наступ Швеції змінив позицію курфюрста. Він виступив на боці шведів. Відповідно почав шукати додаткових союзників і в 1655 р. спробував встановити відносини з Військом Запорозьким. У червні 1657 р. його посольство прибуло в Чигирин.

Отже, **дипломатія Б. Хмельницького охоплювала майже всю Європу**. Завдяки вмілій політиці гетьман зміг вивести Українську козацьку державу на європейську політичну арену.

Діємо: практичні завдання

1. Прокоментуйте характер взаємин Війська Запорозького (Гетьманщини) із зазначеними державами.
2. Як політичні інтереси європейських країн і міжнародні відносини в Європі впливали на події в Україні під час Національно-визвольної війни?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Увідповідніть назви країн і описи їхніх відносин з Українською козацькою державою.

1 Річ Посполита і Швеція

А Переговори й угода з Юрієм Ракоці

2 Молдавське й Волоське князівства та Гетьманщина

Б Конкуренція за вихід до Балтійського моря

3 Кримське ханство і Гетьманщина

В Династичний шлюб Т. Хмельницького

4 Трансильванське князівство і Гетьманщина

Г Перша з держав, яка визнала Українську козацьку державу

5 Османська імперія і Гетьманщина

Д Бажання однієї зі сторін мати зверхність заважало співпраці держав

2. Визначте, про які події йдеться в уривку з історичного джерела. Коли відбулися згадані події? Якими були їхні наслідки? *«Та на цьому не скінчилися нещастя Ляської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки поклалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа пішого війська не врятувалися... Того ж року господарю Василе довелося влаштувати весілля своєї дочки Розанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля».*

Обговорюємо в групі

1. За допомогою вчителя/вчительки і матеріалів параграфа створіть кластер «Зовнішня політика Б. Хмельницького». Визначте у кластері основні й другорядні ланки. Обґрунтуйте, чому ви так вважаєте.
2. Пригадайте, які країни протягом історії були союзниками, а які — ворогами Русі-України. Чи змінилася геополітична ситуація для українських земель у другій половині XVII ст.?

Мислю творчо

1. Уявіть себе представником/представницею посольства однієї з тогочасних держав і спробуйте від імені обраної держави обґрунтувати позицію щодо міжнародних відносин з Українською козацькою державою.
2. Пригадайте, які правителі Русі-України застосовували в зовнішніх відносинах політику шлюбної дипломатії. Проведіть у класі дебати на тему «Шлюбна дипломатія — легке вирішення конфліктів чи нові зобов'язання?».
3. Напишіть есе на тему «Дипломатія Б. Хмельницького як засіб збереження Української козацької держави».

§ 26

Українсько-московський договір 1654 р.

Пригадайте, яким був характер зовнішньої політики Московського царства? Чим це загрожувало Українській козацькій державі?

1. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р.

До осені 1653 р. Національно-визвольна війна зайшла у глухий кут. Вона потребувала великих людських і фінансових ресурсів, яких у козацької держави бракувало. У пошуках союзників Б. Хмельницький ще від 1648 р. пішов на налагодження контактів з Московією. Протягом війни відбувався постійний обмін посольствами. Ситуацію ускладнювала **загроза підписання польсько-московської угоди**, спрямованої проти Української козацької держави.

Восени **1653 р.** на Земському соборі в Москві було вирішено підписати **угоду з Військом Запорозьким щодо його прийняття під протекцію царя**. Уже 23 жовтня Московія оголосила війну польсько-литовській державі, а до Війська Запорозького було відправлено представницьке посольство на чолі з боярином **Василем Бутурліним**.

Свідчать документи

3 рішення Земського собору в Москві

А про гетьмана про Богдана Хмельницького та про все Військо Запорозьке бояри і думні люди сказали, щоб великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович уся Русі змилювався того гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами їхніми та із землями прийняти під свою державну високу руку для православної християнської віри та святих Божих церков, тому що панів рада і уся Річ Посполита на православну християнську віру... повстали й хочуть... викоренити.

1. Як у постанові Земського собору пояснюється рішення про «*прийняття під царську руку*» Війська Запорозького?
2. Якими, на вашу думку, були справжні мотиви цього рішення?

Московити прибули напередодні проведення козацької ради, яка планувалася на 18 січня 1654 р. Домовилися про оголошення змісту українсько-московської угоди **на старшинській раді**.

Наступного дня було вирішено винести всю процедуру на **Генеральну Військову раду**. На ній були присутні близько 200 полкових і сотенних старшин, які представляли 12 полків і 166 міст. Тобто **не були представлені всі регіони Війська Запорозького**.

Учасники висловили підтримку діям Б. Хмельницького, але потім відбулися **дискусії з приводу присяги**. Козацтво, яке було виховане на

політичних традиціях Речі Посполитої, де шанувалося європейське право, вважало, що присяга має бути обоюдною. Водночас, за московською політичною культурою, *цар не присягав*.

Складна зовнішньополітична ситуація диктувала свої умови, і **18 січня 1654 р.** Б. Хмельницький і старшина в церкві Переяслава присягнули на вірність царю. Своєю чергою московський посол передав гетьману від царя символи влади: прапор, боярську шапку, фєрязь (парадний одяг можновладців у Московії) і булаву.

Дули істориків

Сергій Плохій, український і американський історик

У Переяславі царські представники застосували щодо нових підданців правила степової дипломатії... Ці принципи передбачали наявність «лояльного правителя» і «слабкий протекторат, скріплений присягою», внаслідок чого закладались відносини підданства..., натомість друга сторона розглядала це як... нетривале підкорення... Подальші події переконливо показали, що жодна зі сторін переяславських перемовин повністю не розуміла, в які саме відносини вона вступає.

На які відмінності у підходах Московії і Війська Запорозького до Переяславської угоди вказує історик?

Незгода полковника Івана Богуну
(картина художника Мирослава Добрянського, 2005 р.)

Розгляньте картину й визначте, які настрої в частини українського суспільства викликала Переяславська угода. Як можна пояснити ці настрої?

2. БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р.

27 лютого 1654 р. до Москви вирушило посольство з умовами угоди з боку української сторони (23 статті — пункти).

З 23 березня до 5 квітня тривали перемовини, під час яких велася дискусія щодо різних пунктів. У результаті було подано документ з 11 статей, де були відсутні сім статей початкового варіанта, а інші — об'єднані. Цей варіант було затверджено під назвою «*Статті Богдана Хмельницького*».

Статті з базового варіанта, які не потрапили до цього документа, були пізніше затверджені царськими грамотами. Цей комплекс документів дістав пізніше назву «*Березневі статті*».

Згідно з документом *Військо Запорозьке мало певні права, а також було окреслено обов'язки*.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р.: основні положення

- Українська козацька держава зберігала свій устрій і форму правління, повну самостійність у внутрішній політиці.
- Підтверджувалися всі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства і міщан.
- Чисельність козацького війська (реєстр) становила 60 тис. осіб.
- Українська влада зберігала право на політичні відносини з іншими державами, проте мала повідомляти московську сторону про зміст переговорів. Військо Запорозьке не мало права на самостійні відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією.
- Українська козацька держава зобов'язувалася виплачувати визначену суму до московської скарбниці.
- На Кодаку мали стояти постійні українські гарнізони, а московський уряд повинен був їх забезпечувати всім необхідним.
- Московія зобов'язувалася дислокувати війська на кордоні між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, поставити гарнізон у Києві та захищати всі кордони української держави.
- Щодо Кримського ханства, то московський уряд гарантував утримання свого прикордонного населення і особливо донських козаків від нападів на підданих хана.

Спробуйте представити Березневі статті у графічній формі, виділивши позитивні й загрозові для козацької держави положення.

3. ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ХАРАКТЕРУ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОЇ УГОДИ

Загалом українсько-московська угода 1654 р. означала встановлення формальної васальної залежності. Чимало питань залишалися дискусійними і могли тлумачитися сторонами по-своєму. Проте на момент її підписання в Українській козацькій державі фактично не було іншого вибору.

Думки істориків

Сергій Плохій, український і американський історик

Козаки вважали Переяславську угоду контрактом, що має зв'язувати обов'язками обидві сторони. З боку Хмельницького, він та його держава потрапляли під протекторат царської влади. Вони обіцяли відданість і військову службу в обмін на захист, пропонувався Московською державою. Цар, однак, сприймав козаків як нових підданих, щодо яких він не має жодних зобов'язань...

1. Подумайте, чому для московського царя було важливим отримати односторонню присягу від козаків під час укладення угоди.
2. Чим, на вашу думку, пояснюється таке різне розуміння угоди козаками і Москвою? До яких наслідків це призвело?

Відео «Міфологія возз'єднання»
(«Живе телебачення», тривалість 04 хв 14 с)
Використано відеофрагменти і саундтреки з фільму
«Вогнем і мечем» (1999 р.)
<https://cutt.ly/CnjqUxo>

Перегляньте відео й дайте відповіді на запитання:

1. Якими були історичні передумови укладення українсько-московської угоди?
2. Яких цілей, на думку українських істориків, намагався досягнути московський цар, укладаючи угоду з Б. Хмельницьким?

За два роки з моменту підписання угоди Військо Запорозьке поширило свою владу майже на всі українські землі, які були в складі Польщі, та південно-білоруські землі зі складу Великого князівства Литовського

НАСЛІДКИ БЕРЕЗНЕВИХ СТАТЕЙ 1654 р.

Забезпечення тилу з боку Московського царства

Визнання Української козацької держави суб'єктом політичних відносин з боку Московського царства

Повна руйнація військової сили Речі Посполитої в подальших спільних воєнних діях

Змінилося ставлення до Української козацької держави з боку Кримського ханства. Його уряд почав шукати можливості відновити союзні відносини

Угоду між Військом Запорозьким і Московським царством 1654 р. історики називають Переяславською Радою. Однак насправді це був цілий комплекс усних і письмових домовленостей, які зіграли в розвитку Української козацької державності важливу роль.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні пари з назв історичних подій і їхнього опису. Доповніть пари відповідними датами.

1 Земський собор

А Генеральна Військова Рада,
під час якої було проголошено
про укладення угоди
Війська Запорозького з Московією

2 Переяславська рада

Б Ухвалення рішення про прийняття
Війська Запорозького під протекцію
московського царя

3 Березневі статті

В Документ, що деталізував умови
відносин між Військом Запорозьким
і Московією

Обговорюємо в групі

Зіставте умови Березневих статей 1654 р. із попередніми угодами Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Усно визначте їхні позитивні й негативні наслідки. Результати роботи запишіть у накреслену в зошиті таблицю.

Угоди	Спільне	Відмінне
Зборівський договір 1649 р.		
Білоцерківський договір 1651 р.		
Березневі статті 1654 р.		

Мислю творчо

1. На думку українського історика Івана Лисяка-Рудницького, Переяславська угода була «*вирішальним кроком*» у піднесенні азійської, відрізаної від морів Московії до рівня потужної держави, а «*Україна стала для Росії першим вікном в Європу*». Поміркуйте над словами історика і висловіть припущення, які саме наслідки Переяславської угоди мав на увазі автор.
2. Підготуйте доповідь до учнівської конференції на тему: «Переяславська рада 1654 р. очима українських, російських і польських істориків». Проведіть круглий стіл (засідання істориків) у формі дебатів, використовуючи тези своєї доповіді.

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1653 р. Земський собор у Москві
Січень 1654 р. Переяславська рада
Березень–квітень 1654 р. Березневі статті

Воєнно-політичні події 1654–1657 рр. Віленське перемир'я. Українсько-шведсько- трансильванський союз

Пригадайте, яким був підсумок воєнно-політичних подій Національно-визвольної війни в 1648–1653 рр.

1. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1654–1655 рр.

Протягом 1654–1655 рр. війська Української козацької держави і Московії були союзниками у війні з Річчю Посполитою. Головним напрямком воєнних дій були литовсько-білоруські землі. На українських теренах планувалося вести лише оборонні дії, адже існувала загроза нападу військ Кримського ханства.

Тим часом 1654 р. Річ Посполита підписала угоду з Кримським ханством про спільні дії проти Української козацької держави та московських військ. У січні 1655 р. польсько-кримське військо оточило й взяло в облогу Умань. Оборonoю керував Іван Богун. Він відбив всі ворожі атаки і дав час Б. Хмельницькому зібрати військо. Неподалік *м. Охматів*, що на Черкащині, з **29 січня до 1 лютого 1655 р.** відбулася переможна для українців битва. У народі це місце, з огляду на кривавість і драматичність подій та жорстокі морози, що стояли під час битви, прозвали Дрижи-полем.

На білоруських землях грабунки та репресії з боку московитів спричинили селянські заворушення («шуши»). Цим скористався Я. Радзивілл і в грудні почав громити московські підрозділи. Водночас українцям вдалося відбити атаки литовських підрозділів і змусити противника відступити. **28–29 липня 1655 р.** союзники захопили столицю князівства — *м. Вільно*.

Успіхи на литовсько-білоруському театрі сприяли просуванню головних українських сил і московських військ у напрямку *Львова*. **19 вересня 1655 р.** під містечком Городок союзники завдали нищівної поразки польському війську.

Майже вся Галичина була зайнята українсько-московськими військами.

Іван Богун
(літографія Я. Мадеєвського,
1884 р.)

Узагальніть з вивченого матеріалу відомості про роль Івана Богуну в подіях Національно-визвольної війни. Дайте оцінку даній історичній постаті

Утім, розвинути подальший успіх не вдалося. На це вплинули розбіжності між українською і московською сторонами. Загрозу несла поява на кордоні кримського війська. Також шведський король Карл X, чії війська захопили Варшаву і якому поляки пообіцяли корону, почав погрожувати Війську Запорозькому війною. Ці чинники змусили гетьмана та воєвод відвести головні сили на Волинь і Поділля.

2. ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я І УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКО-ТРАНСИЛЬВАНСЬКИЙ СОЮЗ

Вступ Швеції у війну проти Речі Посполитої налякав московитів. Тому Московія пішла на замирення з Річчю Посполитою. **24 жовтня 1656 р.** було укладено московсько-польське Віленське перемир'я. Українська сторона не була допущена до перемовин, тож *українські інтереси були проігноровані.* У цілому *було домовлено про спільні дії московитів і поляків проти Швеції та її союзника Бранденбургу.*

Віленське перемир'я призвело до остаточного розриву відносин між гетьманом і царем. У Білорусі навіть розпочалися локальні воєнні дії між українсько-білоруськими та московськими загонами. Там козаків очолив Іван Нечай.

Політика Московії змушувала Б. Хмельницького приєднатися до *шведсько-бранденбурзько-трансильванського союзу.* Згідно з ним всі чотири країни мали розпочати воєнні дії проти Речі Посполитої; їхнім результатом мав стати поділ цієї держави. Трансильванський князь претендував на польський престол, шведи — на литовські та північну частину польських земель. *Українська козацька держава мала отримати незалежність.* Протягом грудня 1656 – липня 1657 рр. союзники здійснили спільну воєнну кампанію проти Речі Посполитої. Козацьким військом командував **Антін Жданович.** Спочатку похід був успішним. Союзникам вдалося захопити ряд польських міст, зокрема Варшаву і Краків. Однак невдовзі внаслідок загрози з боку Данії Швеція покинула союз. Після того як трансильванський князь Дердь II Ракоці припинив воєнні дії, А. Жданович у липні 1657 р. без дозволу Б. Хмельницького вирішив повернутися в Україну.

Національно-визвольна війна значно вплинула на українське суспільство: козацтво стало провідним станом на певній території, розпочалася зміна етнічної назви народу з русинів на українців.

3. МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

В Україні, як і в інших країнах, жили і живуть представники різних етносів (народів), різних релігій і конфесій. Їхні взаємовідносини формувалися в часи тривалого мирного співіснування й добросусідства, а також в періоди протиріч і конфліктів.

Це стосується, зокрема, християн-українців і *мусульман-татар.* Історія знає чимало воєнних союзів між ними і бойових сутичок, економічної співпраці й релігійних протиріч.

Вам відомо про складні відносини між католиками, уніатами та православними. Попри міжконфесійні суперечності, війни між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким народи, що населяли ці країни, не лише протистояли один одному в окремі моменти як закляті вороги, а й були добрими сусідами, які взаємозбагачували культуру, мову, традиції одне одного.

Драматичною була історія **євреїв**. Майже два тисячоліття євреї не мали власної держави та були розсіяні по світу. У XV–XVI ст. відбувалося масове переселення євреїв з території Польщі на українські землі. Вони селилися в містах і містечках, селах Галичини, Поділля, Волині, Буковини та Закарпаття разом з українцями та білорусами, вірменами, греками, німцями, поляками, ромами (циганами), росіянами, угорцями, словаками, татарами, турками, чехами тощо.

Важливо зауважити, що євреї не мали права володіти землею, а саме землеробство було основним видом господарства в ті часи. З іншого боку, за Литовськими статутами на євреїв не поширювалася заборона *оренди землі*. Поширеним явищем була єврейська *корчма*. Здебільшого доступними для євреїв були лише *ремісництво, орендарство, лихварство, торгівля і посередництво*. Останні заняття, хоч і необхідні для економічного життя, часто сприймалися іншим населенням як такі, що дають можливість несправедливо наживатися за рахунок селян.

Показовими були слова одного польського магната: *«Ми завжди обдирали українських селян єврейськими кігтями»*. Як наслідок, *євреї поставали в очах українського населення союзниками шляхти, відповідно, як ті, в кому селяни бачили причину свого тяжкого становища*. Подібне загострення протиріч між місцевим селянством та «іншими» було типовим для всього тогочасного європейського світу.

До політичних й економічних суперечностей між українцями та євреями додавалися *релігійні*. У період Контрреформації християнська церква формувала образ євреїв-іновірців, «ворогів Христових» та чужинців, які нібито протистояли цінностям добропорядних християн.

Душки істориків

Ігор Гирич, український історик

В традиційній спільноті, де існувало соціальне розмежування за етнічною ознакою, був закладений вибуховий механізм... Якщо селяни — це передусім українці, торговці і лихварі — євреї, ремісники — німці, землевласники — поляки, то військовий конфлікт рано чи пізно мусив у такому суспільстві відбутися і мати яскраво національне забарвлення.

1. Як ви розумієте слова про «закладений вибуховий механізм»?
2. Про які особливості становища українців свідчить історик?

Протиріччя між різними спільнотами завжди загострювалися в період війн. Так відбулося і під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. **Вона супроводжувалася насильством і вбивствами, масовими антиєврейськими погромами** тощо. У 1648–1656 рр. повсталі вбили десятки тисяч євреїв, оскверняли синагоги, знищували священні книги юдеїв. Є чимало фактів про примусове вихрещення євреїв повстанцями.

Євреї здебільшого залишалися беззахисними перед загонами козаків, у такій ситуації польські загоны зазвичай виступали захисниками євреїв. Зокрема, захисником євреїв виступав князь Ярема Вишневецький.

Проте війни й кровопролиття не становили найдовші періоди історії. Коли хвилі повстання припинилися і постала держава, козацька влада взяла курс на **відновлення українсько-єврейських відносин**. Так, вже у XVIII ст. на Новій Січі існувала єврейська торговельна компанія. Запорожці зобов'язалися надавати купцям цієї компанії збройний ескорт, що супроводжував їх під час подорожі козацькими землями. Є документи, що свідчать про наявність євреїв серед самих козаків.

У козацькій старшині було чимало іноземців. Серед них представники покозаченої польської католицької шляхти (Дуніни-Борковські, Леонтовичі та ін.). Кочубеї були кримськими татарами, Фридрикевичі цесарцями, Орлики та Пассеки походили з Чехії... Козацькими старшинами єврейського походження були знатні козацькі роди Бо-руховичів, Магеровських-Перехрестів, Герциків, Крижановських, Марковичів, Перехрестів-Осипових та деякі інші.

Попри війни й протиріччя, важливими чинниками взаємин між українцями та представниками інших народів були економічна вигода та здоровий глузд.

Думки істориків

Петро Кралюк, український історик

Події середини і другої половини XVII ст. стали переломними як в історії козацтва, так і в історії українських земель. У вогні повстань згоріла «стара Русь». Її залишки були покозачені або покатоличені (а, отже, полонізовані). На місці «старої Русі» народилася Україна, де козацтво відіграло провідну роль.

1. Спираючись на думку історика й інші джерела інформації, зробіть висновок про значення Національно-визвольної війни для історії України.
2. Визначте, яка частина «старої Русі» стала територією формування нової козацької держави.
3. Схарактеризуйте міжнаціональні відносини у період Національно-визвольної війни. Поясніть, що на них впливало.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Упорядкуйте хронологічну послідовність зовнішньополітичних подій і дій гетьмана Б. Хмельницького в роки Національно-визвольної війни. Поясніть, якими були їхні причини й наслідки. Доберіть з курсу всесвітньої історії дві-три події, що відбулися одночасно із згаданими в завданні подіями.

Обговорюємо в групі

1. Які обставини спонукали московського царя до одностороннього розірвання умов Березневих статей та укладення Віленського перемир'я?
2. Як змінилася географія союзників Б. Хмельницького на завершальному етапі Національно-визвольної війни середини XVII ст.? Дайте оцінку діям союзників Б. Хмельницького на різних етапах війни.

Мислю творчо

1. Історики по-різному оцінюють наслідки Віленського перемир'я 1656 р. Одні зазначають, що Б. Хмельницький втратив підтримку сильного союзника, інші називають це «вивільненням із пастки московського царя». Якої думки дотримуетесь ви? Відповідь аргументуйте.
2. Роздивіться зображення. За гербами визначте учасників Охматівської битви.

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

29 січня — 1 лютого 1655 р. Битва під Охматовом
24 жовтня 1656 р. Віленське перемир'я

Практична робота

«Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в історичних джерелах».

Узагальнення з розділу 3

Які були передумови Національно-визвольної війни? Із представниками яких держав Б. Хмельницький укладав союзницькі угоди? Якими були їхні наслідки?

1. ІСТОРИЧНІ ПАРИ

1. Визначте, кого з історичних постатей часів Національно-визвольної війни представлено в «портретній галереї».

2. Об'єднайтеся в пари, оберіть двох історичних діячів і проведіть уявний діалог між ними. Текст діалогу складайте таким чином, щоб він розкривав особливості перебігу подій Національно-визвольної війни й роль у її подіях героя/героїні.

Узагальнення
з розділу 3
<https://cutt.ly/Nbfjlt1>

3. Установіть відповідність між зображеними історичними діячами й описами подій, учасниками яких вони були. Розташуйте подані цитати в хронологічній послідовності.

А «У пошуках нових союзників Б. Хмельницький прагнув здобути підтримку молдовського князя, одруживши свого сина Т. Хмельницького із донькою Василя Лупула Розандою...».

Б «Очолив Національно-визвольну війну завдяки тому, що заручився підтримкою народних мас. Зростаючи в козацькому середовищі, він прекрасно розумів їхні інтереси. Люди зустріли його із повною довірою, розуміючи, що він є справжнім захисником інтересів українського народу».

В «У ході Берестецької битви 1651 р., коли через зраду союзника — кримського хана Іслам-Гірея III і захоплення ним у полон Б. Хмельницького українське військо опинилося в оточенні противника, козаки обрали наказним гетьманом».

2. ЗАПОВНЮЄМО ТАБЛИЦЮ

Використовуючи текст підручника й додаткові джерела інформації, заповніть накреслену в зошиті таблицю: «Зовнішньополітичні відносини Б. Хмельницького під час Національно-визвольної війни середини XVII ст.».

Зовнішньополітичні відносини Б. Хмельницького під час Національно-визвольної війни середини XVII ст.				
Критерій для порівняння	Османська імперія, Кримське ханство	Московське царство	Молдова, Валахія	Швеція, Трансильванія
Характер взаємин із Гетьманщиною				
Укладені договори				
Спільні воєнні дії				
Наслідки				

3. ПРАЦЮЄМО З ВІЗУАЛЬНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Проаналізуйте ілюстрацію і виконайте завдання.

Боярин В. Бутурлін приймає присягу від гетьмана Б. Хмельницького на московське підданство (гравюра, 1910 р.)

1. Визначте, якій історичній події присвячена ілюстрація.
2. Чим зумовлена зміна союзників Б. Хмельницьким упродовж Національно-визвольної війни середини XVII ст.?
3. Чи поділяєте ви думку, що: «У держави немає постійних друзів і постійних ворогів, а є постійні інтереси»? Відповідь аргументуйте.
4. Створіть презентацію, лепбук або колаж про історичну подію, зображену на ілюстрації.

4. ХРОНОЛОГІЧНА РОЗМИНКА

Про які події «повідомляє» нам кожна дата? Де вони відбулися? Для відповіді скористайтеся «підказками» хмаринки слів. Сформууйте шкалу часу цих подій: розташуйте їх у хронологічній послідовності. Запишіть події до синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ у період Раннього Нового часу» (с. 52).

- А січень 1654 р.
- Б 28 вересня 1651 р.
- В 26 травня 1648 р.
- Г жовтень–грудень 1653 р.
- Д червень–липень 1651 р.
- Е серпень 1649 р.
- Ж 16 травня 1648 р.
- И 1–2 червня 1652 р.
- К вересень 1648 р.

5. ІСТОРИЧНИЙ РЕПОРТАЖ

На основі фотоколажу створіть матеріал для історичної телепередачі. У ролі ведучого спробуйте відтворити сюжет у класі.

Битва під Берестечком

Богдан
Хмельницький

Жванецька вежа

Іллінська церква в Суботіві

6. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://forms.gle/F2bku3gewUWv3dTA6> або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

§ 30

Іван Виговський. Гадяцька угода. Українсько-московська війна. Конотопська битва

Пригадайте основні напрями зовнішньої політики Б. Хмельницького. Як розвивалися відносини з Московським царством після Переяславської ради? Чи всі в Україні підтримали ідею гетьмана про угоду з Московією?

Діємо: практичні завдання

За матеріалом параграфа створіть карту пам'яті «Політика Івана Виговського» (накресліть у зошиті самостійно або скористайтеся онлайн-сервісами). Під час роботи відстежте мету і заходи зовнішньої політики, досягнення і прорахунки гетьмана, труднощі в його діяльності.

1. ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер. Ще в останні дні життя гетьмана постало питання про його наступника. Вибір пав на генерального писаря **Івана Виговського**. **26 липня 1657 р.** Генеральна Рада обрала його гетьманом на термін до досягнення Ю. Хмельницьким повноліття.

Очоливши уряд, І. Виговський продовжив політику Б. Хмельницького. Для цього було розгорнуто потужну дипломатичну активність.

Дізнайтеся з інтернет-додатка більше про постать І. Виговського.

Довідкова інформація
про І. Виговського
<https://cutt.ly/FnfWLjK>

Гетьман Іван Виговський (портрет роботи невідомого художника, XIX ст.)

*Дули істориків***Українська історикиня Наталя Яковенко
про зовнішньополітичну орієнтацію І. Виговського**

Антимосковські настрої генеральної старшини з оточення нового гетьмана, незадоволення вищого духовництва, врешті — ближче знайомство з політичними звичаями Московського царства пришвидшили те, що розпочалося в останні місяці життя Богдана Хмельницького, коли козацька дипломатія гарячково шукала альтернативних варіантів союзнництва. Іван Виговський, виконавець дипломатичних мережив старого гетьмана, продовжив цей курс, остаточно налагодивши дипломатичні контакти з Польщею, розпочаті Хмельницьким.

1. Визначте, до налагодження відносин з якою державою схилявся гетьман І. Виговський.
2. Які мотиви скеровували гетьмана І. Виговського віддалитися від Московського царства? Хто підтримував політику гетьмана?

Попри прагнення віддалитися, *у відносинах з Московією* робився акцент на відновлення військово-політичного союзу. Щодо *Речі Посполитої*, то хоча загроза воєнних дій існувала, проте уряду І. Виговського вдалося домовитися про перемир'я. Складніше відбувалися *переговори з Кримським ханством*, яке було ворогом Московії. І. Виговський навіть збирався особисто приїхати до хана. У підсумку на півдні вдалося досягти на певний час перемир'я.

Також І. Виговський відновив відносини з Трансильванією, Валахією і Молдовою. Його дипломатичні місії сягали Бранденбургу і Пруссії. Після жвавих переговорів **16 жовтня 1657 р.** було укладено українсько-шведську **Корсунську угоду**. Прикметно, що згідно з угодою українці визнавалися «*вільним народом*».

УКРАЇНО-ШВЕДСЬКА УГОДА 1657 р.: основні положення

- Надання військової допомоги проти сусідніх держав (за винятком Московії, щодо неї Військо Запорозьке зберігало союз).
- Король Карл X зобов'язувався домагатися від Польщі визнання незалежності Української козацької держави.
- Інформування один одного про небезпеку від третьої сторони.
- Союзники зобов'язувалися не вступати в сепаратні угоди зі спільним ворогом.
- Шведський король мав сприяти розширенню меж козацької держави до володінь Швеції.

1. Поясніть, чому саме зі Швецією І. Виговський уклав цю угоду.
2. Дайте оцінку змісту угоди. Чи вигідною вона була для І. Виговського і як вона вплинула на настрої козацтва? Чи всі погодилися з такою угодою?

Вершиною успіхів І. Виговського мала стати **Генеральна рада у Корсуні 21 жовтня**. На цій раді І. Виговського було остаточно визнано гетьманом. Однак це рішення порушило політичну рівновагу в суспільстві — активізувалися прибічники союзу з Москвою.

Проти гетьмана виступили запорожці та частина лівобережних полків на чолі з **Яковом Барабашем** і **Мартиним Пушкарем**. Перші збройні сутички відбулися на початку весни **1658 р.** У конфлікт втрутилися московити, які почали підбурювати старшину на виступ проти гетьмана і його затримання. І. Виговський придумав заколот, проте дорогою ціною. Чимало козаків загинуло.

2. ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р.

Внутрішня війна знесилювала державу. Додавалися й зовнішні загрози, особливо від Московії. Московська політика лише посилювала залежність Української козацької держави, проте не вирішувала головної мети — примирення з Річчю Посполитою і Кримським ханством. *Тому І. Виговський розпочав переговори з польськими урядовими колами щодо підписання повноцінної мирної угоди на умовах старої ідеї реформування Речі Посполитої в державу трьох народів.* Головними переговорниками з українського боку були **Юрій Нємирич** і **Павло Тетєря**. Під час переговорів домовилися про загальні принципи союзу і статусу Війська Запорозького.

За підсумками переговорів **16 вересня 1658 р.** було підписано *Гадяцьку угоду* в м. Гадяч (нині місто в Полтавській області).

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р.: основні положення

- Військо Запорозьке входило до Речі Посполитої — федерації Королівства Польського, Великого князівства Литовського як третій член федерації — Велике князівство Руське.
- Збройні сили Великого князівства Руського становили 60 тис. реєстровців і 20 тис. найманого війська.
- Щороку 100 козаків мали отримувати шляхетство. Козацтву гарантувалася амністія і збереження всіх привілеїв.
- Православне міщанство урівнювалося в правах з католиками.
- Києво-Могилянська академія визнавалася вищим навчальним закладом на рівні з іншими польськими університетами.
- Митрополит і четверо єпископів отримували місця в сенаті триєдиної держави.
- Відкриття ще одного вищого православного навчального закладу, школи і друкарні.
- Шляхті надавався дозвіл повернутися до своїх колишніх володінь в Україні.

Дайте оцінку умовам Гадяцької угоди. Чи сприятливими вони були для українців? Доведіть свою думку.

Гадяцька угода могла би стати вирішальною для примирення з Польщею. Однак бажаний для І. Виговського і його прибічників мир не настав. Уже на сеймі в травні 1659 р. польська сторона звужила домовленості. *До складу української держави мали ввійти тільки землі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств — кордони повторювали Зборівську угоду.* Козацьке військо скорочувалося до 30 тис. При гетьмані мали перебувати 10 тис. найманців.

Свідать документи

З Гадяцької угоди

I

У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

...У містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська...

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти...

II

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі...

...Жодних військ польських і литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське...

III

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у Воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана...

Опрацюйте уривок із Гадяцької угоди і знайдіть у тексті документа уривки, у яких ідеться про пункти, наведені в схемі «Гадяцька угода 1658 р.: основні положення» (с. 127).

Фрагмент тексту
Гадяцької угоди (1658 р.)

Гадяцька угода була важливим досягненням І. Виговського. Однак її реалізація була зірвана позицією сейму Речі Посполитої й опозицією частини козацької старшини ідеї замирення з Польщею. Об'єктивно Гадяцька угода так і не набула практичного значення. Польський сейм визнав її лише частково.

3. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА. КОНОТОПСЬКА БИТВА

Укладення Гадяцької угоди загострило протистояння із Московією. 21 вересня 1658 р. цар видав грамоту, якою закликав усунути від влади І. Виговського і розпочати відкриті воєнні дії. Московське військо князя Г. Ромодановського рушило на Лівобережжя. Завдяки рішучим діям українців його наступ було зупинено та укладено перемир'я.

Усю зиму сторони готувалися до нових воєнних дій. І. Виговський зміг повернути контроль над більшістю Лівобережжя. Навесні 1659 р. велике московське військо чисельністю до 100 тис. осіб на чолі з князем Олексієм Трубецьким рушило на Україну. 21 квітня московити оточили Конотоп й розпочали його облогу. Двомісячна героїчна оборона Конотопа дала змогу І. Виговському зібрати сили із числа українських і союзних польських та кримських військ.

Усю зиму сторони готувалися до нових воєнних дій. І. Виговський зміг повернути контроль над більшістю Лівобережжя. Навесні 1659 р. велике московське військо чисельністю до 100 тис. осіб на чолі з князем Олексієм Трубецьким рушило на Україну. 21 квітня московити оточили Конотоп й розпочали його облогу. Двомісячна героїчна оборона Конотопа дала змогу І. Виговському зібрати сили із числа українських і союзних польських та кримських військ.

8 липня 1659 р. відбулася генеральна *Конотопська битва*, у якій перемогли козаки на чолі з І. Виговським. Втрати московитів налічували до 30 тис. осіб.

Відео
«Конотопська битва»
(«Історія: поле битви»,
тривалість 00 хв 56 с)
<https://cutt.ly/mnWiEO>

Думки істориків

Російський історик Сергій Соловйов про результати Конотопської битви

Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр. загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву.

Які можливості перед І. Виговським відкривала перемога в Конотопській битві? Висловіть припущення, чи будуть вони реалізовані.

Однак подальший перебіг подій звів Конотопську перемогу нанівець. Спочатку заporожці напали на терени Кримського ханства й хан був змушений повернути військо додому. Серед козацтва також зростало невдоволення. У серпні 1659 р. на бік московитів перейшов колишній соратник І. Виговського Тиміш Цецюра. Т. Цецюра отримав з рук московитів посаду наказного гетьмана й об'єднав навколо себе значні сили із числа лівобережного козацтва. Незабаром загинули брат гетьмана Дмитро Виговський і соратник Юрій Немирич.

Онлайн-вправа
«Гетьманування
І. Виговського»
<https://cutt.ly/eb8Q52E>

Історичні подробиці

Юрій Немирич — український магнат, державний діяч і дипломат, автор проекту Гадяцького договору. Навчався в Раківській соцініанській (протестанській) академії та у Сорбонні. З 1641 р. — київський підкоморій. З 1657 р. переїхав до Чигирин і отримав чин полковника. У 1659 р. був учасником Конотопської битви. Загинув під час перевороту в Ніжині.

Український історик Ігор Гирич про постать Ю. Немирича

Цікаво, що всю Хмельниччину він був не на стороні Хмельницького. Він воював за шведів, за поляків. І, власне, по Хмельницькому він став на український бік. Це був інтелектуал тогочасний. З його смертю пов'язують взагалі невдачу Виговського. Можна сказати, що з кінцем Немирича почалося закінчення низки тих аристократів, які пішли на бік Хмельницького і підтримали повстання, в надії створити нову ситуацію без орієнтації на Росію. Власне, ця людина орієнтувалася на Європу.

Юрій Немирич
і його герб «Клямри»

1. Що, на вашу думку, вплинуло на перехід Ю. Немирича на службу до І. Виговського?
2. За допомогою додаткових джерел інформації доповніть біографічну довідку про постать Ю. Немирича.

У цей час старшина, розуміючи, що І. Виговський фактично втратив підтримку суспільства включно з козацтвом, вирішила повернути владу Ю. Хмельницькому.

Тому у вересні **1659 р.** на Генеральній раді в Германівці неподалік м. Обухів (нині Київська область) **гетьманом було обрано Юрія Хмельницького.** Його підтримали не лише городові козаки (проживали в містах і селах), а й запорожці. І. Виговському нічого не лишилося, як рятуватися в польських володіннях.

Отже, невдала внутрішня політика й спроби І. Виговського урегулювати відносини із сусідами і досягнути миру після 10-річної війни не знайшли розуміння серед частини козацтва. Суперечності в українському суспільстві робили козацьку державу беззахисною.

Пеміржуємо!

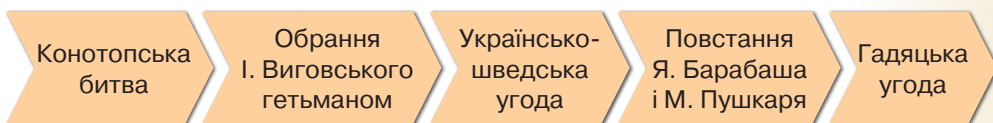
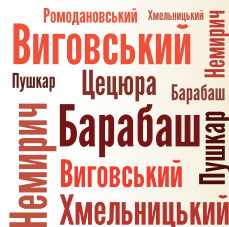
1. Чому, на вашу думку, І. Виговський не зміг втримати гетьманську владу?
2. Які політичні табори почали формуватися в середовищі козацької старшини після смерті Б. Хмельницького?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Пригадайте, у яких подіях брали участь персонажі історичної хмаринки. Складіть речення, що розкриватимуть роль цих діячів у подіях 1657–1659 рр.
2. Упорядкуйте події стрічки часу в хронологічній послідовності і виконайте завдання:
  - а) назвіть дати згаданих історичних подій;
  - б) визначте, які події відбувалися в Європі у хронологічних межах цієї послідовності;
  - в) складіть задачу на лічбу часу з датами подій послідовності та вивчених раніше подій історії козацтва.

 Обговорюємо в групі

1. Чи можна події гетьманування І. Виговського назвати громадянською війною? Аргументуйте свою думку.
2. Дайте оцінку політиці І. Виговського: якими були досягнення та прорахунки гетьмана. Визначте, які обставини завадили гетьману досягти поставленої мети. На основі отриманих результатів роботи заповніть у зошиті таблицю.

Політика І. Виговського	
Досягнення	Прорахунки

 Мислю творчо

1. Виконайте творчий проєкт «Іван Виговський» (створіть історичний портрет, інфографіку, сторінку діяча в соціальних мережах).
2. Спрогнозуйте, як розвиватимуться події в Україні після усунення з гетьманства І. Виговського.
3. Які положення Гадяцької угоди свідчать про її антимосковську спрямованість? Дайте оцінку діям польського сейму, що у травні 1659 р. обмежив права українців за Гадяцькою угодою.

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1658 р.	Укладення Гадяцької угоди
1658–1659 рр.	Українсько-московська війна
8 липня 1659 р.	Перемога Івана Виговського над московським військом у Конотопській битві

Початок Руїни. Юрій Хмельницький. Розкол Гетьманської держави

Пригадайте, на які політичні табори поділилася козацька старшина після смерті Б. Хмельницького. Як поставилися сусіди — Московське царство і Річ Посполита — до боротьби між українцями?

Згубні і жорстокі події кінця 1650–1670-х років в історії українського народу дістали назву **«Руїна»**. Для цього періоду характерними є часті зміни гетьманів, а в окремих регіонах одночасно обирали кількох ватажків, які ворогували між собою. У таких умовах ще більших проблем і шкоди Українській козацькій державі завдавали військові дії претендентів на володіння українськими землями — поляків, московитів, татар, османів. Невдалі військові кампанії закінчувалися підписанням мирних угод, ледь не кожна з яких була менш вигідною для козацької держави, ніж попередня.

Вартє залам'ятати!

Руїна — період історії України кінця 1650-х — початку 1670-х років, що відзначився розпадом Української козацької держави, загальним занепадом, збройним громадянським протистоянням та агресією сусідніх держав щодо українських земель.

ПРИЧИНИ РУЇНИ

Загострення суперечок у середовищі козацької старшини щодо влади й зовнішньополітичної орієнтації

Поширення серед значної частини козацтва бунтівних настроїв

Втручання у внутрішні справи і пряма агресія проти Гетьманщини сусідніх держав

1. ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ

За два роки після смерті Б. Хмельницького козацька старшина, невдоволена гетьмануванням І. Виговського, скликала Генеральну раду неподалік м. Обухів (с. Германівка), на якій обрали Ю. Хмельницького гетьманом. На цей час йому виповнилося лише 18 років.

Очоливши державу, новий гетьман одразу взяв курс на примирення ворожих сторін. Проте на перемовинах **17 жовтня 1659 р.** з московським воєводою його змусили підписати невідповідні умови **Переяславських статей**, згідно з якими Українська козацька держава втрачала низку прав.

Історичні подробиці

Юрій Хмельницький був молодшим сином Богдана Хмельницького. Хворобливий з дитинства, за настановою батька навчався в Києво-Могилянській академії. Однак смерть старшого сина Тимоша і загроза зруйнування династичних планів змусила Б. Хмельницького скоригувати виховання Юрія саме як спадкоємця гетьманської влади.

Під керівництвом героїв війни І. Богуна й Г. Лесницького, соратників Б. Хмельницького Юрій навчався військової справи. У 1657 р. він виступив офіційним очільником козацьких військ на західних кордонах держави.

Гетьман

Юрій Хмельницький (портрет роботи невідомого художника, XVII ст.)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 р.

Умови для Української козацької держави

ОБОВ'ЯЗКИ

Надання українських військ за наказом царя

Розташування московських гарнізонів у Брацлаві, Умані, Переяславі, Ніжині, Чернігові

Підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху

ЗАБОРОНЯЛОСЯ

Дипломатична діяльність

Самостійне обрання гетьмана, якого затверджував тепер тільки цар

Самостійний вступ до війни й надання допомоги іншим країнам

Призначення і звільнення полковників гетьманом

Думки істориків

Українська історикиня Наталя Яковенко про обставини підписання Переяславських статей

Трубецької (московський воєвода), спираючись на прихильників з-поміж лівобережної промосковськи налаштованої верхівки, 27 жовтня 1659 р. скликав раду, оточену 40-тисячним московським військом. Після того, як ця «вільна» рада прокричала Хмельниченка гетьманом, князь запропонував йому на підпис зовсім не ті статті, що були передані в посольстві, а фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р.

Поміркуймо!

1. Чому Ю. Хмельницький поставив свій підпис під не вигідними умовами Переяславських статей? Чи був у нього вибір?
2. Висловіть припущення, якою була реакція на Переяславські статті в українському суспільстві.

2. РОЗКОЛ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У 1660 р. Московія організувала військовий похід на Волинь і до Львова – розпочалася нова війна з поляками.

У кампанії 1660 р. українці воювали по обидва фронти проти борчих сторін. На боці Московської держави діяли козаки Ю. Хмельницького та Т. Цецюри, а на боці Речі Посполитої — козацький підрозділ І. Виговського. Тактично битва була виграна українською стороною, але, зазнавши значних втрат, Ю. Хмельницький не мав можливості продовжувати наступальні дії. Козацька старшина змусила гетьмана до перемовин із поляками. У результаті **17 жовтня 1660 р.** було підписано *Слободищенський трактат*. Згідно з ним анулювалася Переяславська угода 1659 р. Трактат базувався на Гадяцькій угоді, проте з певними змінами. Зокрема, в угоді вже не було положення про Велике князівство Руське. Натомість Ю. Хмельницький мав визнати владу короля Речі Посполитої.

Козацькі полковники Яким Сомко і Василь Золотаренко не визнали домовленостей Ю. Хмельницького і за підтримки Московії розпочали самостійне володарювання. Я. Сомко, рідний дядько Ю. Хмельницького, став наказним (тимчасовим) гетьманом на Лівобережжі. Таким чином, *Військо Запорозьке було розділено на право- і лівобережні гетьманати, кожний зі своїми гетьманом, адміністрацією і військом.*

Поміркуймо!

Пригадайте умови Гадяцької угоди. Чому, на вашу думку, домовленості Ю. Хмельницького з поляками не знайшли широкої підтримки?

Ю. Хмельницький спробував силою відібрати владу у Я. Сомка і В. Золотаренка. Проте похід на Лівобережжя закінчився невдало. Зростало невдоволення і на Правобережжі, оскільки більшість козацтва й інших верств населення не влаштувало повернення польської шляхти. За цих умов у січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся гетьманської влади й постригся в ченці.

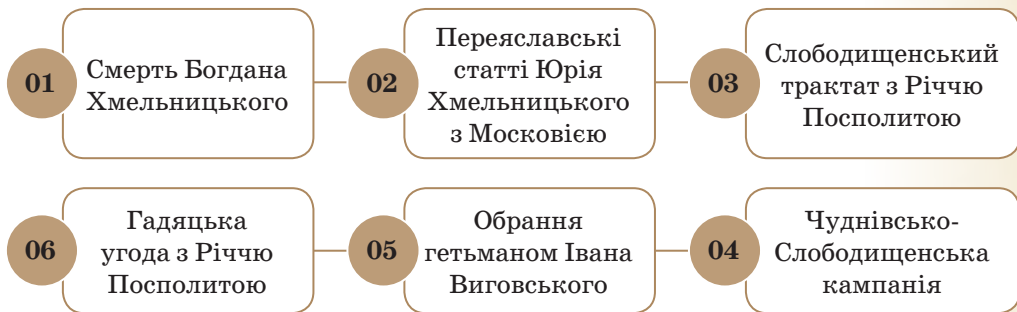
Таким чином, політика Юрія Хмельницького призвела до дестабілізації становища та загострення політичного протистояння у Війську Запорозькому. Ще активнішим стало втручання в українські справи Речі Посполитої та Московії.

ЗНАЮ МИНУЛЕ, ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ, ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність: **а)** назвіть дати історичних подій; **б)** укажіть їхні причини й наслідки; **в)** доберіть з історії вивчених європейських держав події, що відбулися одночасно із запропонованими подіями.

2. Як ви розумієте поняття «Руїна»? Назвіть внутрішні й зовнішні причини Руїни.
3. Започаткуйте укладення в зошиті таблиці «Військово-політичні події в Україні за доби Руїни». Роботу продовжуйте протягом вивчення теми.

Військово-політичні події в Україні за доби Руїни		
Дата – подія	Учасники	Наслідки

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи і підготуйте від імені Речі Посполитої та Московського царства хроніки подій, які відбувалися на українських землях у період гетьманства Ю. Хмельницького. Чи відрізняються вони за змістом?

Мислю творчо

Канадський історик Орест Субтельний зазначав: «Окупована польськими і російськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами і чварами між політичними фракціями, Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни тепер сягнула свого апогею».

Чому саме поділ козацької України на дві частини дослідник вважав апогеєм Руїни?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

- 1659–1663 рр. Гетьманування Юрія Хмельницького
17 жовтня 1659 р. Переяславські статті
17 жовтня 1660 р. Підписання Слободищенського трактату

§ 32

Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я

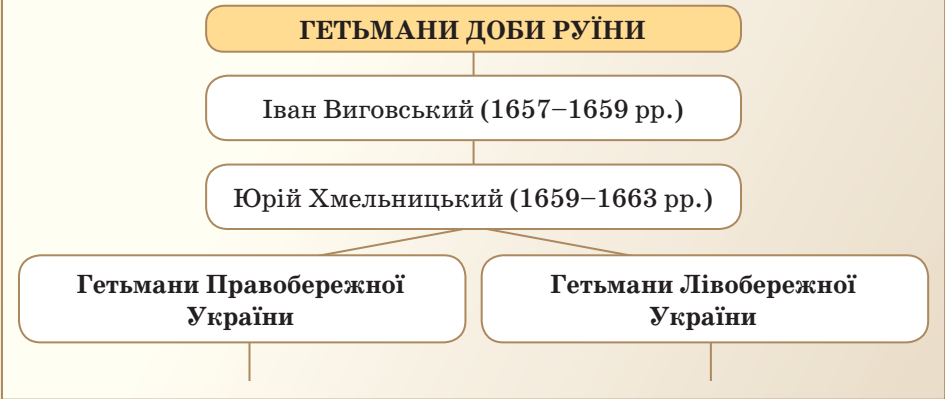

Пригадайте, яку роль у військово-політичних подіях 1657–1662 рр. відіграли персонажі історичної хмаринки. Які події призвели до поділу України на два гетьманати? Які загрози для подальшого розвитку подій становив цей поділ?

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте укладення схеми/карти пам'яті «Гетьмани доби Руїни». Додавайте в схему коротку характеристику зовнішньополітичної орієнтації гетьманів. Будьте уважними, можливо комусь із діячів вдасться об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра — Правобережжя і Лівобережжя. Обов'язково позначте це в схемі.

1. ПАВЛО ТЕТЕРЯ

Історичні подробиці

Павло Тетеря походив із волинської родини шляхтичів Моржковських. Здобув добру освіту в Києво-Могилянській академії. Вправно володів ораторським мистецтвом. Із середини 1650-х років П. Тетеря був активним учасником багатьох дипломатичних місій українського уряду. У 1659–1662 рр. обіймав посаду спеціального секретаря при польському королеві Яні II Казимирі. У 1662 р. став генеральним писарем у Ю. Хмельницького.

Гетьман Павло Тетеря
(портрет роботи невідомого художника, XVIII ст.)

Після зречення Ю. Хмельницького на Генеральній раді в Чигирині у **січні 1663 р.** Павла Тетерю було обрано гетьманом Правобережжя. Він звернувся до польської сторони з низкою вимог: звільнити ув'язнену старшину, підтвердити привілеї козацтва, дати дозвіл на самостійну зовнішню політику, надати воєнну допомогу та повернути православним церкви, що були захоплені уніатами.

Польська сторона погодилася лише на частину вимог. П. Тетеря відмовився від власної незалежної політики та цілком віддався під владу Речі Посполитої.

Через пропольську політику П. Тетері посилювався спротив старшини й населення. У лютому 1664 р. спалахнуло велике козацько-селянське повстання. Лише прихід численного польського війська змусив повстанців відступити на південь. Проте для П. Тетері цей успіх виявився недовгим. У червні 1665 р. він був розбитий повстанцями під Брацлавом (нині місто у Вінницькій області) і змушений повернутися до Польщі.

2. «ЧОРНА РАДА»

Претендентами на лівобережний гетьманат були *Яким Сомко, Василь Золотаренко й Іван Брюховецький*. У 1662 р. Яким Сомко на старшинській раді спробував здобути статус гетьмана. Проте позиція Московії, яка не підтримувала таких дій, анулювала цю спробу. Я. Сомка не підтримувало й козацтво, зокрема й через його нешляхетське походження. Адже у Війську Запорозькому було прийнято, аби гетьманом був представник старої, суто козацької чи шляхетської родини.

Тоді Я. Сомко вирішив заручитися підтримкою широких верств населення і в **червні 1663 р.** у *Ніжині* скликав Генеральну раду. *Вона унікальна не лише своєю назвою — «чорна», а й через розгортання запеклої боротьби навколо реального вибору гетьмана.*

Вартє запам'ятати!

«**Чорна рада**» — рада, у якій, крім старшини, брали участь представники всіх прошарків українського козацтва, а також селяни і жителі міст.

Під час «чорної» ради І. Брюховецький висловив найвигідніші для Московії умови присутності її гарнізонів на землях Війська Запорозького. Крім того, його підтримали православне духовенство й січовики. Тож І. Брюховецького було обрано гетьманом Лівобережжя.

Гетьман Іван Брюховецький
(портрет роботи художника Віктора Штеця, 2008 р.)

*Думки істориків***Наталія Яковенко, українська історикиня**

Як вправний демагог і майстер впливати на юрбу, Брюховецький за три роки свого перебування на Січі завоював авторитет серед простодушної голоти... Разом із загоном січовиків у вересні 1662 р. він приїздить до князя Григорія Ромодановського... демонструючи підкреслену лояльність, Брюховецький настільки увійшов у довіру до князя, що той рекомендував його цареві як найбільш відданого претендента на гетьманство. Запорозька ж агітація проти старшини, поширюючи думку, ніби Брюховецький як людина з Січі є захисником інтересів черні, привернула на його бік рядову козацьку масу.

Які причини успіху І. Брюховецького називає історикиня?

Я. Сомка та В. Золотаренка новообраний гетьман наказав заарештувати. Вони були страчені, а окремих представників старшини вивезли до Сибіру. Так Московія вперше вдалася до прямого покарання непокірних українців засланням.

Поміркуймо!

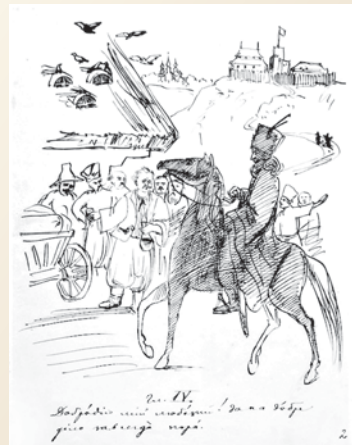
У 1857 р. світ побачив перший історичний роман українською мовою Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (повна назва «Чорна рада. Хроніка 1663 року»). У романі детально описано обставини скликання «чорної ради», настрої тогочасного суспільства та вплив зовнішніх сил на перебіг подій в Україні.

На уроці української літератури поцікавтеся, які особливості має жанр історичного роману. Поміркуйте, чому письменник звернувся до такої непростой сторінки української історії.

Титульний аркуш першого видання роману (1857 р.)

Ескіз ілюстрації, намальований П. Кулішем до свого твору (1855–1856 рр.)

3. ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ І МОСКОВСЬКІ СТАТТІ

Ставши гетьманом, І. Брюховецький підтвердив не вигідні для козацької держави умови Переяславської угоди 1659 р. Зміцнивши свою владу, І. Брюховецький швидко забув свої обіцянки, дані на «чорній раді». Він удався до жорсткого зміцнення влади гетьмана, посилення впливу козацької адміністрації через підкорення їй населення міст. Невдоволення серед населення наростало. *Проте підтримка Московії позбавляла противників І. Брюховецького реальної сили.*

Неодноразові спроби І. Брюховецького приєднати Правобережжя закінчилися невдачею. Воєнні дії, посилення експлуатації і податків провокували зростання невдоволення гетьманом. А загроза нового вторгнення Речі Посполитої і Кримського ханства ще більше змушувала його шукати допомоги в Московії. У **1665 р.** І. Брюховецький першим із гетьманів прибув з офіційним візитом до Москви. Він сподівався отримати від царя додаткові гарантії і допомогу щодо посилення своєї влади. У Москві гетьман підписав новий договір — *Московські статті*.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 р.: основні положення

- Воеводи контролювали управління фінансовим, господарським і військово-адміністративним життям Української козацької держави.
- Збір податків передавався московським чиновникам.
- Розширювався перелік міст, куди були введені московські залоги.
- Утримання всіх московських військ повністю покладалося на українське населення.
- Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархові.

Підписання Московських статей і дії І. Брюховецького щодо їхнього впровадження в Україні остаточно підірвали авторитет гетьмана серед населення. Проте і гетьман розчарувався в московській владі. Тому І. Брюховецький поступово перейшов до самостійніших дій. У січні 1668 р. він відкрито виступив проти Московської держави і об'єднався з правобережним гетьманом Петром Дорошенком. Проте під час спільної ради проти І. Брюховецького його колишні прибічники влаштували заколот, під час якого він загинув від рук лівобережних козаків.

4. АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

30 січня 1667 р. Річ Посполита і Московське царство в *с. Андрусів*, неподалік Смоленська (нині російське місто), підписали угоду про перемир'я. Вона відрізнялася від всіх попередніх домовленостей, адже сторони фактично *вдалися до розподілу іншої держави без її згоди.*

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р.: основні положення

- Лівобережна Україна відходила Московії, Правобережна — Речі Посполитій.
- Запорозька Січ була спільним володінням обох країн.
- Московія сплачувала Польщі компенсацію за Лівобережжя.
- Київ до 1669 р. залишався під владою Московії.
- Спільні дії Московії та Польщі у разі нападу кримців і османів.

Думки істориків

Наталія Яковенко, українська історикиня

Таким чином, прецедент фактичного існування двох Україн — Лівобережної і Правобережної — закріплювався юридично, перекреслюючи криваві змагання за Козацьку державу, що тривали вже майже двадцять літ.

Про які наслідки Андрусівського перемир'я говорить історикиня?

Андрусівська угода повністю порушила і перекреслила всі українсько-московські домовленості, починаючи з 1654 р.

Договір викликав гостру реакцію Османської імперії і Кримського ханства. Саме відтоді розпочалося зростання османського впливу на українські події.

У цілому Андрусівський договір означав значне послаблення позицій і стану Української козацької держави. Проте провідні верстви населення виступили за відновлення її єдності і впливу. Людиною, яка очолила цю боротьбу, став новий гетьман Петро Дорошенко.

Поміркують!

З відозви І. Брюховецького

«Москва, побратавшись з ляхами, вирішила всіх православних християн в Україні, від старшин до немовлят, винищити мечем або загнати в Сибір, славне Запорозжя і Дон зруйнувати й до решти винищити, аби ті місця, де живуть славні війська Запоріжжя і Дону, на дикі поля для звіриного життя обернути, або ж іноземцями заселити».

Яке ставлення до Москви висловлює І. Брюховецький? Поміркують, до кого міг звертатися гетьман із такою відозвою.

Бюст Івана Брюховецького на подвір'ї Успенської церкви в с. Лютенька на Полтавщині

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Упорядкуйте події в хронологічній послідовності.

2. Які договори і з якими державами були підписані за гетьманства І. Брюховецького?
3. Які вимоги висунув гетьман П. Тетеря до польської сторони?
4. Яким, за Андрусівським перемир'ям, був статус Запорозької Січі та міста Києва?

 Обговорюємо в групі

1. На думку історикині Наталі Яковенко, *«Брюховецький здійснив своєрідний переворот, ще дужче зміцнивши промосковську орієнтацію Лівобережжя»*. Підтвердьте цю думку історичними фактами.
2. Чим відрізнялася політика І. Брюховецького від його передвиборних обіцянок? Дайте оцінку політиці І. Брюховецького.
3. З якою метою Московська держава з кожним новим гетьманом укладала новий договір?

 Мислю творчо

1. Уявіть себе гетьманом, який прагне об'єднати Україну. Підготуйте промову, з якою ви виступили б на козацькій раді з обґрунтуванням об'єднання країни.
2. Виконайте онлайн-вправу «Андрусівське перемир'я. Іван Брюховецький».
3. Розгадайте ребус і складіть коротку біографічну довідку про його героя.

<https://cutt.ly/6b8Wqtu>

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

Червень 1663 р.

Лютий 1664 р.

1663–1665 рр.

21 (11) жовтня 1665 р.

1663–1668 рр.

30 (20) січня 1667 р.

«Чорна рада» у Ніжині

Антипольське повстання

Гетьманування Павла Тетері

Підписання Московських статей

Гетьманування Івана Брюховецького

Андрусівське перемир'я

Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний

Який рік можна вважати роком розколу Української держави на Правобережну і Лівобережну? Обґрунтуйте свою думку. Які політичні табори виокремилися в Україні?

1. ПЕТРО ДОРОШЕНКО

Діємо: правничі завдання

Опрацюйте матеріал параграфа. Доведіть або спростуйте тезу: «Петро Дорошенко найпоєднованіше проводив політику на відновлення єдності та суверенітету козацької держави в часи Руїни».

У **1665 р.** гетьманом Правобережної України став Петро Дорошенко. Він одразу *взяв курс на об'єднання двох частин Української козацької держави*.

Гетьман Петро Дорошенко (портрет роботи невідомого художника, кінець XVII ст.)

Відновив лад, зміцнив фінансову систему держави, встановив спеціальну митну лінію на кордоні, що дало змогу контролювати транзитну торгівлю. Це своєю чергою сприяло підвищенню державних доходів. П. Дорошенко сформував постійне наймане військо, яке в деякі роки сягало 20 тис. осіб. У зовнішній політиці схилявся до союзу з Османською імперією і Кримським ханством.

Наприкінці 1666 р. П. Дорошенко уклав союз з кримцями. 19 грудня 1666 р. в битві під Браїловим (нині селище на Вінничині) П. Дорошенко вщент розгромив військо Речі Посполитої.

Історичні подробиці

Народився **Петро Дорошенко** 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Петро здобув добру освіту, зокрема й у Києво-Могилянській академії. Володів польською і латинською мовами. Із самого початку Національно-визвольної війни перебував у найближчому оточенні Б. Хмельницького. Поступово дослужився до посади Прилуцького полковника. Відзначився в битві під Слободищем. Виконував дипломатичні місії гетьманів до різних країн. Саме П. Дорошенко підписав від імені Ю. Хмельницького Слободищенський трактат. Під час гетьманування П. Тетері обіймав посаду генерального осавула, а з 1665 р. — Черкаського полковника.

У червні 1667 р. українсько-кримське військо рушило на Галичину. Але в битві під Підгайцями (нині місто в Тернопільській області) 6 жовтня 1667 р. зазнало невдачі.

За результатами битви **19 жовтня 1667 р.** було укладено українсько-польське **Підгаєцьке перемир'я**.

ПІДГАСЦЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р.: основні положення

- Заборона польському війську перетинати кордони Української козацької держави, які закріплювалися по річці Горинь.
- Шляхті дозволено повернутися до своїх маєтків.
- Гетьман і Військо Запорозьке відмовлялися від протекцій інших монархів, крім короля Речі Посполитої.

Підгаєцька угода хоч повністю і не задовольнила всіх планів П. Дорошенка, проте на певний час стабілізувала ситуацію на заході держави. Це створило умови до початку процесу об'єднання з Лівобережжям.

2. СПРОБИ ОБ'ЄДНАННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ І ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

У цей час на Лівобережжі спалахнуло збройне повстання проти московської влади.

Його причиною було невдоволення гетьмана і старшини Московськими статтями 1665 р. й Андрусівською угодою 1667 р. Очолив боротьбу І. Брюховецький. Він мав намір об'єднатися з П. Дорошенком.

Тим часом цар обіцяв віддати П. Дорошенку владу на Лівобережжі у разі визнання ним протекторату московського царя. Проте П. Дорошенко не прийняв пропозиції московитів і, зібравши військо, рушив на Лівобережжя. Там його військо з'єдналося з військом І. Брюховецького. Однак невдоволена І. Брюховецьким козацька старшина вчинила заколот, у ході якого гетьмана було вбито. *Наступного дня гетьманом обох берегів Дніпра було проголошено П. Дорошенка.*

Думки істориків

Олексій Сокирко, український історик

Брюховецький став заручником ситуації. Адже його оточення, яке тримало лівобережну гетьманщину, бачило, що потрібен один загальний лідер. І це зробило Дорошенку добру послугу — козацтво поставило на нього. А оскільки Брюховецький став неактуальним — найпростішим варіантом в умовах війни було його вбити, що й зробили.

Чи справді І. Брюховецький став заручником ситуації? Аргументуйте свою думку.

Онлайн-вправа
«Підгаєцьке перемир'я»
<https://cutt.ly/Xb8WrMI>

Однак країну роздирали повстання й отаманщина. До того ж з півночі наступало московське військо, а на Правобережжя насувалися поляки. Проти П. Дорошенка виступив січовий писар Петро Суховій, який домовився про підтримку від кримців й османів.

За цих умов П. Дорошенко вирішив повернутися на Правобережжя. На Лівобережжі він залишив наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного. Завдяки рішучим діям П. Дорошенку вдалося уникнути вторгнення польських військ. Також він дав відсіч війську П. Суховія і кримців.

3. ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ

У **грудні 1668 р.** на раді в Новгород-Сіверському Д. Многогрішного було обрано лівобережним гетьманом.

У березні 1669 р. в м. Глухів (нині Сумська область) Д. Многогрішний розпочав перемовини з царським урядом і **16 березня 1669 р.** були укладені *Глухівські статті*.

Гетьман Дем'ян Многогрішний
(поштова марка України, 2002 р.)

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 р.: основні положення

- Лівобережне козацтво визнавало над собою протекторат Московії на правах автономії.
- Український уряд був позбавлений прав на самостійну зовнішньополітичну діяльність.
- Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці.
- Зменшувалася присутність московських військ на українських землях.
- На Лівобережжі влада була закріплена за гетьманом.
- Кількість українського найманого війська становила 1 тис. осіб.

Проаналізуйте положення Глухівських статей, зіставте їх з Московськими статтями (с. 139). Як змінилися права Лівобережної Гетьманщини? Чим це було зумовлено?

У своїй політиці Д. Многогрішний намагався посилити самостійність держави. Але в березні 1672 р. група старшини схопила Д. Многогрішного й видала Московії.

Історичні подробиці про Д. Многогрішного
<https://cutt.ly/AnfWZbh>

Дізнайтеся з додаткових джерел причини усунення Д. Многогрішного з гетьманства.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

Упорядкуйте історичне лото:

- упізнайте історичних діячів, уявно розташуйте їхні портрети в хронологічній послідовності;
- уявно з'єднайте історичні факти з відповідними портретами діячів.

Вимушена
орієнтація
на Московію

Прихід до влади
завдяки підтримці
Москви

Орієнтація
на Османську
імперію

Зміг об'єднати під
свою булавою
Правобережну й
Лівобережну Україну

Обраний гетьманом
Лівобережжя
на «Чорній раді»
в Ніжині

Призначення
наказним гетьманом
Лівобережжя
в 1668 р.

 Обговорюємо в групі

Український історик Олексій Сокирко зазначає: «Петра Дорошенка знають дещо менше через те, що він затінений, з одного боку, Богданом Хмельницьким, який створив козацьку державу, а з іншого — Іваном Мазепою, правлінням якого позначили кінець гетьманату як суверенної держави». З діяльністю яких гетьманів із цього переліку ви ознайомлені? Чи погоджуєтеся ви з думкою історика?

 Мислю творчо

П. Дорошенка деякі історики називають «сонцем Руїни». Як ви розумієте цю характеристику гетьмана?

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1665–1676 рр.

19 (9) жовтня 1667 р.

1668–1672 рр.

1669 р.

Гетьманування Петра Дорошенка

Укладення Підгаєцького перемир'я

Гетьманування Дем'яна Многогрішного

Глухівські статті

§34

Іван Самойлович. Чигиринські походи. Бахчисарайський мир. «Вічний мир». Мирні угоди

Поміркуйте, які події можна вважати кульмінацією доби Руїни.

1. ІВАН САМОЙЛОВИЧ

Історичні подробиці

Іван Самойлович походив з родини священника. Здобув освіту в Києво-Могилянській академії. Зробив кар'єру з сотенного писаря в Чернігівському полку до генерального судді за гетьманування Д. Многогрішного. У 1668 р. брав активну участь в антимосковському повстанні. Був серед заколотників, які скинули Д. Многогрішного. 27 червня 1672 р. на старшинській раді неподалік Конотопа І. Самойловича було обрано гетьманом.

Гетьман Іван Самойлович (портрет роботи невідомого художника, XIX ст.)

І. Самойлович правив на основі Конотопських статей 1672 р. Йому вдалося здійснити ряд реформ. Гетьман взяв курс на об'єднання Правобережної і Лівобережної Гетьманщини.

Активізації воєнних дій з боку І. Самойловича передували драматичні події, які розгорнулися на Правобережжі. Ще в **1669 р.** гетьман П. Дорошенко, розуміючи, що своїх сил для протистояння Польщі недостатньо і необхідно нейтралізувати кримське військо, підписав союзну **Корсунську угоду** з турецьким султаном.

КОРСУНСЬКА УГОДА 1669 р.: основні положення

- Право вільних виборів гетьмана; гетьманська посада пожиттєва.
- Збір податків винятково на користь козацької держави.
- Татарам заборонялося брати ясир з українських земель.
- Османська імперія і Кримське ханство гарантували не укладати угод з Московським царством і Річчю Посполитою без згоди гетьмана.
- Султанські грамоти щодо Української держави, мали укладатися двома мовами — османською й українською.

У вересні 1670 р. становище П. Дорошенка похитнулося. Частина правобережного козацтва обрала гетьманом уманського полковника **Михайла Ханенка**, якого підтримувала Польща. Захищаючи право на гетьманську булаву, П. Дорошенко за допомогою осmano-кримського війська до липня 1672 р. розгромив більшість військ М. Ханенка. Після спроби П. Дорошенка продовжити наступ углиб Галичини поляки згодилися піти на мирну угоду з османами. У жовтні **1672 р.** було підписано **Буцацький договір**.

Згідно з угодою Західне Поділля переходило під владу Османської імперії. Під владою П. Дорошенка перебували Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишилася за Річчю Посполитою. **У Буцацькому договорі польська сторона вперше вжила термін «Українська держава»**. Але польський сейм не затвердив цю угоду, що заклало передумови для початку нової війни.

Поміркуюмо!

1. На карті (с. 150) покажіть територіальні положення Буцацького договору. Дайте оцінку цим статтям договору: як вони вплинуть на ситуацію в Україні?

2. Поясніть, як ви розумієте думку історикині Наталі Яковенко, «тріумф Туреччини виявився “Пірровою перемогою” для Дорошенка».

2. ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ

Буцацький договір не приніс миру на українські землі. У наступні роки тривала боротьба за оволодіння Правобережжям і гетьманською столицею — Чигирином. У 1674 р. М. Ханенко склав свою булаву на користь І. Самойловича. **На козацькій раді під Переяславом у березні 1674 р. І. Самойловича обрали гетьманом «обох сторін Дніпра»**. Українсько-московське військо спробувало захопити Чигирин. Облога тривала два тижні. Проте поява на південному кордоні війська Османської імперії, що прийшло на допомогу П. Дорошенкові, змусило І. Самойловича відвести всі війська на Лівобережну Україну.

Історичні подробиці

Успіх під Чигирином дав змогу П. Дорошенку відновити свою владу на більшості земель Правобережжя. Проте ситуація для гетьмана П. Дорошенка складалася катастрофічно. Чисельність населення зменшувалася. Наявність осmano-кримських залог лягала тягарем з їх утримання на місцеве населення. Розуміючи, що його планам з відновлення єдиної Української держави не судилося справдитися, П. Дорошенко у **1676 р.** був змушений зректися булави на користь І. Самойловича.

Назвіть причини політичної поразки П. Дорошенка.

Думки істориків

Олександр Бойко, український історик

Останньою спробою переломити хід подій, відновити територіальну єдність і повноцінну державність був час гетьманства П. Дорошенка. Проте внаслідок постійної боротьби козацької верхівки за булаву, невдалих кроків і помилок, зради союзників, намагання Польщі, Росії й Туреччини контролювати хід подій в українських землях П. Дорошенко втратив підтримку народних мас, не зміг об'єднати українські землі в межах однієї держави і відновити її незалежність.

Які чинники, на думку історика, стали на заваді планам гетьмана П. Дорошенка відновити єдність держави? Чи погоджуєтеся ви з твердженнями історика?

Зречення П. Дорошенка спонукало Османську імперію до нової агресії. У **1677 р.** велике осmano-кримське військо взяло в облогу Чигирин. Із цим військом прибув Ю. Хмельницький, якого султан визнав наступником П. Дорошенка. Їм протистояло українсько-московське військо на чолі з І. Самойловичем та Г. Ромодановським. Розгорнулися запеклі бої, перемога в яких дісталася лівобережним козацьким і московитським полкам. Як наслідок, османи змушені були відступити.

Наступного **1678 р.** нове, численніше військо османів і їхніх союзників знову оточило Чигирин. Унаслідок запеклих боїв місто зазнало страшних руйнувань. Українсько-московське військо змушене було відступити на Лівобережжя. Проте й османи вже не мали сил для подальших воєнних Ці драматичні події ввійшли в історію як Чигиринські походи.

Вартє загам'япати!

Чигиринські походи — воєнні походи осmano-кримської армії з метою загарбання території Правобережної України й оволодіння Чигирином (1677 і 1678 рр.).

Свідчать документи

З літопису Самійла Величка про облогу Чигирина

Тут повтором можна сказати слово про великий Вавилон, колись сказане: «Паде, паде Україна тогочісна малоросійська, козаکورська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавилон!», і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали.

Які причини, на думку літописця, призвели до трагедії України?

У **1678 р.** І. Самойлович за наказом царя розпочав акцію, відому як *Великий згин*. Щоб ускладнити султану можливості для забезпечення військ матеріальними та людськими ресурсами, гетьман наказав зруйнувати всі, хоча б частково вцілілі міста, а їхніх мешканців силою зігнати на Лівобережжя.

Пам'ятаємо!

Якими були наслідки Великого згону для місцевого населення Правобережної України?

Виснаження противників змусило їх сісти за стіл переговорів й укласти мирну угоду.

3. БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР. «ВІЧНИЙ МИР»

Мирна угода, відома як *Бахчисарайський мир*, була підписана у **1681 р.** Її було укладено на 20 років у Бахчисараї між Московською державою, з одного боку, і Османською імперією та Кримським ханством, з іншого.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР 1681 р.: основні положення

- До Османської імперії переходив південь Київщини, Поділля; за Московією залишалось Лівобережжя.
- Султан визнав зверхність Московії над Запорозькою Січчю.
- Московія зобов'язувалася сплачувати щорічну данину ханові.
- Кордон між державами мав проходити по річці Дніпро.
- Османи і кримці зобов'язувалися не допомагати противникам Московської держави.

У травні **1686 р.** між Московською державою і Річчю Посполитою було укладено *«Вічний мир»*. Договір підтверджував домовленості Андрусівського перемир'я 1667 р. про поділ України по Дніпру. *Уся територія Лівобережної України мала залишатися під зверхністю Московії, Річ Посполита відмовлялася від Києва. Запорозька Січ тепер перебувала під контролем Московії. Брацлавщина, Південна Київщина ставали нейтральними незаселеними територіями між двома державами.*

Представників козацької держави на підписанні договору не було. І. Самойлович заявив, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України. Скориставшись невдачами гетьмана, противники підготували донос на І. Самойловича. Влітку 1687 р. його було скинуто з гетьманства, заарештовано і відправлено на заслання.

У **1699 р.** за умовами мирних угод *Карловицького конгресу* Османська імперія передала Польщі Південну Київщину, Брацлавщину, Західне Поділля.

Україна в 1667–1687 рр. Доба Руїни

За картою розкажіть про події Руїни на українських землях.

Діємо: практичні завдання

1. Визначте за картою (с. 150) напрямки Чигиринських походів османських військ.
2. Покажіть: території, які за умовами Бахчисарайського договору мали залишатися безлюдними; московсько-польський кордон після укладення «Вічного миру».

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Які реформи були проведені І. Самойловичем?
2. Згідно з якою угодою Західне Поділля перейшло під владу Османської імперії?
3. Які причини Чигиринських походів?
4. Виконайте онлайн-вправу «Іван Самойлович».

Обговорюємо в групі <https://cutt.ly/1b8WyyR>

1. Історикinja Наталя Яковенко вважає, що прийняття османського протекторату П. Дорошенком вело до польсько-османської війни. Чи справді це протистояння було неминучим? Аргументуйте свою думку.
2. Чи відповідали Бахчисарайський мирний договір та «Вічний мир» інтересам України?

Мислю творчо

1. Уявіть себе хроністом другої половини XVII ст. Створіть хроніку «Повсякденність Правобережної України періоду Чигиринських походів».
2. Чигирин у 1678 р. боронило українсько-московитське військо. Зіставте значення оборони Чигирина для українців і для московитів.
3. Розгадайте ребус. Слово-відповідь використайте як тему історичного есе. Представте свій твір у класі.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1676 р.	Зречення П. Дорошенка від гетьманської булави на користь І. Самойловича
1677 р., 1678 р.	Чигиринські походи
1681 р.	Бахчисарайський мир
1686 р.	«Вічний мир»
1699 р.	Карловицький мирний договір

Правобережне козацтво. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки. Запорозьке козацтво. Іван Сірко

Пригадайте, коли і за яких обставин Річ Посполита відновила свою владу на Правобережній Україні.

1. ПРАВОБЕРЕЖНЕ КОЗАЦТВО в останній чверті XVII ст.

Події доби Руїни призвели до спустошення земель Правобережної України. Після укладення «Вічного миру» з Московією уряд Речі Посполитої для налагодження господарського життя краю вирішив відновити козацькі полки на Правобережжі. Козацтво мало забезпечувати охорону кордону з боку степів. Тож у 1684 р. король Ян III Собеський видав універсал, яким дозволяв козакам вільно оселятися на Півдні Київщини і Східному Поділлі.

Козацька старшина Правобережжя розпочала відбудову полкового устрою. Гетьманською столицею був Немирів (нині місто у Вінницькій області). Поступово козацтво поширювало свою владу на Поділля. **Це викликало незадоволення шляхти. Проте активна участь козаків в антиосманських походах робила їхню присутність необхідною.**

Однак з підписанням у 1699 р. Карловицького миру становище козацтва погіршилося. Згідно з ним Польща повертала всі українські землі, захоплені османами. *Відтак козаки вже було непотрібні, тому уряд розпочав наступ на їхні права.*

Історичні подробиці

Семен Палій мав неабиякий військовий досвід. Служив у війську П. Дорошенка. Брав участь у війнах Речі Посполитої з Османською імперією. Відзначився під час взяття польськими військами м. Ясси, що перебувало під османською владою. Протягом 1680–1690-х років активно боровся проти кримців та захищав від їхніх нападів міста Правобережної України, керував козацькими походами у володіння Османської імперії та Кримського ханства.

Семен Палій (портрет роботи невідомого художника, XIX ст.)

В інтернет-додатку (<https://cutt.ly/CnfWNwe>) прочитайте уривок вірша Т. Шевченка «Швачка». Яке ставлення до С. Палія демонструє поет?

Захисником прав правобережного козацтва виступив **Семен Палій** (Семен Гурко). Він очолив антипольське повстання **1702–1704 рр.**, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь та увійшло в історію як «друга Хмельниччина».

Оскільки полякам не вдавалося самостійно придушити виступ С. Палія, то вони звернулися по допомогу до Московії. Навесні 1704 р. повстання було припинене гетьманом **Іваном Мазепою**.

2. ЗАСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ. СЛОБІДСЬКІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ

Вартє запам'ятати!

Слобідська Україна (Слобожанщина) — загальна назва північно-східного регіону України в басейнах річок Сейм і Сіверський Донець. Назва регіону походить від слова «свобода» («слобода»). Московська влада, заохочуючи переселенців з козацької України, дозволяла їм зберігати козацький устрій і вольності.

Назва «Слобідська Україна» офіційно проіснувала до 1835 р., коли ця територія була перейменована на Харківську губернію.

Заселення цього регіону українським населенням відбувалося ще з князівських часів. У 1652 р. козаки Ніжинського й Чернігівського полків на чолі з полковником Іваном Дзиковським заселили околиці м. Острогозьк (нині російське місто). **Пізніше були засновані й інші міста: Харків (1654 р.), Суми (1655 р.), Богодухів (1662 р.), Ізюм (1681 р.).**

Спочатку уряд Московської держави сприяв і заохочував цю колонізацію. За прикладом Наддніпрянщини тут вводився полковий устрій. Першим полком став **Острогозький**. Згодом сформувалися ще чотири: **Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський**.

Одночасно з розвитком полкового устрою створювалася *управлінська структура*. Головними центрами влади були полкові канцелярії на чолі з полковниками. На рівні слобід, сіл і хуторів усім керувала сотенна старшина. **Гетьмана слобідські полки не обирали, а підпорядковувалися белгородському воєводі, а через нього Московії.**

Провідною верствою було заможне козацтво, яке набувало землю шляхом *займанщини* — опанування вільних земель. Відмінністю місцевого населення була майже повна відсутність шляхти й мала кількість неукраїнського населення. Селянство Слобожанщини було особисто вільним. У середовищі старшини існувала виборність, а норми поведінки й правова культура значно відрізнялися.

3. ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО. ІВАН СІРКО

Козацтво Запорозької Січі після Національно-визвольної війни не розчинилося в середовищі нової державної еліти, а зберегло свій влас-

ний устрій і права. За Б. Хмельницького Січ перебувала під жорстким контролем гетьмана. Але вже за І. Виговського цей контроль був втрачений. Фактично саме січовики розпочали збройні усобиці в країні, виступивши проти І. Виговського.

У цілому устрій Запорозької Січі не зазнав серйозних змін від часів Національно-визвольної війни. Єдиним нововведенням було *перенесення Січі як укріпленого поселення на о. Чортомлик у 1652 р.* Чортомлицька Січ проіснувала до **1709 р.**, коли була зруйнована за наказом царя Петра I. За січовиками закріпилася назва **Низове Військо Запорозьке**.

Пемірзуємо!

Дайте оцінку ролі Запорозької Січі в політичних подіях доби Руїни.

Іван Сірко (картина художниці Наталії Павлушенко, 2020 р.)

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ уславилася іменами багатьох історичних персонажів. Проте найвидатнішим серед них вважається **Іван Сірко**.

Дізнайтеся і поясніть, чому Н. Павлушенко зобразила поруч з І. Сірком вовчицю з вовчятами (за потреби скористайтеся сайтом художниці <https://cutt.ly/Pb8WuwE>).

І. Сірко згадується в джерелах з 1653 р. Саме він у 1657–1659 р. виступив проти зближення з Річчю Посполитою і Кримським ханством. У 1662 р. І. Сірка було вперше обрано кошовим отаманом Запорозької Січі. У 1667 р. він здійснив вдалий похід на Кримський півострів, дістався Кафи, де звільнив кілька тисяч бранців. Підтримав антимосковське повстання І. Брюховецького 1668 р.

У наступні роки І. Сірко здійснив чотири походи на Кримське ханство, дійшов до його столиці Бахчисараю, чим здобув свою легендарну славу. **З 1672 р. й до кінця життя обіймав посаду кошового отамана Запорозької Січі.**

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфу та додатковими джерелами інформації, складіть карту пам'яті «Діяльність отамана Івана Сірка». За підсумками роботи дайте оцінку його діяльності з точки зору сучасної людини. Чи відрізнятимуться, на вашу думку, оцінки очевидців подій і погляди на постать І. Сірка сучасних істориків?

Історичні подробиці

Лист турецькому султану від запорожців

Є версія, що між турецьким султаном і козаками відбулося листування щодо козацьких походів у турецькі володіння. Словесна перепалка виникла через наказ султана Мегмеда IV козакам не турбували його своїми походами.

На що козаки начебто написали йому листа у відповідь, у якому в жартівливо-суворому тоні відмовилися виконувати наказ султана: «Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який ти в чорта лицар? ...Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою...».

Сам лист є вигадкою, хоча копії його активно поширювалися Європою ще за життя кошового отамана Івана Сірка.

Історія про лист запорожців турецькому султану надихнула митців і письменників на створення художніх творів, найвідомішим з яких є картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Запорожці пишуть листа турецькому султану
(картина художника Іллі Рєпіна, 1880–1891 рр.)

Цікавості картині додає те, що її персонажі написані з відомих українських діячів того часу: для образу писаря позував відомий дослідник українського козацтва Дмитро Яворницький, Іван Сірко написаний з генерала Михайла Драгомирова, в образі судді в чорній шапці постає колекціонер українських старожитностей Василь Тарновський.

1. Уважно розгляньте картину та визначте, у чому полягає її цінність як джерела історичної інформації.
2. Якими рисами характеру наділив запорожців художник?
3. Уявіть себе дослідниками історії — дізнайтеся з додаткових джерел, які аргументи висувують історики, доводячи, що такого листа козаків султану насправді не було.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Назвіть причини відновлення козацького устрою на Правобережжі в останній третині XVII ст.
2. Перелічіть чинники, які сприяли формуванню Слобідської України.

Обговорюємо в групі

1. Обговоріть у групі питання ролі Запорозької Січі в подіях останньої третини XVII ст.
2. Поміркуйте, що сприяло утвердженню в народі переконання, що С. Палій та І. Сірко були характерниками.

Мислю творчо

1. За допомогою хмаринки слів і зображень колажу напишіть сюжет для сучасного фільму про славетних козацьких ватажків. Дайте фільму назву і створіть його рекламний постер.

Д. Вишневецький

І. Богун

І. Сірко

Битва за Кафу

Легенда

«Як Сірко татар переміг»
<https://cutt.ly/MnfW1FN>

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
 Запам'ятайте їх:**

1652–1709 рр. Існування Чортомлицької Січі

1702–1704 рр. Повстання Семена Палія

§37

Гетьманщина за часів Івана Мазепи

До яких наслідків для українських земель призвела доба Руїни?

1. ІВАН МАЗЕПА, ПРИХІД ДО ВЛАДИ

Історичні подробиці

Іван Мазепа належав до роду шляхтичів. Його батько брав участь в укладенні Гадяцької угоди. Мати також була непересічною жінкою. Втративши чоловіка, вона опікувалася громадськими і церковними справами, була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря. І. Мазепа здобув добру освіту: навчався в Києво-Могилянській колегії та єзуїтській школі у м. Варшава. Служив при дворі короля Яна II Казимира. І. Мазепа, крім української, добре володів польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами.

Гетьман Іван Мазепа
(фоторепродукція гравюри роботи
Мартіна Бернігерота, перша половина XVIII ст.)

І. Мазепа став гетьманом Лівобережжя після усунення від влади І. Самойловича **25 липня 1687 р.** Цього самого дня він підписав нову угоду з Московією під назвою **Коломацькі статті**. Ця угода, в основі якої лежали Глухівські статті 1669 р., *ще більше обмежували права Української козацької держави*. Усі нові положення по суті погіршували правове становище Гетьманщини.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 р.: основні положення

- Обмеження прав козацтва щодо обрання гетьмана.
- Заборона самостійної зовнішньої політики.
- Збільшення кількості московських гарнізонів.
- Заборона ведення торгівлі з Кримським ханством.
- Обмеження права гетьмана на пожалування маєтків.

Упроваджувалася політика денационалізації українців — закладалися основи майбутньої асиміляції. У договорі значився пункт про заохочення шлюбів між українцями і московитами.

Поступово І. Мазепа, показавши свої політичні здібності, здобув авторитет у московського царя Петра I та підняв статус гетьманської влади. Це дало йому можливість рішуче діяти як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

2. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА І. МАЗЕПИ

За гетьманування І. Мазепа *відбулося економічне й культурне піднесення Української козацької держави.*

Завдяки продовженню міграції населення на Лівобережжя і відносного спокою на землях Гетьманщини, відбувся значний приріст населення. Зросла кількість поселень, міст, хуторів.

За часів І. Мазепа були *видані універсали щодо обмеження свободи пересування селян.* Панщина поступово ставала постійним явищем.

Водночас було видано універсали, що обмежували можливості зловживання козацької старшини.

Управлінські посади дедалі частіше ставали пожиттєвими і спадковими. Водночас І. Мазепа *виступав за збереження прав міст, особливо магдебурзького права.*

І. Мазепа всіляко *сприяв розвитку науки і культури.* Він був меценатом української церкви й освіти. За участі гетьмана було засновано Чернігівський колегіум.

Було остаточно створено постійне військо, яке складалося з піхоти (сердюки) та кінноти (компанійці). Збільшилося і військово виробництво, створено Дніпровську флотилію.

У відносинах із Запорозькою Січчю І. Мазепа мав періодичні конфлікти. Він *намагався підпорядкувати січове товариство своїй владі,* однак отримував рішучий спротив. У цілому Українська козацька держава за гетьманування І. Мазепа значно зміцніла.

Гетьман Іван Мазепа серед своїх добрих справ (гравюра роботи Івана Мигури-Плаксиха, 1706 р.)

Спробуйте «прочитати» гравюру. Про які добрі справи гетьмана йдеться в ній

3. ВИСТУП І. МАЗЕПИ ПРОТИ МОСКОВІЇ

У зовнішній політиці І. Мазепа *орієнтувався на Московську державу.* Українське військо взяло участь у московсько-османських і московсько-шведських війнах. Поступово, у міру затягування війни зі шведами, І. Мазепа виступив за приєднання Правобережної Украї-

ни. Під час повстання на Правобережжі під проводом **С. Палія 1702–1704 рр.** І. Мазепа доволі швидко зайняв значну її частину.

Поворотним моментом у політиці й кар'єрі гетьмана І. Мазепи стала Північна війна між Московією і Швецією.

Північна війна (1700–1721 рр.) забрала багато українських людських і матеріальних ресурсів. Українські війська кілька разів рятували московитів від цілковитої поразки. Проте у відповідь права козаків грубо порушувалися або ігнорувалися. У **1708 р.** шведське військо посунулося у бік Гетьманщини, але Петро I відмовився надати допомогу І. Мазепі. Тому Гетьман вдався до перемовин із Швецією. Було укладено *таємний договір*, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а шведський король гарантом її державності. У жовтні 1708 р. І. Мазепа з прибічниками прибув до ставки Карла XII. На звістку про підтримку І. Мазепою шведського короля Петро I знищив гетьманську столицю Батурич. У травні **1709 р.** за наказом царя було повністю зруйновано Чортомлицьку Січ, яка виступила на підтримку повсталого гетьмана. Запорожці мали тікати у володіння кримського хана, де заснували Кам'янську й Олешківську Січі.

Різня в Батурич (фрагмент картини художника Андрія Івахненка, 2000 р.)

1. Розгляньте картину, визначте дійових осіб трагедії в Батурич.
2. Висловіть припущення, як вплинула каральна акція на настрої в українському суспільстві до постані І. Мазепи. За допомогою інформації додаткових джерел підтвердіть або спростуйте свої припущення.

8 липня 1709 р. під *Полтавою* Карл XII наважився на відкриту битву, яка закінчилася поразкою шведів. Лише завдяки запорожцям вдалося переправити через Дніпро короля і гетьмана з їхнім оточенням. Союзники змушені були відступити до Бендер (нині місто в Молдові). Тут з 21 на 22 вересня 1709 р. І. Мазепи не стало. З його смертю закінчився важливий етап історії Української козацької держави.

Повітряємо!

1. Чому І. Мазепа пішов на таємні переговори зі Швецією?
2. Чи були, на вашу думку, у гетьмана інші потенційні союзники?
3. Чому запорожці, раніше вороже налаштовані проти гетьмана, у вирішальний момент стали на його бік?
4. Чи вигідною була угода зі Швецією особисто І. Мазепі?

Думки істориків

**Павло-Роберт Магочій,
канадський історик українського походження**

У певному сенсі 1687–1711 рр., коли у східній Європі панували Карл XII, Петро I, а в Україні — гетьман Іван Мазепа, були продовженням періоду Руїни, що роздирала країну після смерті Богдана Хмельницького 1657 р. Від самих початків гетьманування Мазепи його козацькі війська змушені були брати участь у московських війнах проти Османської імперії на півдні та Швеції на півночі. Лише незадовго до смерті Мазепа відмовився від союзу з царем на користь непевних перспектив суверенності під протекторатом Швеції. Рішення Мазепа було прийняте занадто пізно і без необхідних приготувань.

Чому вчений вважає, що за правління І. Мазепа продовжився період Руїни?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

1. Чи сприяли утвердженню Української держави Коломацькі статті?
2. Визначте особливості внутрішньої політики гетьмана І. Мазепа.
3. За яких обставин гетьман вирішив укласти союз зі Швецією?
4. Виконайте онлайн-вправу «Іван Мазепа».
5. Які антиукраїнські заходи здійснював Петро I?

Обговорюємо в групі <https://cutt.ly/Kb8WuJb>

На думку канадського історика Ореста Субтельного, «*вирішальний етап у відносинах між Гетьманщиною та Московією настав за гетьманування Івана Мазепа — одного з найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України*». Підтвердьте або спростуйте цю думку фактами.

Мислю творчо

За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проєкт (лепбук, колаж, презентація) на тему «Храми Івана Мазепа».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

1687–1709 рр.	Гетьманування Івана Мазепа
1708 р.	Українсько-шведський таємний договір
25 травня 1709 р.	Зруйнування Чортомлицької Січі
8 липня	Полтавська битва
(27 червня) 1709 р.	

§ 38

Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

Назвіть ознаки наступу царизму на автономію Гетьманщини на початку XVIII ст.

1. ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ

Історичні подробиці

Пилип Орлик походив із чеської шляхетської родини. Здобув добру освіту, навчаючись у Віленському єзуїтському колегіумі, а потім у Києво-Могилянській академії. Знав близько десяти іноземних мов. У 1707 р. став генеральним писарем при І. Мазепі. Виступав як прибічник союзу з Польщею та Швецією. До кінця у всьому підтримував І. Мазепу.

Пам'ятник Пилипу Орлику
у м. Київ (робота скульптора
Анатолія Куща й архітектора
Олега Стукалова, 2011 р.)

Після смерті І. Мазепи на раді в Бендерах **5 квітня 1710 р.** гетьманом було обрано П. Орлика. Причому присутніми були не лише козаки, а й шведи та османи. Саме в цей час було укладено угоду між П. Орликом і старшиною. Документ дістав назву «**Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького**».

Остання сторінка Конституції Пилипа Орлика з підписом гетьмана та печаткою Війська Запорозького (1710 р.)

Пам'ятний знак, присвячений П. Орлику, у м. Крістіанстад, Швеція (відкритий у червні 2011 р. до 15-ї річниці Конституції України та 300-ї річниці Конституції Пилипа Орлика)

Цей документ був зводом норм, які повинні були, у разі звільнення Лівобережної і Правобережної України, регулювати діяльність

державної влади. Також *Конституція визначала взаємодію між гетьманом і старшиною. Мала на меті упорядкувати церковне, політичне, економічне, фінансове управління, судову систему і правові відносини. Саме в Конституції фіксувалися обов'язки всіх станів українського суспільства і вводилося поняття «народ».* На дипломатичному рівні вона була маніфестом до країн Європи.

П. Орлик виступав за повну незалежність України, а її союзниками вбачав Швецію і Кримське ханство.

Конституція відображала основні ідеї гетьмана щодо реформування управління державою. Головним постійно діючим державним органом мала бути Генеральна рада, до якої повинні входити полковники, генеральна старшина, представники Запорозької Січі та делегати від полків. Вводилася виборність місцевої адміністрації.

Діємо: практичні завдання

В інтернет-додатку (<https://cutt.ly/YnfW8Qv>) ознайомтеся з витягами з Конституції П. Орлика.

1. Чи захищала Конституція права громадян, які потребували соціального захисту?
2. Визначте, у чому полягав демократизм, гуманізм Конституції.
3. Які завдання зовнішньої політики визначав документ для гетьмана?

2. ГЕТЬМАН В ЕМІГРАЦІЇ

П. Орлик фактично очолив першу українську політичну еміграцію. Головним напрямом його діяльності став пошук союзників для боротьби проти Московії. Ще на початку 1711 р. *П. Орлику вдалося створити антимосковський союз.* Військову допомогу мали надати кримський хан, шведи і поляки. У лютому військо союзників рушило на схід. Від імені гетьмана розсилалися спеціальні універсали. Вони закликали до повстання проти Московії. П. Орлик спробував налагодити контакт з новообраним гетьманом Лівобережної Гетьманщини І. Скоропадським.

Спочатку похід П. Орлика був успішним. Він звільнив ряд міст і здобув перемогу у першій битві під Лисянкою. У цей час кримське військо, що виступало союзником П. Орлика в поході, залишило табір і рушило на південь, по дорозі захоплюючи полонених серед місцевого населення. Такі дії союзників не лише ослабили сили гетьмана, а й спонукали козацтво повернутися до своїх домівок.

Незважаючи на те, що похід закінчився невдачею, П. Орлик не залишав сподівання на створення нового союзу. *Гетьман прагнув отримати військову і дипломатичну допомогу різних країн у справі визволення України.*

3. ЛІКВІДАЦІЯ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

З матеріалів параграфу 35–36 пригадайте, коли і за яких обставин на Правобережній Україні було відновлено козацтво.

Відомо, що внаслідок тривалої боротьби за владу над півднем Правобережжя як поміж українськими козацькими лідерами, так і між великими державами Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією ця частина українських земель зазнала цілковитого спустошення. Польський уряд в останній третині XVII ст. заохочував колонізацію краю, дозволяючи відновлювати на цих землях козацький лад. До відновлення козацтва Річ Посполиту спонукало продовження боротьби з османами за володіння цим краєм. *Лише в 1699 р. з укладенням Карловицького миру Річ Посполита завершила процес відновлення своєї влади на Правобережжі. За цих умов потреба у козацтві відпала і польський уряд вирішив розпустити козацькі полки.* Тож у червні 1699 р. на сеймі було ухвалено постанову про ліквідацію козацьких полків.

Однак виконати рішення одразу не вдалося. Початок Північної війни знову призвів до потреби у козацтві для Речі Посполитої. До цих обставин додався спротив правобережних козаків, що виявився у повстанні під проводом С. Палія 1702–1704 рр. На заваді ліквідації козацтва стали також походи І. Мазепи й П. Орлика. Проте невдовзі в поляків з'явилася нагода позбутися козацтва — у 1712–1714 рр. Османська імперія, Річ Посполита й Московія вдалися до чергового розподілу українських земель. Вони домовилися, що Правобережна Україна віддається Польщі, а населення, у тому числі все козацтво мало переселитися до Гетьманщини. Новий примусовий згін населення Правобережжя було здійснено в 1712–1713 рр. за допомогою російської армії. Тоді ж *польський сейм знову прийняв рішення про ліквідацію козацтва* і, як наслідок, наприкінці **1713 р.** правобережне козацтво перестало існувати.

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чому ім'я С. Палія увіковічене в назві ботанічної пам'ятки природи «Палієва гора».

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Упорядкуйте хронологічну послідовність, називаючи дати подій. Поясніть причини й наслідки запропонованих подій. Чи існує логічний зв'язок між вказаними подіями?

Обговорюємо в групі

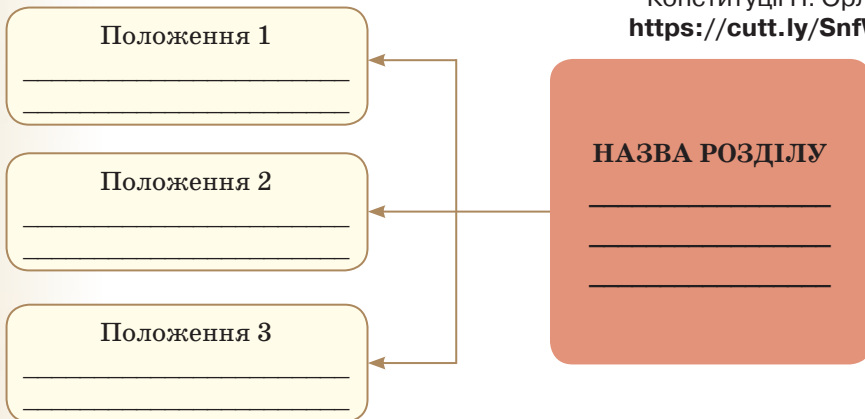
1. На думку історика Павла-Роберта Маґочія, «...в Бендерах сформувалася перша українська політична еміграція». Аргументовано доведіть або спростуйте думку історика.
2. Якою була мета політичної діяльності П. Орлика в еміграції?

Мислю творчо

1. Підготуйте презентацію «Пилип Орлик — гетьман в еміграції».
2. Об'єднайтеся в групи. За допомогою QR-коду прочитайте по одному розділу Конституції Пилипа Орлика. Спробуйте сформулювати основні положення прочитаного розділу і заповнити схему.

Уривок із тексту
Конституції П. Орлика
<https://cutt.ly/SnfW6wj>

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

- 5 квітня 1710 р.** Обрання гетьманом Пилипа Орлика
1710 р. Конституція Пилипа Орлика
1713 р. Ліквідація козацтва на Правобережжі

Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура. Образотворче мистецтво

Пригадайте, які чинники мали вплив на українську культуру в XVI — першій половині XVII ст. Яку роль у церковному та культурному житті українських земель відігравало українське козацтво?

1. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Для української козацької старшини важливим було підтримувати високий статус православної церкви. Водночас складним було становище Київської митрополії. На перемовинах із Річчю Посполитою і Московським царством неодноразово висловлювалися пропозиції і вимоги щодо її автокефалії.

Проте в **1685–1686 рр.** Московії вдалося розколоти середовище православних ієрархів і підпорядкувати Київську митрополію Москві. Це негативно позначилося на розвитку самої церкви. Вона занурилася у світ жорсткого московського православ'я з його ортодоксальністю і відсутністю розвитку.

2. ОСВІТА

Сучасники відзначали досить високий рівень освіченості населення українських земель. Після Зборівського договору та створення козацької держави постала проблема побудови адміністративної, військової, судової систем козацької держави. Це потребувало великої кількості освіченого населення.

Відкривалися сотні *парафіяльних або дяківських шкіл*, які діяли при церквах. Заклади утримувалися коштом громад і братств. Викладачем був дяк, якого наймала й утримувала громада. Навчали читання, письма й арифметики.

Середню і вищу освіту здобували в колегіумах. На землях Української козацької держави спочатку був лише один заклад такого типу — Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р. — академія).

Історичні події

Відповідно до Гадяцького договору 1658 р. між Гетьманщиною і Річчю Посполитою Києво-Могилянському колегіуму було надано статус академії — вищого навчального закладу. Тобто він отримував такі самі права, які мала Краківська академія — сучасний Ягеллонський університет.

У 1667 р. в Новгороді-Сіверському відкрилася *слов'яно-латинська школа*, що існувала до 1689 р. У 1700 р. було відкрито Малоросійський (Чернігівський) колегіум. У ньому викладали математику, філософію,

поетику, риторичку, географію, історію, латинську і грецьку мови. У першій половині XVIII ст. з'явилися Харківський і Переяславський колегіуми.

3. НАУКОВІ ЗНАННЯ

Розвиток наукових знань був обумовлений високим рівнем освіченості. У вищих закладах викладали математику, арифметику, геометрію і астрономію.

Видатним професором і викладачем був **Феофан Прокопович**.

Учений енциклопедичних знань у своїх працях торкався фізики, філософії, математики, астрономії, логіки, наук про державу і право, теології.

Феофан (Єлисей) Прокопович
(портрет роботи невідомого художника)

За допомогою історичної довідки в інтернет-додатку створіть історичний портрет Ф. Прокоповича.

Історична довідка
«Феофан Прокопович»
<https://cutt.ly/AnfEyyQ>

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте створення проектною роботи на тему: «Українська культура другої половини XVII — початку XVIII ст.».

4. АРХІТЕКТУРА

Воєнні події другої половини XVII ст. не сприяли розвитку архітектури. Тому в часи відносного спокою відбувалося активне будівництво.

Для цього періоду характерні:

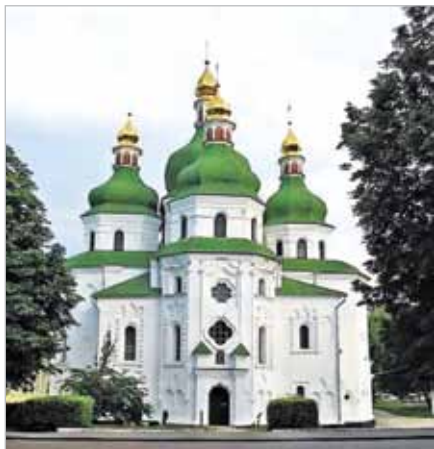
- *монументальна архітектура* Української козацької держави, яка була сконцентрована на Лівобережжі;
- *поширення світської архітектури*.

Яскравішим, багатшим на оздоблення і оригінальність архітектурних форм було церковно-храмове будівництво.

В Українській козацькій державі розвивався стиль українського бароко, його ще називають *козацьким бароко*. Однією з перших церков у стилі українського бароко вважається церква, збудована в 1653–

1656 рр. у с. Суботів на Черкащині (с. 124). У цьому ж стилі зведено Миколаївський собор у Ніжині.

Миколаївський собор у м. Ніжин
на Чернігівщині (сучасне фото)

Розгляньте фото Миколаївського собору в Ніжині. Визначте ознаки стилю українського бароко. Які особливості будівництва об'єднують цю архітектурну пам'ятку із церквою в Суботіві?

Поширеним серед козацької старшини було і *запозичення європейських архітектурних стилів*. Прикладом храмів базилікального типу, яким притаманне склепіння на стовпах, є Троїцька монастирська церква в Чернігові (1679–1695 рр.), Хрестовоздвиженський монастирський собор у Полтаві (1689–1709 рр.), Лубенський Мгарський монастир (1684–1692 рр.).

Проте переважали все-таки дерев'яні споруди, які, на жаль, мало збереглися до нашого часу.

Свято-Троїцький
кафедральний собор
у м. Чернігів
(сучасне фото)

Розгляньте зображення собору. Назвіть ознаки, за якими споруду можна віднести до пам'яток стилю українського бароко.

Також муровані храми будували *за зразком дерев'яних церков*. Прикладом є Стародубська церква Іоанна Предтечі, Покровський храм у Глухові та Воскресенський собор у Сумах. Складнішим типом храмів були Троїцька церква Густинського монастиря, Успенська церква в Новгороді-Сіверському, Преображенська в Ізюмі, Спасо-Преображенська в Прилуках.

5. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Продовжували розвиватися два типи образотворчого мистецтва: *світське і релігійне*, активно розвивалося різьбярство.

Ікона Вознесіння Христове
(фрагмент іконостаса роботи Йова Кондзелевича,
кінець XVII — початок XVIII ст.)

Ознайомтеся за допомогою мережі інтернет з іншими роботами Й. Кондзелевича. Які особливості стилю їх об'єднують?

Існували певні види *скульптурної декорації*, як, наприклад, на дзвіниці Софійського собору в Києві, у техніці металопластики (рельєфи архангела Михаїла на фасаді київської ратуші).

Станковий живопис використовували для створення багатоярусних іконостасів (Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях, Троїцький собор у Новомосковську).

Онлайн-вправа
«Пам'ятки архітектури
та образотворчого мистецтва»
<https://cutt.ly/Sb8W18I>

Іконостас Спасо-Преображенської церкви у
с. Великі Сорочинці на Полтавщині

Перейдіть за посиланням або за допомогою
смартфона зчитайте QR-код і відвідайте
віртуальну екскурсію на Музейному порталі.

<https://cutt.ly/ib8Wo4k>

Окремим напрямом живопису було *іконописання*, в якому встановилась традиція поєднання церковного і світського зображення. Прикладом є ікона з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки (1699 р.).

Найяскравішими граверами були брати Олександр і Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський. Саме вони стали родоначальниками школи *гравюр* на металі в Києві та Чернігові.

«Розп'яття» із зображенням
лубенського полковника
Леонтія Свічки (ікона XVII ст.)

Поміркуйте, які причини спонукали
іконописців до зображення на іконах
світських осіб.

Нестор Літописець
(гравюра роботи Леоніда Тарасевича
з «Кієво-Печерського патерика»,
1702 р.)

1. Пригадайте, якою була роль
Нестора Літописця в історії.
2. Яким Нестора зобразив гравер?
3. Якими художніми засобами
передано особливості життя
і творчості літописця?

Зразками *портретного живопису* (т. зв. ктиторського портрета)
слугують зображення благодійників церкви О. Виговської, Ф. Палій із
сином, Є. Журавко та ін.

Поміркуймо!

1. Розгляньте картину. До якого суспільного стану,
на вашу думку, належав рід Палія?
2. Чи можуть такі картини слугувати джерелом іс-
торичної інформації? Свою думку обґрунтуйте.

Феодосія Палій, дружина фастівського
полковника Семена Палія, із сином
(картина роботи невідомого художника,
XVII—XVIII ст.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Скориставшись матеріалами параграфа, заповніть у зошиті таблицю.

Об'єкт характеристики	Особливості розвитку
Наукові знання	
Освіта	
Архітектура	
Образотворче мистецтво	

Обговорюємо в групі

1. Зіставте особливості розвитку культури на українських землях за доби Русі-України і за доби козацтва. Що є характерним для кожного періоду?
2. Об'єднайтеся в групи і проведіть міні конференцію на тему «Українська культура козацької доби: діалог православ'я та західноєвропейської культури».

Мислю творчо

1. Створіть презентацію екскурсії музеєм мистецтва та живопису середини XVII ст., спираючись на матеріали параграфа і додаткові джерела інформації.
2. За допомогою інтернет-додатка дізнайтеся, яку роль в історії Києва відіграє образ архангела Михаїла. Підготуйте інформацію про «візитівки» міст вашого краю.

Опис деяких
деталей
з Київської ратуші
<https://cutt.ly/LnfEopA>

Архангел Михаїл — небесний покровитель Києва

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

- 1667 р.** Відкриття слов'яно-латинської школи в Новгороді-Сіверському
1700 р. Відкриття Малоросійського (Чернігівського) колегіуму

Практична робота «Руїна — кризове явище в історії України». Узагальнення з розділу 4

Що зумовило «розкол» Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну? Які події були визначальними в історії України доби Руїни? Якими були наслідки Руїни для українських земель?

1. ІСТОРИЧНІ ПАРИ

1. Упізнайте гетьманів України за їхніми портретами й характеристиками. Установіть між ними відповідність. Розташуйте портрети й характеристики у хронологічній послідовності.

2. За допомогою матеріалів розділу 4 та додаткових джерел інформації складіть розповідь про життя і діяльність одного з обраних персонажів, дібравши про нього 10 цікавих фактів.

3. Складіть власні запитання про діяльність кожного з представлених історичних діячів. Проведіть у класі історичну вікторину.

Узагальнення
з розділу 4

<https://cutt.ly/gmu8R3n>

А Гетьман Правобережної України, названий «сонцем Руїни». Прагнув витіснити поляків з Правобережжя. Мав підтримку Османської імперії.

Б Гетьман Лівобережної України, який уклав Конотопські статті з московським царем. Ініціатор Великого згону в 1678–1679 рр. З 1674 р. гетьман «обох сторін Дніпра».

В Гетьман Лівобережної України, який уклав Московські та Батуринські статті з московським царем.

Онлайн-вправа
«Видатні постаті
козацької України»

<https://cutt.ly/Gb8Wab6>

Г Уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою. Упродовж 1659 р. відчайдушно боровся з московськими військами поблизу Конотопа, заручившись підтримкою кримських татар.

2. ХРОНОЛОГІЧНА РОЗМИНКА

Перетворіть числову хмаринку на джерело історичної інформації, виконуючи завдання:

1. Назвіть, які історичні події закодовано у хмаринці. Запишіть названі історичні події до синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ у період Раннього нового часу» (с. 52).

2. Назвіть причини і наслідки зазначених у хмаринці історичних подій.

3. ІСТОРИЧНА МАТЕМАТИКА

Виконайте завдання на лічбу часу, визначте історичні дати. Увідповідніть результати своїх обчислень із короткими описами історичних подій. Запропонуйте власний варіант завдання, використовуючи знання про угоди між гетьманами доби Руїни й Московським царством, Річчю Посполитою або Османською імперією. Запропонуйте однокласникам/однокласницям розгадати ваші задачі.

Конституція
Пилипа Орлика

$$- 29 =$$

Створення федерації Великого князівства Руського, Королівства Польського й Великого князівства Литовського

Зборівський
договір

$$+ 18 =$$

Установлення влади Османської імперії над Південною Київщиною

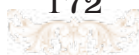
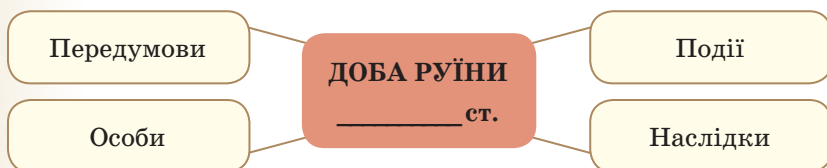
«Вічний мир»
між Річчю
Посполитою
і Московією

$$- 28 =$$

Перший поділ Української козацької держави між Річчю Посполитою і Московією

4. КАРТА ПАМ'ЯТІ ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ

Пригадайте історію доби Руїни та заповніть узагальнювальну блок-схему. Для раціональнішого використання часу об'єднайтеся в творчі групи.

5. ІСТОРИЧНИЙ РЕПОРТАЖ

Об'єднайтеся з однокласниками/однокласницями у творчі групи. Упорядкуйте ілюстрації за логікою історичних подій. На основі ілюстративного колажу створіть сценарій до історичного кінофільму. Дайте йому назву. Зіграйте сцену з вашого кіно у класі.

6. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://forms.gle/FbrypVySBDpb1YJs7> або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.

§42

Імперський наступ на автономію Гетьманщини

Пригадайте, що стало причиною конфлікту Петра I й Івана Мазепи. Якою була реакція російського царя Петра I на спробу І. Мазепи здобути незалежність від нього?

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ГЕТЬМАНЩИНИ у XVIII ст.

На початку XVIII ст. Московське царство продовжувало міцнішати. Реформи Петра I мали на меті *передусім підпорядкувати всі сфери життя держави царській владі й подолати відмінності в устрої Росії і новоприєднаних земель*. Серед козацької верхівки не було єдиного бачення майбутнього Гетьманщини, існувала соціальна напруженість між козацькою старшиною і низами. Підкорюючи українські землі, російські правителі діяли методом тиску й підкупу.

Вивезення до Росії культурних цінностей і переманювання культурних діячів

Підрив ремісництва Гетьманщини ввезенням готової промислової продукції з Московії

Примусове залучення козаків до будівельних проектів російських царів

**НАСТУП РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ НА ПРАВА
ГЕТЬМАНЩИНИ**

Нав'язування зовнішньої торгівлі через порти Російської імперії

Податки й побори на утримання розквартированих у Гетьманщині російських полків

Забора на вільного продажу і вилучення на користь держави воску, поташу, збіжжя та ін.

Протягом 1715–1721 рр. за наказом Петра I *на будівництво ладозьких каналів під Санкт-Петербургом було споряджено 20 тис. козаків*. Тяжка праця і складні природні умови призводили до великої кількості смертей козаків на роботах.

Численні обмеження на торгівлю пришвидшували занепад міст.

Тоді як в Європі суспільне життя поступово переміщувалося до міст, міське життя Гетьманщини занепадало. У Києві, що був найбільшим містом, налічувалося близько 2,5–6 тис. дворів. Розміри полкових міст не перевищували 400–600 дворів. Російські чиновники дедалі більше обмежували права міст на самоврядування.

Переважну частину населення Гетьманщини становили селяни. Протягом XVIII ст. **селяни поступово втрачали особисту свободу** та право вільно переміщуватися з одного місця на інше. Більшість земель належала козацькій старшині. На середину XVIII ст. вільними були трохи більше як 10 % сіл. Сотні, а іноді тисячі селян виконували повинності на користь окремих старшинських родин.

Посилювалося також розшарування в середовищі козацтва й селян. Відбувалося і збідніння деякої частини козаків.

Загострення відносин між різними станами суспільства грало на руку російським правителям. Вони, залежно від обставин, вдавали себе захисниками тієї чи іншої групи суспільства, посилюючи розбрат поміж українців.

Виконайте
онлайн-вправу
«Соціально-економічний
розвиток Гетьманщини»
<https://cutt.ly/Yb8Wsj4>

Поміркуймо!

Проаналізуйте політику російського царизму щодо господарства Гетьманщини та спрогнозуйте особливості його подальшого розвитку.

1. Поясніть, чому, обмежуючи права Гетьманщини, російські правителі водночас розширювали привілеї верхівки українського суспільства.
2. Чому не передбачалося привілеїв і пільг селянам? Як це пов'язано з давнім принципом «поділяй і володарюй»?
3. Чому державні мануфактури, засновані на праці прикріплених селян, гальмували розвиток ремесла і перехід до індустріальної революції?

2. ПРОТИСТОЯННЯ ЦАРИЗМУ ТА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ГЕТЬМАНЩИНИ

Наступ царського уряду на політичну самостійність Гетьманщини був хвилеподібним. Політика тиску змінювалася послабленнями залежно від того, наскільки царі потребували підтримки українського козацтва для досягнення своїх імперських цілей.

Поміркуймо!

Подумайте, що спонукало російський уряд до частих змін своєї політики щодо козацтва.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом пункту 2 цього параграфа, започаткуйте дослідницький проект «Наступ російського царизму на державні права Гетьманщини». Під час дослідження заповнюйте таблицю за зразком.

Час/період	Прояви обмеження державних прав Гетьманщини
1708–1722 рр. — гетьманування І. Скоропадського	Призначення для нагляду за гетьманом царського резидента А. Ізмайлова

Іван Скоропадський
(портрет невідомого художника, XVIII ст.)

Обраний гетьманом на старшинській раді у Глухові в листопаді 1708 р. **Іван Скоропадський** (1708–1722 рр.) у своїй політиці змушений був оглядатися на надісланого Петром I резидента Андрія Ізмайлова.

І. Скоропадський міг призначати полковників лише після узгодження з А. Ізмайловим. Порушивши давній порядок, Петро I відмовився підписати подані гетьманом договірні **Решетилівські статті**, які мали підтвердити права й вольності Гетьманщини. Столицею козацької держави було призначено Глухів, що розташовувався майже на кордоні з Московією.

Значним ударом по авторитету гетьманської влади й державних правах Гетьманщини стало створення царським указом **1722 р.** першої **Малоросійської колегії**. Її очолив бригадир Степан Вельямінов, а до складу увійшли шість офіцерів-росіян, які командували російськими полками на теренах Лівобережної України.

Свідчать документи

З листа київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина

... Для нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти ворожнечу між полковниками й гетьманом... треба, щоб у всіх містах полковниками були люди, які не згодні з гетьманом; коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті...

Висловте припущення, яким чином через незгоди між гетьманом і полковниками російська влада планувала дізнаватися про справи в Україні. З якою основною метою, на вашу думку, до І. Скоропадського було направлено резидента А. Ізмайлова?

На захист давніх прав Гетьманщини від втручання російських чиновників став наказний (призначений спочатку І. Скоропадським, а після його смерті старшинською радою) гетьман **Павло Полуботок** (1722–1724 рр.)

Історичні подробиці

Павло Полуботок належав до козацького старшинського роду. Кар'єру розпочав у 1680-х роках, однак тривалий час не мав можливості обіймати високі посади через переслідування з боку І. Мазепи. Згодом порозумівся з гетьманом і став чернігівським полковником.

Маючи підприємницький хист, зміг істотно збагатитися. Був інтелектуалом: зібрав одну з найкращих бібліотек, колекціонував картини, ікони. Цікавився історією і навіть сам упорядкував історичну працю — «Кройнічку» про події вітчизняної історії 1452–1715 рр.

Павло Полуботок
(портрет невідомого художника, XVIII ст.)

Відстоюючи права Гетьманщини, П. Полуботок намагався усунути Малоросійську колегію від вирішення внутрішніх справ Української козацької держави. Розлючений непокірністю української старшини, Петро I викликав П. Полуботка разом з генеральним писарем і генеральним суддею в Петербург.

У цей же час козацька старшина на чолі з Данилом Апостолом до листопада **1723 р.** підготувала **Коломацькі чолобитні**. У зверненні старшина домагалася ліквідації Малоросійської колегії і просила дозволу обрати нового гетьмана.

Петро I не пішов на порозуміння з українцями. Навпаки, він наказав ув'язнити найактивніших учасників підготовки «чолобитних». Невдовзі після допитів П. Полуботок помер у казематі Петропавлівської фортеці (розташована в м. Санкт-Петербург, Росія).

Діємо: практичні завдання

В історію Павло Полуботок увійшов також як власник так званого «скарбу Павла Полуботка», який хвилює шукачів скарбів не одне століття.

Відео «Золото Полуботка» («Козацька звитяга», тривалість 06 хв 26 с), <https://cutt.ly/Нк3hQeX>

Дізнайтеся з відео легенду про походження скарбів і висловіте припущення щодо причин її появи.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ✨ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ✨ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ✨

Знаю і систематизую нову інформацію

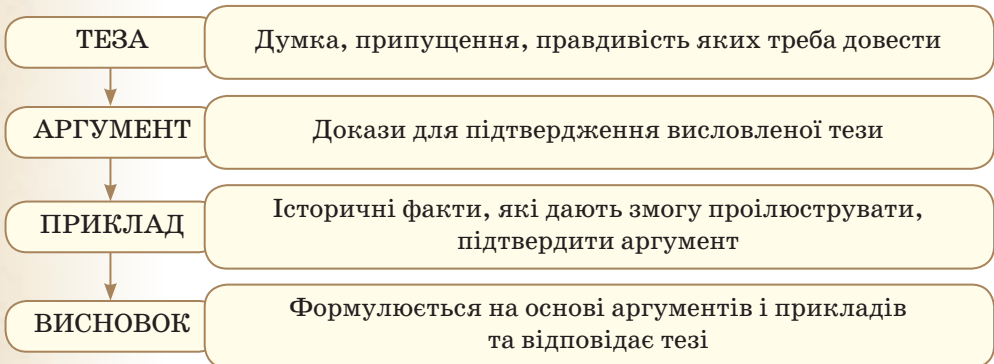
Визначте, кого зображено на монетах серії «Герої козацької доби». Уявно розташуйте монети в хронологічній послідовності відповідно до часу діяльності зображених історичних діячів.

Обговорюємо в групі

Об'єднайтеся в групи та, використовуючи запропоновану схему, доведіть або спростуйте тези:

- Економічна політика царського уряду поступово перетворювала українські землі на колонію Росії.
- Підкоренню земель Гетьманщини російською владою сприяли внутрішні суперечності в українському суспільстві.

Мислю творчо

Виконайте творчий проєкт «Профіль історичного діяча в соціальних мережах» (на вибір: П. Полуботок або І. Скоропадський).

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

- 1708–1722 рр.** Гетьманування Івана Скоропадського
- 1722–1727 рр.** Діяльність першої Малоросійської колегії
- 1723 р.** Коломацькі чолобитні

§43

Відродження гетьманства. Данило Апостол. Правління гетьманського уряду. Нова Січ

Пригадайте, що об'єднує персонажів історичної хмаринки. Чи можна їх назвати односторонніми? Поясніть роль кожного з історичних діячів в історії.

1. ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА. ДАНИЛО АПОСТОЛ І ЙОГО РЕФОРМИ

Політику царизму щодо Гетьманщини багато в чому диктували взаємини Російської імперії з Османською імперією. Протягом XVI – початку XX ст. між двома державами відбулися війни за панування над чорноморським регіоном. Російські царі мали твердий намір усунути вагомих суперників: Османську імперію та її васала Кримське ханство.

У цьому протистоянні важливу роль відігравали українські землі.

Поміркуйте!

Поміркуйте, яке значення мали українські землі для Росії у війнах з Османською імперією. Як це впливало на політику російського уряду щодо Гетьманщини?

Наближення нової російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) змусило російський уряд дещо пом'якшити політику щодо Гетьманщини. Як тил російської армії українські землі мали бути базою розташування військ і джерелом матеріально-технічного забезпечення армії. Тому першу Малоросійську колегію було ліквідовано, Гетьманщину передано у відання Колегії закордонних справ і головне — дозволено обрати гетьмана. У 1727 р. в Глухові на гетьманство було обрано **Данила Апостола** (1727–1734 рр.).

Стаючи на гетьманство, Д. Апостол змушений був погодитися на надані російським урядом **«Рішительні пункти»**.

Данило Апостол
(портрет невідомого художника, друга половина XVIII ст.)

Проаналізуйте положення «Рішительних пунктів» і поміркуйте, якими якостями мав володіти гетьман Д. Апостол, щоб в умовах наявних обмежень вести успішну політику.

<https://cutt.ly/xb8Wjjg>

Попри обмеження прав Гетьманщини за період гетьманування Д. Апостола *вдалося здійснити ряд успішних заходів з упорядкування господарських справ Української козацької держави*. У ході «Генерального слідства про маєтності» було здійснено ревізію земель і повернуто в державне користування незаконно захоплені землі. Уперше за всю історію гетьманства було встановлено точний бюджет держави (144 тис. карбованців). Для упорядкування правових норм спеціальна комісія підготувала правовий звід із 30 розділів та 1716 артикулів. І хоча в цілому документ не набрав чинності, але його норми фактично діяли в Лівобережній Україні до середини XIX ст.

Напередодні російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) *Д. Апостол домогся повернення з володінь кримського хана запорожців, яким було дозволено в 1734 р. заснувати Запорозьку Січ — Нову Січ — на річці Підпільна*.

Та після смерті Д. Апостола вибори гетьмана були заборонені. Гетьманщиною протягом 1734–1750 рр. керувало «Правління гетьманського уряду» з трьох росіян і трьох українців — представників генеральної старшини. Перед «Правлінням» стояло завдання уніфікувати порядки Гетьманщини відповідно до загальноімперських. Було навіть заборонено вступати у шлюби між російським дворянством і польською шляхтою та українцями Правобережжя.

2. НОВА СІЧ

Пригадайте, чому був виданий указ Петра I про зруйнування Чортомлицької Січі. Поміркуйте, за яких обставин запорожці могли стати в пригоді Російській імперії.

Після зруйнування за наказом Петра I в 1709 р. Чортомлицької Січі запорозькі козаки деякий час перебували у володіннях Кримського ханства (Жам'янська й Олешківська Січі). Серед козаків змагалися про-російська і протатарська партії, причому остання домінувала до 1728 р. Наближення чергової російсько-турецької війни було на користь про-російській партії, і козаки повернулися на свої колишні землі.

У 1734 р. на річці Підпільній (поблизу с. Покровське на Дніпропетровщині) була заснована **Нова Січ**, якій судилося бути *останньою Запорозькою Січчю в історії України*. Хоч після повернення запорожці і визнали себе підданими Російської імперії і підпорядковувалися київському генерал-губернатору, вони зберігали традиційний уклад життя.

Діємо: *пражцянні завдання*

Сьогодні територія Нової Січі затоплена водами Каховського водосховища. Уявіть себе дослідником/дослідницею історії козацтва й обґрунтуйте необхідність проведення гідроархеологічної експедиції з метою дослідження Нової Січі.

Корогва Нової Січі,
дарована імператрицею
Анною Іоанівною в 1734 р.

Спробуйте пояснити символіку козацької корогви. Знайдіть на ілюстрації зображення козацьких клейнодів. Які із символів ви вважаєте імперськими?

Як і в попередні часи, жителі *козацьких зимівників і слобід* займалися землеробством, скотарством, рибальством, полюванням, видобуванням солі, ремеслами. Велася активна торгівля.

Запорозжці були православними, підтримували монастирі й будували церкви.

Діємо: *практичні завдання*

1. Уважно опрацюйте схему «Військово-адміністративний устрій Нової Січі» й карту на другому форзаці підручника та складіть розповідь про територіальну організацію, військо й органи управління Січчю.
2. Поміркуйте, чи могла Нова Січ очолити національно-визвольну боротьбу, як у попередні часи. Свою думку обґрунтуйте.

Запорожці Нової Січі були втягнені у вир протистояння Російської імперії з Османською імперією і Кримським ханством. Козаки несли охоронну сторожову прикордонну службу, виконували розвідувальні завдання, їх залучали до участі в російсько-турецьких війнах 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр.

Російська імперія поступово затягувала зашморг довкола Нової Січі. За адміністрацією Нової Січі здійснював нагляд російський полковник. Після відновлення гетьманства в 1750 р. запорожці не мали права переобирати кошового отамана без відома гетьмана. Щоб зупинити прибуття на Січ утікачів, було впроваджено реєстрацію козаків і паспортизацію населення краю. На землях запорожців засновували колонії переселенців з володінь Австрійської імперії — так виникли Нова Сербія, Слов'яносербія.

Онлайн-вправа
«Нова Січ»

<https://cutt.ly/ab8Wk1e>

ли колонії переселенців з володінь Австрійської імперії — так виникли Нова Сербія, Слов'яносербія.

Поступово стало зрозуміло, що існування Нової Січі є несумісним із централізаторською політикою російського імперського уряду. Знищення козацької вольниці було питанням часу та сприятливих для Росії обставин.

Поміркуюмо!

Висловіть припущення, чому російський уряд прагнув контролювати запорожців. Коли імперія розпочне знищення козацької вольниці?

Історичні подробиці

Петро Калнишевський — останній кошовий отаман Запорозької Січі. Прожив 112 років. Вирізнявся розумом і фізичною силою. Неодноразово виступав на захист прав Запорозької Січі перед царизмом.

Дбав про господарське освоєння земель Запорозжя. З його діяльністю пов'язують прислів'я: «Як був кошовий Лантух, то нічого було класти в лантух, а як став Калниш, пішли і паляниця, і корж, і книш».

Після зруйнування Січі був засланий до Соловецького монастиря. У 1801 р. помилуваний імператором Олександром I, однак через похилий вік і стан здоров'я (на той час йому було вже 111 років) залишився в монастирі. Там і помер у 1803 р.

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський (портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, 2019 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. Розгадайте анаграми й об'єднайте слова-відповіді за тематикою.

ТСАЛПОО

ЛААНКПА

РКЫНУ

НМІВІЗІК

СНСЯЛЄЯБРВОО

ФРМОРЕІ

ЮЖЕТДБ

ОСЛІДВТС

ШНТРИЬЛІЕ

ПДЬЛПАН

2. Утворіть логічні пари з назв і пояснень їхнього змісту.

1 Малоросійська колегія

А Проведення опису та розслідування походження земельної власності в Гетьманщині

2 Правління гетьманського уряду

Б Орган для управління Гетьманщиною протягом 1722–1727 рр.

3 Генеральне слідство про маєтності

В Статті, які визначали повноваження гетьмана Д. Апостола

4 Коломацькі чолобитні

Г Петиції до царя з проханням відновити права і вольності Гетьманщини

Г Орган для управління Гетьманщиною протягом 1734–1750 рр.

 Обговорюємо в групі

1. Обговоріть у класі політику царського уряду щодо Гетьманщини і запорозького козацтва та дайте відповіді на запитання:

а) Чим були зумовлені деякі пом'якшення щодо державних прав Гетьманщини та прав низового козацтва?

б) Чому політика царизму щодо обмеження права обох була успішною?

2. Визначте сильні й слабкі сторони політики Д. Апостола. Поміркуйте, чи міг гетьман провадити більш незалежну політику за тих історичних умов.

 Мислю творчо

Виконайте творчий проєкт (*історичний портрет, постер до уявного фільму, інфографіка, сторінка діяча в соціальних мережах*) «Гетьман Данило Апостол».

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1727–1734 р. Правління гетьмана Данила Апостола

1734 р. Заснування Нової Січі

§ 44

Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства Росією

Пригадайте, що впливало на відносини Російської імперії з Українською козацькою державою у XVIII ст. З якими загрозами доводилося боротися гетьманам і козацькій старшині після Полтавської битви?

1. «ЗОЛОТА ОСІНЬ ГЕТЬМАНЩИНИ». КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

Після смерті Д. Апостола вибирати гетьмана знову заборонили. І ось у 1750-х роках нова російська імператриця Єлизавета I несподівано вирішила відновити інститут гетьманів з метою стабілізувати ситуацію на півдні. Адже саме Українська козацька держава могла надійно закрити кордон з боку Кримського ханства, Османської імперії та Речі Посполитої. Існує версія, що окрім зовнішньополітичних розрахунків, в пригоді тут стало... кохання.

Думки істориків

Наталія Яковенко, українська історикиня, про обставини відновлення гетьманства

На цей раз причиною став не великодержавний розрахунок, а романтична пригода і сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни, таємно одруженої з простим козаком із с. Лемеші на Чернігівщині Олексієм Розумовським. За красивий голос і гарну поставу Олексій серед інших парубчаків був узятий до придворної капели (впродовж XVIII ст. мода на українських музик у Петербурзі не переводилася), і там зійшовся з Єлизаветою, тоді ще царівною. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину графа Розумовського (графський титул родині Розумовських був пожалований 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити давні вольності, у тому числі й гетьманство.

1. Поясніть, які обставини, окрім кохання цариці й українського козака, сприяли відновленню гетьманства.
2. Поміркуйте, які обставини робили становище відродженого гетьманства хитким.

О. Розумовський, який відзначався доброзичливістю, не забував свого походження, тож позитивно впливав на політику щодо Гетьманщини. Невдовзі з українських земель вивели російські війська, відновили Київську митрополію і — найголовніше — у 1747 р. вийшов царський указ про відновлення уряду гетьмана з колишніми правами та звичаями. Єдиним кандидатом на посаду гетьмана був **Кирило Розумовський (1750–1764 рр.)**.

Маріїнський палац у м. Київ (зведений в 1750–1755 рр. за проектом архітектора Франческо Бартоломео Растреллі; сучасне фото)

На згадку від красивої історії кохання залишилася одна з архітектурних пам'яток Києва — Маріїнський палац. Палац було збудовано за наказом Єлизавети I для О. Розумовського. У наш час палац є офіційною резиденцією Президента України. Тут відбуваються урочисті події.

Історичні подробиці

Кирило Розумовський — молодший брат Олексія Розумовського. Походив із козацької родини Розумів. У 18 років Кирило став президентом Російської академії наук, яку очолював 50 років. Доклав чимало зусиль для упорядкування справ в Академії, Петербурзькому університеті, розвитку історичних досліджень і книговидавничої справи.

Кирило Розумовський
(портрет роботи художника Луї Токе, 1758 р.)

К. Розумовський не заперечував підпорядкування українських земель Російській імперії. Однак за підтримки старшини енергійно взявся відновлювати вольності та впорядковувати устрій Української козацької держави.

Поміркуймо!

Історик Орест Субтельний зазначав, що «за Розумовського Гетьманщина переживала „золоту осінь“ своєї автономії».

Поміркуйте, який зміст вкладав учений у таку оцінку діяльності гетьмана К. Розумовського.

ПОЛІТИКА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

ЗАХОДИ

Намагався перенести столицю до Батурина

Скликав старшинські з'їзди

Судова реформа
(створення земських,
городських і підкоморських
судів — для розгляду
цивільних, кримінальних
і межових справ)

Захист інтересів української
торгівлі

Обмежувальні заходи
щодо винокуріння

Реформування козацького
війська, введення одностроїв

НАМІРИ

Відкриття університету
в Батурині та на базі
Києво-Могилянської академії

Закріплення за родом
Розумовських спадкового
гетьманства

Надання старшині статусу
шляхти

Відновлення договірних
відносин між Українською
козацькою державою і Росією
за статтями Б. Хмельницького

Відновлення права самостійної
зовнішньої політики

1. Проаналізуйте політику К. Розумовського й визначте, які заходи й наміри гетьмана свідчили про прагнення відновити політичні права Гетьманщини.
2. Висловіть припущення, якою була реакція царського уряду на політику гетьмана.

Попри родинні зв'язки, уряд імператриці Єлизавети I продовжував наступ на українську автономію: було ліквідовано митний кордон між Гетьманщиною і російськими землями, гетьман мав надсилати фінансові звіти до Петербурга. У 1761 р. було встановлено пряме імперське правління над Києвом.

Палац К. Розумовського в м. Батурин на Чернігівщині, пам'ятка класицизму (архітектор Чарльз Камерон, зведено в 1799–1803 рр., відреставровано в 2003–2008 рр.; сучасне фото)

Останнього удару по Українській козацькій державі завдала імператриця Катерина II (1762–1796 рр.), яка провадила курс на остаточне подолання будь-яких відмінностей в устрої захоплених Росією земель. К. Розумовського викликали до столиці, де він підписав добровільне зречення від гетьманства. У листопаді **1764 р. імператорським указом гетьманство в Україні було ліквідовано.**

2. ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Пригадайте, коли і за яких обставин постала Нова Січ. Яким, на вашу думку, було ставлення російського уряду до запорожців? Чому?

У результаті російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Росії вдалося захопити частину чорноморського узбережжя і відвоювати в Османській імперії Кримське ханство. Поглинення ханства було лише питанням часу, а поки що імперія взялася за знищення осередку козацької вольності — Нової Січі. У **червні 1775 р.** російське військо під командуванням генерала Петра Текелія оточило Січ. Січові оборонні споруди були поруйновані, архів і січова скарбниця з клейнодами вивезені до Петербурга. Останній кошовий отаман П. Калнишевський разом із старшиною були засуджені до заслання.

Лише через два місяці, на початку серпня 1775 р., Катерина II видала маніфест, у якому повідомляла про знищення Запорозької Січі та причини цього акту.

*Свідчать документи***З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі**

...Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викорінням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

1. ...вони почали років з десять тому та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їхньої власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, а й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті, і інші здавна належали...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, а й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії ...

1. Назвіть за документом офіційні причини ліквідації Запорозької Січі.
2. Назвіть справжні причини ліквідації Січі.

Після зруйнування Січі частина запорожців перейшла на землі Османської імперії. З дозволу султана козаки заснували **Задунайську Січ**. Тут вони зберігали традиційний уклад життя. Уряд звільнив їх від податків в обмін на участь у воєнних операціях турецького уряду. Довгий час Росія безуспішно намагалася повернути задунайців. Лише у 1828 р. частина козаків на чолі з Й. Гладким переселилася у володіння Російської імперії. З них було створено **Азовське козацьке військо**, більшість же задунайців залишилася і продовжила українську колонізацію Подунав'я.

Відео «Найзагадковіша Січ. Задунайська»
(Канал ім. Т. Г. Шевченка, тривалість 29 хв 04 с)
<https://cutt.ly/GnlmJ7p>

За допомогою QR-коду перегляньте відео та дізнайтеся, у чому полягала драматичність долі задунайських козаків.

3. ЛІКВІДАЦІЯ РЕШТОК АВТОНОМІЇ ТА КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ

Одночасно з ліквідацією гетьманства для управління Лівобережжям і Запорозжжям створили другу *Малоросійську колегію* на чолі з Петром Рум'янцевим. Особливими настановами Катерини II йому було доручено повністю знищити козацькі традиції і вольності, перетворити українські землі на невід'ємну частину Російської імперії, життя у якій мало бути організованим за імперськими нормами.

ЗАХОДИ З УНІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ ЗА НОРМАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ліквідація козацької військової організації

- 1765 р. — перетворення козацьких полків Слобожанщини на гусарські
- 1775 р. — ліквідація Запорозької Січі
- 1781 р. — ліквідація козацьких полків Гетьманщини та створення карабінерних полків за російським зразком

Уніфікація адміністративно-територіального устрою

- Ліквідація полково-сотенного адміністративного устрою
- Упровадження єдиної системи імперської адміністрації і адміністративно-територіального устрою

Упровадження суспільного устрою за російським зразком

- 1783 р. — остаточне закріпачення селянства
- 1785 р. — «Грамота про вільність дворянства», надання козацькій старшині й шляхті прав і привілеїв російського дворянства

Розгляньте схему та визначте заходи царського уряду, які слугували для реалізації принципу «поділяй і володарюй».

4. ПІДКОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА РОСІЄЮ

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом, визначте чинники, які сприяли підкоренню Кримського ханства Росією. За результатом роботи укладіть логічну схему.

У XVIII ст. Росія істотно укріпила свою могутність, тоді як Кримське ханство не могло вже самостійно дати відсіч ворогові.

На руку росіянам грало посилення проросійських настроїв (симпатії до Росії) серед верхівки суспільства Кримського ханства. Багато хто навіть вбачав в імперії нового союзника Криму. До всіх проблем додавалася слабкість правителів держави — ханів.

Росіянам вдалося вмовити васалів ханства — Буджацьку та Єди-санську орди ногайців — перейти на бік Росії. Російські дипломати також умовляли й кримського хана Каплана II Гірея проголосити незалежність Кримського ханства та відірватися від Туреччини. Дізнавшись про ці перемовини, турецький султан швидко змінив хана. Селім III Гірей відкинув пропозиції Росії.

У відповідь у 1771 р. Катерина II віддала наказ про окупацію Криму. Скориставшись внутрішніми суперечностями в правлячих колах Кримського ханства та присутністю російських військ, ханський престол посів ставленик Росії Сагіб II Гірей. Саме з ним вдалося домовитися, і Кримське ханство було проголошено незалежною державою. *Закріпити успіх у боротьбі за Крим росіянам вдалося після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. — за Кючук-Кайнарджійським миром Османська імперія визнавала незалежність Криму.* Саме усунення уже послабленої імперії призвело до того, що Крим залишився сам на сам зі своїм загарбником — Росією.

Останній хан Шагін Гірей (1777–1783 рр.) був маріонеткою в руках Росії і виявився ворогом власного народу.

Історичні подробиці

Із книжки «Історія Криму та кримськотатарського народу»

Шагін Гірей... впровадив низку реформ за російським і європейським зразками. Однак через місцеві менталітет і культуру вони виявилися провальними...

Більше того, щоб утримувати ханський палац, Шагін Гірей наказав підвищити податки, що викликало обурення мешканців ханства. Усі ці дії кримського хана вилилися в масові заворушення і загальну непокору народу.

Дайте оцінку діяльності Шагін Гірея. Чи міг він уникнути своєї долі в тих історичних обставинах?

Влада хана Шагін Гірея трималася винятково на багнетах російської армії. Будь-кого могли запідозрити в зраді. Представники верхівки почали звертатися по захист до присутніх у державі росіян, які обіцяли політичній еліті різні блага і привілеї в обмін на лояльність.

Зрештою, розуміючи свою безпорадність, у 1783 р. кримський правитель погодився зректися трону за умови щорічної виплати

200 тис. рублів та обіцянки престолу в Персії, коли Росія її захопить. Треба сказати, що правителем Персії він так і не став. Згодом Шагін Гірей відбуду до Османської імперії.

Які основні причини призвели до послаблення Кримського ханства наприкінці XVIII ст.?

Онлайн-вправа
«Ліквідація гетьманства.
Підкорення Кримського
ханства»
<https://cutt.ly/Zb8WzdR>

19 квітня 1783 р. Катерина II, маніпулюючи думкою про потребу запобігання усобицям і відшкодування збитків Росії у війні, видала *маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані та всієї кубанської сторони під Російську державу»*.

Пізніше після перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1787–1792 рр. за *Ясським мирним договором* до імперії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, а також підтверджено приєднання Криму та Кубані.

Успішна для Російської імперії боротьба за панування в Північному Причорномор'ї супроводжувалася активним зломом традиційного укладу життя жителів регіону й колонізацією краю.

Перетворення давніх поселень на центри російської влади і морської торгівлі (Єлисаветград, Олександрівськ, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса, Маріуполь)

Примус кримських татар до еміграції (протягом 1783–1796 рр. виїхали від 90 до 120 тис. кримських татар)

КОЛОНІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ на півдні України та в Криму

Військова присутність у регіоні; насадження російської адміністрації

Роздавання земель на півдні України і в Криму російським вельможам

Розкол суспільства шляхом надання привілеїв вищим верствам

Колонізація регіону росіянами й іноземними переселенцями

1. Покажіть на карті (форзац 2) загарбані наприкінці XVIII ст. Росією території Півдня України. Поясніть, чим цей регіон приваблював Російську імперію.
2. Довгий час вважалося, що південні міста України (названі в схемі) були засновані російським урядом. Дізнайтеся з додаткових джерел, від якого часу насправді ведуть історію південних міст сучасні історики.
3. Поміркуйте, чому в питанні заснування міст півдня України важливо встановити історичну правду.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

Упорядкуйте історичне лото. Розкрийте роль кожного з діячів в історії українських земель у XVIII ст.

Ліквідація
Запорозької Січі

Установлення влади
Російської імперії
над Кримом

Останнє гетьманство
у XVIII ст.

Петро
Калнишевський

Шагін
Гірей

Кирило
Розумовський

 Обговорюємо в групі

1. Обговоріть у групах результати роботи над дослідницьким проектом «Наступ російського царизму на державні права Гетьманщини» (с. 176). Поміркуйте, чи мали шанси К. Розумовський – відстояти автономію Гетьманщини, а запорозькі козаки — існування Запорозької Січі.
2. Зіставте історію знищення козацького устрою в Україні та підкорення Кримського ханства. Що спільного в діях Російської імперії і причинах її успіху в цьому процесі?

 Мислю творчо

1. Виконайте творчий проект (*історичний портрет, сенкан, інфографіка, постер*) «Кирило Розумовський» або «Петро Калнишевський».
2. Напишіть коротке історичне есе на тему «Золота осінь Гетьманщини».

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

- 1764 р.** Ліквідація інституту гетьманів в Україні
- 1775 р.** Ліквідація Запорозької Січі
- 1783 р.** Підкорення Кримського ханства Російською імперією

§45

Правобережна Україна. Землі Західної України у 20–90-х роках XVIII ст.

Пригадайте, які наслідки для Правобережної України мали події часів Руїни. Які заходи вживав польський уряд для налагодження мирного життя в регіоні? Коли і за яких обставин у регіоні було ліквідоване козацтво?

1. РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ПОЯВА ГАЙДАМАКІВ

Наприкінці XVII ст. Річ Посполита повернула собі території Правобережної України. На цих землях польська влада почала *відновлювати шляхетське землеволодіння* і систему панщини.

У межах своїх володінь магнати створювали *слободи* — самоврядні поселення, населення яких на певний період часу звільнялося від податків. Але після закінчення цього пільгового терміну знову вводилася панщина і зростав визиск із селянства.

Через *посилення економічного і соціального гніту* частішали випадки втечі селян з панських маєтків.

Крім цього, значно *посилився наступ католицької церкви на православ'я*. Майже всі території Правобережжя приєдналися до унії та прийняли греко-католицьку віру, а православні парафії перетворювали на уніатські. Таким чином, до соціальних утисків додавався *релігійний тиск*.

Більшість міст, які не мали магдебурзького права, залежали від магнатів і потерпали від їхнього свавілля. Тому на початку XVIII ст. *міста перебували у стані занепаду*.

Погіршення становища населення призвело до розгортання стихійної боротьби з поляками. Оскільки козацтво на Правобережжі було ліквідоване, деякий час повстанці не мали єдиного керівництва. Їх, щоправда, називали збірною назвою — *гайдамаки*.

Свідчать документи

З козацького документа «Маніфест про білоцерківські громади»

...через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них (польської шляхти), бо же всім ярмо на шії козацькі мали тією осінню остаточно бути.

З листа наказного гетьмана Самуся

За весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджались...

Які основні причини невдоволення серед населення можна побачити в цих джерелах? Про які цілі гайдамацьких лідерів свідчать документи?

Вартє запам'яати!

Гайдамаки (від тюрк. «гайде» — *гнати, нападати, свавілля чинити*) — учасники соціальних повстань XVIII ст., спрямованих проти релігійних і соціальних утисків українського населення Правобережжя, а також здобичники, які займалися грабунками.

Думки істориків

Польський історик Тадеуш Корзон

У душі руського люду... нагромаджувалося почуття щораз більшої ненависти до «ляхів», головно в Україні, де зберігалися спомини про Хмельницького, обичаї та дух козаччини. Підсичували цю нехоть: терпкість повсякденних відносин, несправедливість судів... Гайдамацтво, або попросту розбої, вибрики свободи створювали дійсний хаос під кожним оглядом. Самі пани не мешкають в Україні із-за щоденного страху. Живеться тут як на вулкані в безупинній тривозі.

1. Як історик пояснює появу гайдамацтва на Правобережжі?
2. Яке ставлення до гайдамаків висловлює автор?
3. Чому, на думку автора, панам жилося «як на вулкані»?
4. Який зв'язок проводить історик між гайдамачиною і часами Б. Хмельницького?

2. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ. КОЛІВЩИНА

Перша згадка про гайдамаків зустрічається у польських історичних документах і датується 1717 р.

До загонів гайдамаків вступали українські селяни, найбідніші козаки, яких називали «сіромою» або «голоотою», наймити і міщани. Як правило, керівниками гайдамацьких виступів були запорозькі козаки.

Центром боротьби гайдамаків була територія Брацлавщини. У **1734 р.** сотник на ім'я **Верлан** очолив повсталих Поділля.

Думки істориків

Францішек Равіта-Гавронський, польський історик

Протягом нецілого пів року ім'я Верлана стало марою (для польської шляхти), злим духом, що розпростер свої крила від Побережжя аж по Волинь і Руське воєводство. Ніде не знаходимо згадки, щоб він особисто брав у який-небудь спосіб участь у грабежах, хоч вина спадала на нього. Повстання Верлана було рухом одностайним, зорганізованим і пролетіло через Правобережжя і Волинь як вогняна куля.

1. Поміркуйте, чому ім'я Верлана було марою для польської шляхти.
2. Чому, незважаючи на те, що Верлан не брав участі в нападах, його вважали винним?

Швидко повстання охопило всю територію Правобережної України. У **1750 р.** повстання гайдамаків спалахнули на території Київщини й Поділля. Тільки спільними діями московсько-польських військ повстання гайдамаків 1750 р. були придушені.

У 1768 р. гайдамацьке повстання вибухнуло з новою силою. Саме в цей період на Київщині *закінчувалися терміни пільгових умов* для жителів слобод, і селяни повинні були відбувати повинності. Крім цього, під тиском московського уряду постало *питання щодо надання рівних прав католикам і православним*.

З відродженням прав православних не погоджувалася частина магнатів і шляхти, які спільно з католицьким духовенством створили опозиційне до цього рішення об'єднання — *Барську конфедерацію* (центром було м. Бар, що у Вінницькій області). Учасники Барської конфедерації:

- виступали проти втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої;
- домагалися збереження прав і привілеїв шляхти.

Поява Барської конфедерації ще більше *загострила релігійний конфлікт* між католиками, уніатами та православними на українських землях.

Думки істориків

Тарас Чухліб, український історик

У багатьох випадках конфедерати силоміць змушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священників, спаленням церков.

Поміркуйте, чи сприяла діяльність конфедератів посиленню польської шляхти й католицької церкви.

Гайдамацьке повстання 1768 р. в історію увійшло під окремою назвою — *Коліївщина*. Вважається, що назва походить від слова «*колий*» або «*колоти*», адже традиційною зброєю повсталих були довгі залізні списи, якими вони кололи ворогів. Також є версія, що походження терміна «*коліївщина*» пов'язане з польськими словами *kolej* або *sluzba kolejn*, що в перекладі означає «*несення надвірної козацької служби при магнатських помістях*».

Саме повстання розпочалося із заклику, який пролунав у Мотронинському монастирі (розташований у с. Мельники на Черкащині) 18 травня 1768 р. Організатором і провідником повстання був запорожець **Максим Залізняк**. Від грабунків і вбивств, які чинили під час набігів гайдамаки, пани втікали в укріплене місто Умань, яке належало

магнату Францішеку Потоцькому. Охорону всередині міста очолював сотник **Іван Гонта**. Проте саме він відчинив повсталим міські ворота, коли до Умані підійшов М. Залізняка.

Те, що відбулося в Умані **9–10 червня 1768 р.**, деякі сучасники подій та історики наших днів назвали **«Уманською різаниною»**. У місті було знищено не тільки військових, а й цивільне міське населення. Були вбиті тисячі мирних жителів — поляків і євреїв. Серед загиблих були й українці-уніати, зокрема учні української василіанської унійної школи.

Жорстоке ставлення повсталих до євреїв мало релігійне й економічне підґрунтя. В єврейх, які сповідували юдаїзм, українці вбачали представників «чужої» релігії. Крім цього, євреїв сприймали як союзників поляків-католиків. Як і напередодні Національно-визвольної війни XVII ст., євреї часто були орендарями земель, на яких працювали залежні селяни. Відповідно, гнів повсталих поширювався на тих, кого вважали винними в поневіряннях і бідності українських селян.

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (робота художника *Опанаса Сластіона, 1886 р.*)

Іван Гонта в Умані вбив своїх дітей за те, що у школі їх перехрестили в католиків. Насправді І. Гонта не вбивав дітей. Ілюстрація відображає художній домисел Т. Шевченка.

Відео «Бандити чи герої?» (Канал ім. Т. Г. Шевченка, тривалість 18 хв 25 с)
<https://cutt.ly/7n1Qhu3>

1. Поміркуйте, чому Великий Кобзар у своєму творі зобразив вигадану історію вбивства І. Гонтою своїх дітей.
2. Перегляньте вдома відео «Бандити чи герої?». Які нові факти про гайдамаччину ви дізналися?

*Душки істориків***Семен Дубнов, єврейський історик**

Коли гайдамаки увірвалися до міста, то перш за все накинулися на євреїв, які були страшенно нажахані: їх по-звірячому убивали, топтали кінями, скидали з високих будинків; дітей підіймали на вістря, жінок мучили. Маса євреїв, біля трьох тисяч, заховалися у будівлі синагоги. Гайдамаки приставили до дверей синагоги гармату, двері синагоги були підірвані, розбійники потрапили всередину та перетворили її на бійню.

1. Яке ставлення до гайдамаків демонструє історик?
2. Чому, на вашу думку, євреї стали жертвами нападу?
3. Яке ставлення до гайдамацького руху викликають події, описані в уривку?

Масштаби повстання налякали польський уряд. *Поляки вкотре звернулися по допомогу до Російської імперії.* За наказом імператриці Катерини II російські війська почали діяти спільно з польськими. М. Залізняка та І. Гонту було заарештовано, багатьох учасників повстання страчено. Але виступи повстанців тривали аж до травня 1769 р.

Отже, гайдамацький рух значно вплинув на соціальну свідомість населення та спричинив міжнародний резонанс. Залучення Росії до придушення Коліївщини посилювало її вплив на Правобережжі.

3. ПОДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ. РУХ ОПРИШКІВ

Національно-релігійний і соціально-економічний гніт у XVIII ст. посилювався і на західноукраїнських землях. Селяни Буковини, Східної Галичини і Закарпаття були обтяжені податками, відпрацьовували панщину й піддавалися свавілля з боку панів. Невдоволення населення своїм становищем переростало у виступи, учасників яких тут називали *опришками*.

Історичні подробиці

Більшість дослідників вважає, що назва «опришки» походить від латинського слова *oppressor*, що означає «порушник», «пригноблювач», «знищувач». Одним з перших відомих опришків вважають Федора Головатого, який наприкінці XV ст. очолив загони народних месників, що діяли на території Західного Прикарпаття.

Вартє запам'ятати!

Опришки — учасники українського селянського повстанського руху в Галичині, на Закарпатті й Буковині, спрямованого проти польської шляхти, молдовських бояр, угорських феодалів наприкінці XV — у першій половині XIX ст.

Фрагмент кінофільму «Олекса Довбуш» (1959 р.).
(Кіностудія ім. Олександра Довженка,
режисер Віктор Іванов; тривалість 1 хв 53 с)
<https://cutt.ly/mb8Wbb9>

1. Перегляньте уривок кінофільму «Олекса Довбуш». Хто і з якої причини ставав опришками, на думку авторів фільму? Чи погоджуєтеся ви із цією позицією?
2. Яким постає Олекса Довбуш у фільмі? Які риси його характеру намагався підкреслити режисер?

Найбільший розмах руху опришків пов'язаний з ім'ям їхнього ватажка — **Олекси Довбуша**. Він очолював виступи опришків у період з 1738 до 1745 рр.

Історичні подробиці

Народився **Олекса Довбуш** у 1700 р. в селянській родині в с. Печеніжені на Галичині. Його батьки були такими бідними, що не мали навіть власної хати. Організаторські здібності і сміливість дали змогу О. Довбушу згуртувати навколо себе опришків і здобути їхню пошану.

Опришки переховувалися в Карпатських горах, нападали блискавично і несподівано зникали. Польська влада відправляла на пошуки повстанців каральні загони, які поверталися ні з чим. Адаже маючи підтримку місцевого населення, опришки легко змінювали своє місце розташування.

Найбільша активність опришків припала на 1744–1745 рр. Олекса Довбуш здійснив походи на Поділля і Прикарпаття, під час яких опришки вбивали панів і грабували шляхетські маєтки.

У серпні 1745 р. О. Довбуша було вбито, але багато загонів опришків продовжували діяти на Закарпатті. Повстання не згасало і після смерті свого ватажка.

Загибель Олекси Довбуша
(картина художника
Юрія Дмитерка, ХХ ст.)

1. Уважно розгляньте картину. Який настрій населення Західної України після смерті О. Довбуша відтворив художник?
2. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся історію поранення і смерті народного героя.
3. Наведіть твердження на підтримку однієї з тез: «Олекса Довбуш — розбійник» або «Олекса Довбуш — народний месник».

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю і систематизую нову інформацію

Утворіть логічні пари з назв подій і їхніх дат.

1 Повстання під керівництвом Верлана

А 9–10 червня 1768 р.

2 Повстання під керівництвом М. Залізняка

Б 1734 р.

3 Виступи опришків під керівництвом О. Довбуша

В травень 1768 р.

4 «Уманська різанина»

Г 1738–1745 рр.

Обговорюємо в групі

1. Якими були основні передумови виступів гайдамаків і опришків? Укажіть основні рушійні сили повстань.
2. Які спільні риси притаманні рухам гайдамаків і опришків? Чому саме Правобережжя і Західна Україна були центрами повстань?

Мислю творчо

1. Повстання гайдамаків відобразив в однойменній історико-героїчній поемі Т. Шевченко. Історик Олексій Сокирко вважає, що через літературу складно сприймати історію. Вчений зазначає: *«Для Шевченка “Гайдамаки” — звернення до сучасників, до людей першої половини XIX століття: ось, до чого нас довів період бездержавності»*. Як ви розумієте слова історика? Чому пам'ять про гайдамаків зберігається серед українців століттями?
2. Створіть історичні сенкани «Гайдамаки», «Опришки».
3. Як ви думаєте, чи можна давати моральні, етичні характеристики подіям історії, історичним особам з точки зору сучасної людини?

Обкладинка видання поєми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1918 р.)

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1734 р.	Повстання на Поділлі під керівництвом Верлана
1738–1745 рр.	Повстання під керівництвом Олекси Довбуша
1750 р.	Повстання гайдамаків на Київщині й Поділлі
1768 р.	Повстання під проводом Максима Залізняка

§46-47

Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі Правобережної України та західноукраїнських земель

Пригадайте, з курсу всесвітньої історії, якими були причини загострення кризових явищ в Речі Посполитій у XVIII ст.

1. ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

1.1. ПЕРШИЙ ПОДІЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

В останній третині XVIII ст. внаслідок втручання більш сильних сусідів Річ Посполита зазнала поділів і припинила своє існування. Російська влада довгий час виступала проти поділу та ліквідації Речі Посполитої, яка перебувала під її впливом. Однак імператриця Російської імперії Катерина II вбачала *небезпеку в посиленні влади шляхти всередині Польщі*. Скориставшись напруженим становищем у Речі Посполитій, Австрія і Пруссія почали захоплювати прикордонні польські території. **25 липня 1772 р. Росія, Австрія і Пруссія здійснили Перший поділ Речі Посполитої.**

Перший поділ Речі Посполитої	
Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Частина Східної Білорусі й Прибалтики
Австрія	Південно-східна Польща, Галичина, західні частини Волині й Поділля
Пруссія	Північно-західна Польща

Історичні подробиці

У 1773 р. на польському «Розділовому сеймі» польський шляхтич Тадеуш Рейтан намагався зірвати засідання сейму і не випускав депутатів із зали засідань. Він ліг перед виходом зі словами: *«Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!»*.

«Рейтан, або Втрата державності» (картина художника Яна Матейка, 1866 р.)

Чим можна пояснити поведінку і слова Т. Рейтана?

1.2. ДРУГИЙ ПОДІЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

3 травня 1791 р. так званий Чотирирічний сейм **затвердив нову Конституцію Польщі**. Конституція скасувала право «вето», яким володіли депутати сейму, а також зрівняла у правах шляхту й міщан. Невдоволені Конституцією **польські магнати створили конфедерацію у с. Торговиця** (біля м. Умань). Торговицька конфедерація оголосила рішення сейму незаконними та протиправними і звернулася до імператриці Катерини II з проханням «*повернути Речі Посполитій свободу і законність*». У відповідь у травні 1792 р. армія Російської імперії увійшла на територію Правобережжя та рушила до Волині.

Свідчать документи

Зі звернення представників Торговицької конфедерації до імператриці Катерини II

Польська нація, об'єднана в одну загальну конфедерацію, звертається до тебе як до божества, прихильного до її свободи, і закликає тебе до себе на допомогу.

5 січня 1793 р. Пруссія і Росія уклали угоду про другий поділ Речі Посполитої. **Другий поділ остаточно затвердив Гродненський сейм 1793 р.** Він став останнім сеймом Речі Посполитої.

Другий поділ Речі Посполитої	
Назва держави	Території, які отримала держава
Росія	Східна Волинь, Поділля, Київщина, Брацлавщина, центральна Білорусь із м. Мінськ
Пруссія	м. Гданськ, Торунь, частина Мазовії і половина Краківського воєводства з м. Ченстохов (західні польські землі)

Думки істориків

Ежи Сковронек, польський історик

Перший поділ на багато років примирив опозиційні настрої в обкрайній Польщі. Практично без опору сприйняв акт поділу найвищий орган суверенної влади — сейм, скорумпований і заляканий.

...Залишена після другого поділу обідрана польська державка, із зліквідованими функціями могла б стати територією, підвладною виключно Росії, а отже, й джерелом конфліктів із двома іншими учасниками поділів, не кажучи вже про постійне намагання такої державки вибавитися з-під ненависного панування і повернути собі втрачені провінції.

1. Про які наслідки першого поділу Речі Посполитої пише автор?
2. Як історик пояснює причини відсутності опору поділам Речі Посполитої з боку вищого органу влади — сейму?

1.3. ТРЕТІЙ ПОДІЛ. ЛІКВІДАЦІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Після другого поділу Речі Посполитої багато представників шляхти і магнатів планували повстання для відновлення Конституції. Головою патріотичного руху був генерал **Тадеуш Костюшко**.

У березні 1794 р. в Польщі розпочалося національне повстання. Пруссія, Росія і Австрія силою вирішили змусити поляків визнати поділи Речі Посполитої. Бойові дії завершилися тим, що російські війська придушили виступи й увійшли до Варшави.

Уже у грудні 1794 р. в документах Росії й Австрії було зазначено причину третього поділу Речі Посполитої. Вказувалося на необхідність «до приборкання і припинення заколоту та повстання». Конвенцію про третій, остаточний поділ Речі Посполитої Австрія, Росія і Пруссія підписали **24 жовтня 1795 р.**

Третій поділ Речі Посполитої	
Назва держави	Території, які отримала держава
Росія	Західна Волинь, Західна Білорусь, землі Литви, Курляндія
Австрія	Південна Польща, Краків, Холмщина, Південне Підляшшя
Пруссія	Центральна Польща, частина Підляшшя, Мазовецькі землі з Варшавою, частина Жемайтії

Думки істориків

Єжи Скворонек, польський історик

Останньою крапкою в ліквідації польської держави було зречення від престолу останнього короля — Станіслава Августа Понятовського (25 листопада 1795 р.), а також угода трьох поділювачів (26 січня 1796 р.), у якій вони зобов'язувалися ніколи не вживати назви «Королівство Польське» або «Польща» і надалі спільно виступати проти будь-яких намагань відновити цю державу в будь-якій формі... Внаслідок поділів Польщі витворився найтриваліший в історії Європи союз трьох імперій...

1. Які наслідки поділів Речі Посполитої наводить історик?
2. Поміркуйте, як змінилося становище Росії, Австрії і Пруссії внаслідок знищення Речі Посполитої.

2. НАСЛІДКИ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Для учасників подій поділи Речі Посполитої мали різне історичне значення. **Держава Річ Посполита перестала існувати.**

Російська імперія заволоділа більшою частиною територій Речі Посполитої. Вона отримала землі, здебільшого населені українцями, литовцями й білорусами. До її складу потрапила більша частина етнічних українських земель — Волинь, Поділля і Наддніпрянщина. На цих територіях згодом було створено Київську, Подільську й Волинську губернії.

Думки істориків

Андреас Каппелер, швейцарський історик

У трьох поділах Польщі Російській імперії дісталася велика, площею понад 450 тис. кв. км, територія із значними людськими та господарськими ресурсами; тим самим зросло її панівне становище у Східній Європі. Але Польщу, як це передбачив ще Жан-Жак Руссо «легше було проковтнути, ніж перетравити»: значні території Речі Посполитої були зі своїми традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії...

1. Чи погоджуєтеся ви з висловом Жана-Жака Руссо щодо долі польських земель у складі іноземних держав?
2. Що мав на увазі історик, говорячи, що Польща була «чужорідним тілом у Росії»?

Онлайн-вправа
«Поділи Речі Посполитої»
<https://cutt.ly/Ab8WnFz>

Австрія і **Пруссія** отримали менші території, проте і до складу Австрії потрапили українські землі. У 1772 р. на західноукраїнських землях була створена окрема адміністративна одиниця Габсбурзької імперії — **Королівство Галичини і Лодомерії**.

Отже, внаслідок трьох поділів території Речі Посполитої **більшість українських етнічних земель опинилася під владою Російської й Австрійської імперій**.

3. СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Протягом майже 150 років українці перебували під владою двох імперій: Російської і Австрійської.

На землях, які опинилися у складі Російської імперії, більшість населення становили українці, майже 90 % з них були селянами. При цьому найвищий відсоток селян-кріпаків спостерігався саме на Правобережній Україні. Також 7,8 % населення Правобережжя становила спольщена шляхта, 3,5 % населення — євреї. Катерина II розуміла, що реальними володарями краю є місцеві шляхтичі, тому вважала за необхідне «*грішми, обіцянками чинів і маєтків переконати польську шляхту присягнути Російській імперії*».

Пеміржуймо!

1. Чому, на вашу думку, для Катерини II була важливою підтримка з боку польської шляхти?
2. Які суспільні верстви могли бути загрозою для влади Російської імперії на українських землях?

*Думки істориків***Андреас Каппелер, швейцарський історик**

Інтегруючи землі Речі Посполитої, російська політика стояла в основному перед тією самою проблемою, яку мала щодо Східної України, ... — як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією?... Щодо польської шляхти зробити це було особливо складно, оскільки вона була не лише соціальною, економічною і культурною верствою, а й політичною нацією, яка не хотіла миритися з утратою незалежності й участі у політичному житті...

1. Подумайте, що означає бути «політичною нацією».
2. Чому, на вашу думку, російська влада була зацікавлена в підтримці шляхти на Правобережжі?

Царська влада обґрунтовувала приєднання Правобережжя тим, що нібито повертає собі «істинно руські землі», тобто землі, які колись були частиною Русі-України. Здійснюючи політику *уніфікації* — зведення управління до єдиного загальноімперського зразка, на землях Правобережжя царська влада провела низку *реформ*.

*Думки істориків***Наталія Яковенко, українська історикиня**

У нове — XIX століття — 80 % мешканців України увійшли як піддані Російської імперії. Царський маніфест назвав це актом звільнення і возз'єднання. Демагогічне лицемірство щодо звільнення не потребує коментаря, бо цілком очевидно, що за російським «звільненням» стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж у конституційній (нехай і розладнаній) Речі Посполитій.

1. Яке ставлення до маніфесту Катерини II висловлює історикиня?
2. Поміркуйте, чому не можна вважати приєднання Правобережжя до Російської імперії «звільненням і возз'єднанням».

3.1. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА

Території Правобережної України були розділені на *намісництва*: Брацлавське, Подільське й Волинське. На чолі кожного намісництва стояв *намісник*, який був наділений надзвичайними повноваженнями. Але наступник Катерини II, її син Павло I, у 1796 р. поділив ці землі на *губернії*. Губерніями управляли *губернатори*. Кожна губернія поділялася на *повіти*. Російський уряд упровадив на територіях Правобережної України власні органи управління: *прикази* (адміністративно-судові місцеві російські органи управління), *земські суди* тощо. Мовою діловодства залишалася польська мова.

Думки істориків

Ярослав Грицак, український історик

...у цей період Правобережжя... було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів.

...ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії тривалий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів.

1. Які впливи, на думку історика, переважали на землях Правобережжя?
2. Поміркуйте, чим можна пояснити таке становище.

3.2. РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ

Більшість чиновників на українських землях у складі Російської імперії були росіянами. У судах переважали поляки.

Українці отримати управлінські посади майже не могли, адже міських чиновників обирали місцеві шляхтичі. Таким чином, на українських землях продовжувала панувати шляхетсько-магнатська польська верхівка, привілеї якої були збережені царським урядом.

3.3. СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ

Становище українського населення після приєднання до Російської імперії не поліпшилося. Права польської шляхти і магнатів російський уряд не обмежував, а навіть збільшував. Адже на українські землі поширилася *«Жалувана грамота російському дворянству» 1785 р.* Крім цього, царський уряд надавав пільги російським купцям, звільняючи їх від мит і податків.

Текст «Жалуваної грамоти російському дворянству» (1785 р.)
<https://cutt.ly/nv3KKOW>

Ознайомтеся з документом. Поміркуйте, як вплинула його поява на становище польської шляхти та її ставлення до Російської імперії.

3.4. СТАНОВИЩЕ ЦЕРКВИ

З 1791 р. за сприяння російської влади було введено новий устрій православної церкви. Після другого поділу Речі Посполитої православна церква стала залежати від російського Синоду. Катерина II вимагала від католиків та уніатів повернути православним землі, які вони втратили. Розпочалися *відкриті репресії проти греко-католицької церкви*. Внаслідок такої політики кількість уніатських церков на Правобережжі істотно зменшилася. Ситуація трохи пом'якшилася після приходу до влади в Російській імперії Павла I, який ставився до уніатів і католиків лояльніше, ніж його попередника.

4. ЗМІНИ У СТАНОВИЩІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Наприкінці XVIII ст. західноукраїнські землі *перебували під владою Австрійської імперії*. *Закарпаття* разом зі Східною Угорщиною було приєднане до Австрійської імперії внаслідок війн з Османською імперією в **1699 р.** Територія Закарпаття залишалася у складі Угорщини. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої до імперії також приєднали *Східну Галичину*, а в **1774 р.** австрійці відібрали в Османської імперії і *Буковину* (без Хотинської землі). Східна Галичина та Північна Буковина входили до складу утвореного австрійською владою «*Королівства Галичини і Лодомерії*». Економічному і промисловому розвитку регіону заважала особиста залежність селян, а велике поміщицьке землеволодіння було панівним.

Приєднання західноукраїнських земель до Австрійської імперії збіглося в часі з першою хвилею *модернізаційних реформ* у цій державі, які в **70–80 роках XVIII ст.** почала здійснювати австрійська правителька **Марія Терезія** (1740–1780 рр.), а після її смерті продовжив її син — **Йосип II** (1780–1790 рр.). Монархи були прибічниками політики «освіченого абсолютизму».

У період з 1771 до 1778 р. були видані *укази, які дещо пом'якшували становище селян*. Поміщики втрачали право судити своїх селян, панщина була обмежена трьома робочими днями. Попри це селянин залишався не володарем землі, а її «державцем» — мав право жити та працювати на ній, але не міг її продати чи передавати у спадок.

Імператорський указ 1775 р. обмежив панщину в неділю і свята, та й загалом понаднормові роботи були заборонені. Ухвалами 1781–1782 рр. Йосип II *проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків*.

5 квітня 1782 р. імператор Йосип II видав указ, яким *селянам надавалися елементарні громадянські права*.

Відбулася *реорганізація армії*. Рекрутська служба стала позитивною. За наказом Марії Терезії було створено *Військову академію*, навчалися в ній переважно вихідці з вищих прошарків суспільства.

Завдяки реформам населення українських земель в Австрійській імперії почало відчувати позитивні зміни в суспільному житті.

Пам'ятник Марії Терезії в м. Ужгород
(робота скульптора Богдана Томашевського,
2015 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

За допомогою матеріалів параграфу продовжте схему «Становище Правобережної України після поділів Речі Посполитої».

 Обговорюємо в групі

Обговоріть у групах такі питання:

- а) Чи могла Річ Посполита уникнути поділів? Яким чином?
- б) Які наслідки мало входження Правобережжя/Західної України до складу Російської/Австрійської імперій?
- в) Що було спільним і відмінним у політиці Російської й Австрійської імперій на новоприєднаних українських землях?

 Мислю творчо

1. Уявіть себе придворним писарем/придворною писаркою Марії Терезії і Йосипа II. Напишіть короткого листа про реформи імператорів, висловіть особисте ставлення до них.
2. Розгадайте ребуси й поясніть значення слів-відповідей. З якими подіями в житті українських земель пов'язані ці поняття?

3. Уявіть себе художником/художницею. Запропонуйте своє бачення карикатури про поділи Речі Посполитої.

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

- 1699 р.**   Вхідження Закарпаття до складу Австрійської імперії
1774 р.   Вхідження Буковини до складу Австрійської імперії
1772, 1793,   Поділи Речі Посполитої
1795 рр.

Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст.

Поміркуйте, як суспільно-політичні події XVIII ст. впливали на розвиток української культури.

Думки істориків

Орест Субтельний, канадський історик українського походження

XVIII ст. було парадоксальною добою в історії української культури. Воно стало свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури, що відобразився у химерному стилі бароко. Проте майже одночасно з цим створювалися умови, за яких українська культура позбавлялася своїх самобутніх рис і змушена була адаптуватися до російських імперських взірців.

У чому, на думку історика, полягала суперечність розвитку української культури у XVIII ст.?

1. РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У XVIII ст. в Гетьманщині зберігався високий рівень шкільної освіти. Початкову освіту здобували в школах, де навчання тривало три роки й викладали основи читання і письма. На західноукраїнських землях набули поширення *уніатські школи* при монастирях. Основна їхня частина перебувала в підпорядкуванні Василіанського ордену греко-католицької церкви.

Свідчать документи

Про діяльність церковно-парафіяльних шкіл на Харківщині (XVIII ст.)

...Школа містилася біля церкви й поділялася на дві хати: в одній жив дяк із сімейством, у другій поміщалася школа з довгими столами, за якими сиділи три класи школярів: у першому — ті, що вчили буквар, у другому — де учили Часослов і у третьому — де вивчали Псалтирі; у другому і третьому учили й письму. Школярами були й малі діти, й дорослі. Писали або крейдою на чорних дощечках, або чорнилами на папері...

Які особливості мало навчання в церковній школі?

Пеміркуймо!

Із другої половини XVIII ст. кількість церковно-парафіяльних шкіл поступово зменшилася. Визначте причини цього явища.

Середня освіта була представлена *православними колегіумами*, які діяли в Чернігові (1700 р.), Харкові (1727 р.), Переяславі (1738 р.). Ці заклади готували священнослужителів, учителів або державних службовців. Колегіуми давали добру освіту.

Єзуїтські колегіуми діяли у Львові, Вінниці, Луцьку, Острозі.

2. ВИЩА ОСВІТА. КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

Вищу освіту можна було здобути у Львівському університеті та Києво-Могилянській академії. Львівський університет (1784 р.) — центр науки і культури на західноукраїнських землях. Він мав богословський і філософський факультети, свою бібліотеку, друкарню.

Єдиним осередком вищої освіти на українських землях у складі Російської імперії була Києво-Могилянська академія. Тут сформувався один із центрів філософської думки, українського поетичного мистецтва.

У XVIII ст. Києво-Могилянська академія мала 12-річну програму з філософії та теології. Основною мовою навчання була латинська. Вивчали також церковнослов'янську та грецьку, німецьку та французьку. З 1765 р. всі предмети викладали російською.

Поміркуймо!

Поміркуйте, з якою метою навчання в академії було переведене на російську мову.

Історичні подробиці

Випускники академії отримували атестат, у якому було записано, що такий-то навчався «старанно» чи «нестаранно» і «у поведінці був добрий». Підписував документ префект (керівник) академії. Щоб отримати атестат, необхідно було завершити навчання. У відомостях академії зустрічаються такі записи: «не повернувся до навчання». У такому разі атестат не видавали. Але цікаво, що в той час не конче потрібно було мати письмовий документ. Достатньо, аби хтось міг підтвердити: «Я в Києві був, цього чоловіка бачив, професор його хвалив».

1. Пригадайте з попереднього матеріалу, яку роль відігравала Києво-Могилянська академія у розвитку освіти. Які слова в тексті рубрики свідчать про високий авторитет закладу?
2. Поміркуйте, чому іноді студенти не поверталися до навчання?

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе науковим співробітником/співробітницею музею. Підготуйте та проведіть віртуальну екскурсію «Видатні випускники Києво-Могилянської академії XVIII ст.».

Історичні подробиці

Пам'ятник Григорію Сковороді на Контрактовій площі в м. Київ навпроти Києво-Могилянської академії — символ і покровитель навчального закладу (автор проекту — Іван Кавалерідзе, архітектор — Василь Гнездилов, 1976 р.).

У сучасних студентів цього закладу є традиція щороку мити пам'ятник на день академії — 14 жовтня. Акція називається «Чистий Сковорода». Студенти вважають, що, коли добре помити пам'ятник саме цього дня, успішна сесія гарантована. Доручають цю справу найуспішнішому студенту.

А які у вас є прикмети на успішне навчання? Що, на вашу думку, необхідно робити, аби вчитись із задоволенням і добре?

3. РОЗВИТОК НАУКИ. ДРУКАРСТВО

Осередком науки у XVIII ст. був Львівський університет. Тут було засновано кафедру математики, яку очолив **Фаустин Гродзіцький** — автор підручника з математики й архітектури. Відкрито астрономічну обсерваторію.

З діяльністю викладачів Києво-Могилянської академії пов'язаний розвиток різних галузей наук. Так, **Нестор Амбодик** першим з українців був удостоєний звання доктора медицини у Страсбурзькому університеті. У галузі географії здійснювалися перші спроби дослідження українських земель задля їхнього господарського використання. **Іван Фальковський** викладав математику в Києво-Могилянській академії. Він є автором праць з математики, географії, астрономії та історії.

У цей час розвивалася філософська наука. Найвидатнішим філософом і поетом другої половини XVIII ст. був **Григорій Сковорода**. Він вважав головним сенсом людського існування самопізнання. Виступав проти поділу людей на стани, проголошував основним критерієм цінності людини її діяльність, працю і трудовий внесок у розвиток суспільства. Власні філософські думки Г. Сковорода висловлював у мистецькій формі — віршах, байках. Його збірки поезій «*Сад божественних пісень*» та «*Байки харківські*» не були надруковані за його життя, проте їх знали і переказували, співали пісні.

Григорій Сковорода
(портрет роботи художника
Г. Лук'янова, 1794 р.)

У XVIII ст. продовжила розвиватися друкарська справа. **Найбільшим видавничим центром залишалася друкарня Києво-Печерської лаври.** Усього в українських землях існувало 13 друкарень: у Києві, Луцьку, Умані, Кременці, Чернігові й інших містах.

4. АРХІТЕКТУРА. УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО

Протягом XVIII ст. в українських землях продовжували розвиватися традиції архітектурного стилю українського бароко. У бароковому стилі побудовані Успенський собор Почаївської лаври на Тернопільщині, собор Святого Юра у Львові, Андріївська церква в Києві та ін.

Діємо: практичні завдання

Свято-Покровська Подільська церква (за проектом Д. Григоровича-Барського, 1766–1772 рр.)

Андріївська церква в м. Київ (за проектом Франческо Бартоломео Растреллі, 1747–1762 рр.)

Собор Святого Юра в м. Львів (за проектом Бернарда Меретина, 1744–1762 рр.)

Уважно розгляньте ілюстрації храмів. Використовуючи знання/додаткову інформацію з історії розвитку архітектури в світі, визначте спільне й відмінне в європейській і українській традиціях барокового архітектурного стилю.

Майстром цього архітектурного стилю був **Іван Григорович-Барський**. У другій половині XVIII ст. він був головним архітектором київського магістрату. Його будівлі визначали обличчя тогочасного Подолу — економічно-торговельного центру Києва. Серед його творінь — Покровська церква. Вона вважається одним із кращих зразків українського бароко.

Дули істориків

Олександр Бойко, український історик

Які причини поширення цього стилю [бароко] в українських землях? Він значною мірою відповідав ментальності українців, оскільки органічно поєднував відчуття святковості, динамічності, яскравої багатобарвності світу з ліричною, поетичною, філософською сентиментальністю. До того ж українці, як і всі народи, що мали контакти зі Сходом, у сфері мистецтва тяжіли до пишності, емоційності, декоративності, саме ці елементи становили основу барокового стилю.

Які причини популярності стилю бароко в українському мистецтві наводить історик?

Троїцька соборна церква
в м. Самарчик
(сучасний Новомосковськ
Дніпропетровської області)

Церква є незрівнянною пам'яткою дерев'яного будівництва. Вона найбільша й найвища споруда XVIII ст. (заввишки близько 65 м), побудована без єдиного металевого цвяха за проектом народного майстра Якова Погребняка у 1773–1778 рр.

5. МУЗИКА. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Провідним осередком музичної культури цього часу була Києво-Могилянська академія. Музика, співи були обов'язковими предметами в академії. У 1729 р. вийшов указ про створення *співочої школи у Глухові* (нині місто в Сумській області). За 50 років її діяльності тут навчалася понад 300 хористів. Відомими випускниками цієї школи були **Максим Березовський** і **Дмитро Бортнянський**. Місто Глухів стало центром музичного життя в Україні. При дворі гетьмана К. Розумовського навіть існував професійний оркестр та оперний театр.

Ікона моління Вознесенської церкви
в Березні на Чернігівщині
(близько 1762 р.)

Портрет Павла Руденка
(робота художника Володимира
Боровиковського, 80-ті роки XVIII ст.)

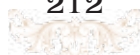
На жаль, більшість здобутків образотворчого мистецтва XVIII ст. втрачена. Серед тих, що збереглися — ікони Вознесенської церкви в селищі Березна на Чернігівщині, портретний живопис **Володимира Боровиковського**.

Історичні події

Йоган Георг Пінзель був одним з найяскравіших діячів культури на західноукраїнських землях. Його порівнюють із найкращими європейськими скульпторами, називають «галицьким Мікеланджело». Його мистецька спадщина неперевершена. Бароківі скульптури Пінзеля розміщені на фасаді собору Святого Юра, у містах Бучач і Монастирська Тернопільської області, містечку Городенки Івано-Франківської області. У 2012 р. в Луврі (одному з найбільших і найвідоміших музеїв у світі) відбулася виставка робіт Пінзеля.

Скульптура Юрія Змієборця
на фасаді собору
Святого Юра (1761 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ
 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 Знаю і систематизую нову інформацію

1. У чому полягала суперечливість розвитку освіти у 20–90-х роках XVIII ст.?
2. Де можна було здобути початкову та середню освіту в цей період?
3. Які вищі навчальні заклади діяли на українських землях?
4. Який архітектурний стиль був поширений у цей час? Які ознаки йому притаманні?
5. Назвіть архітектурні споруди, збудовані у стилі європейського бароко. Наведіть приклади споруд українського бароко.
6. Чим можна пояснити високий рівень розвитку музичного мистецтва?
7. Виконайте онлайн-вправу «Культура 20–90-х років XVIII ст.».

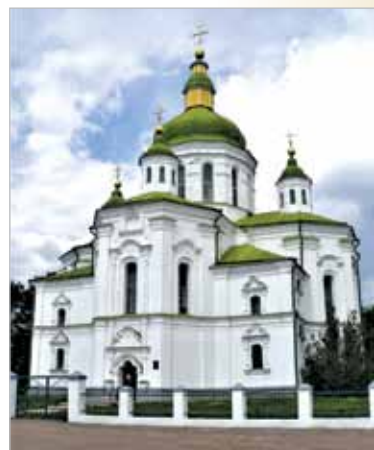
 Обговорюємо в групі <https://cutt.ly/gmu83Zv>

1. Чому Г. Сковороду називають «українським Сократом»?
2. Об'єднайтеся в групи й розшифруйте словесні хмаринки: утворіть афоризми Г. Сковороди й розкрийте значення їхнього змісту.

 Мислю творчо

1. Пригадайте, кого традиційно називають меценатами. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся більше про історію будівництва пам'яток архітектури українського бароко. Хто були меценатами будівництва. Підготуйте творчий проєкт (*презентація, лепбук та ін.*) «Меценати української культури козацької доби».

Спасо-Преображенська церква
у с. Великі Сорочинці на Полтавщині
(побудована в 1732 р.)

2. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, у яких регіонах України збереглися пам'ятки архітектури бароко.
3. Виконайте творчий проєкт «Зразки барокової архітектури на мапі України».

Практична робота

«Суспільно-політичне життя на українських землях у XVIII ст.».

Узагальнення з розділу 5

Чим характеризувався гетьманування К. Розумовського? Які наслідки мала політика Катерини II на українських землях? Що спричинило розгортання селянських рухів гайдамачини, Коліївщини й опришків?

1. ХРОНОЛОГІЧНА РОЗМИНКА

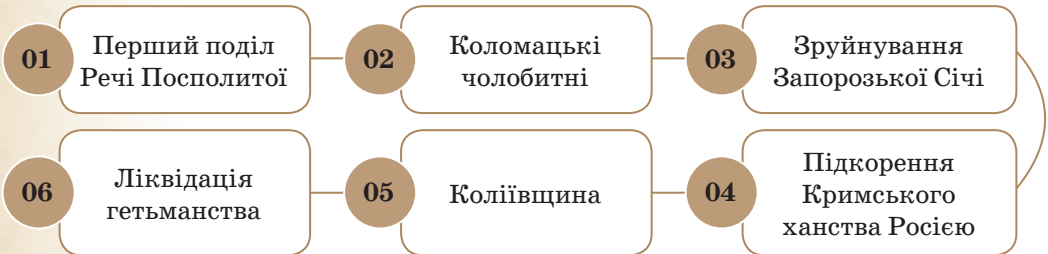
Упорядкуйте хронологічну послідовність і виконайте завдання до неї:

1. Визначте дати історичних подій, розташуйте події в хронологічній послідовності.
2. Назвіть причини і наслідки кожної з історичних подій.
3. Створіть власне завдання подібного типу з історичними подіями, що відбувалися на територіях України у XVIII ст.
4. Запишіть події до синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ за доби Раннього Нового часу» (с. 52).

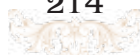
Узагальнення з розділу 5

<https://cutt.ly/Lbfj2fd>

2. УСТАНОВЛЮЄМО ВІДПОВІДНІСТЬ

Установіть відповідність між портретами видатних історичних постатей XVIII ст. і їхніми характеристиками. Складіть по три запитання закритого і відкритого типів про життя і діяльність кожного з діячів/діячок та поставте їх своїм однокласникам/однокласницям.

- А Австрійська імператриця, що впроваджувала на новоприєднаних українських землях державні реформи в дусі «просвітницького абсолютизму».
- Б Видатний український мандрівний філософ, поет. Автор «Байок Харківських», збірки поезій «Сад божественних пісень». Викладач Харківського колегіуму.
- В Останній кошовий отаман Запорозької Січі. Під час оточення Січі військами генерала П. Текелії був арештований та упродовж 25 років відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі.
- Г Був молодшим братом фаворита російської імператриці Єлизавети Петрівни. За його правління збудовано Батуринський палац, проведено фінансову та судову реформи.

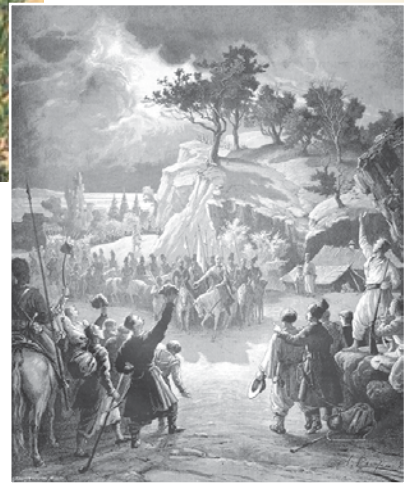
3. ПРАЦЮЄМО З ВІЗУАЛЬНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Проаналізуйте ілюстрації і виконайте завдання до них.

Поділ «польського пирога»
(сучасна копія гравюри-карикатури
кінця XVIII ст.)

Гайдамаки
(ілюстрації художника
Опанаса Сластіона
до «Кобзаря»
Т. Шевченка, 1886 р.)

1. Які історичні події зображені на ілюстраціях?

2. Український історик Т. Чухліб написав про Коліївщину статтю: «Уманська різанина чи Уманська трагедія 1768 р.: «дві сторони» чотирьох історичних пам'ятей». Висловте свою позицію щодо Коліївщини. Яке слово «різанина» чи «трагедія» ви оберете для характеристики цього повстання?

3. Розгляньте гравюру. Кого з тогочасних політиків зобразив художник? Про що свідчать пози персонажів гравюри?

4. МИСТЕЦЬКА ГАЛЕРЕЯ

Уважно розгляньте представлені в мистецькій галереї пам'ятки й текстові картки. Увідповідніть зображення зі змістом запропонованих карток (зауважте, що на одну картку може припадати дві-три ілюстрації). Поясніть, за якими ознаками ви встановили відповідність пам'яток мистецтва тому чи іншому стилю, жанру.

Уявіть, що вам доручили підготувати статтю до путівника «Мистецькі перлини України». Усно складіть розповідь про одну із запропонованих пам'яток (*скористайтесь пам'яткою з інтернет-додатка «Як дослідити історичну пам'ятку» <https://cutt.ly/Трpqk4ho>*).

Мистецтво
бароко

Дерев'яне
зодчество

Архітектура
класицизму

Портретний
живопис

Іконопис

5. МАЙСТЕРНЯ ЗАПИТАНЬ

За допомогою логічного ланцюжка античного мислителя Квінтиліана «Хто? Що? Де? Коли? Як? Чому?» складіть до матеріалів розділу запитання. Поставте їх однокласникам/однокласницям.

6. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, чого ви навчилися. Пройдіть онлайн-тестування за матеріалами розділу. Для цього перейдіть за посиланням: <https://forms.gle/GcaHM43wv8mSher57> або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу. Внесок України у формування європейської цивілізації

Вивчаючи історію, ми маємо брати до уваги не тільки певні історичні факти, дати історичних подій, характер історичних явищ. Як і для будь-якої науки, для історії важливими є узагальнення, порівняльний аналіз історичних процесів на різних теренах.

Історія України XVI–XVIII ст. є складовою частиною розвитку європейської цивілізації, повністю пов'язана і взаємозалежна від загальноєвропейських процесів.

1. ВПЛИВ РОЗВИТКУ НАУКИ І ТЕХНІКИ НА СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ Й УКРАЇНІ

1.1. НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК В ЄВРОПІ

Європейці за Ранньомодерної доби відкрили нові континенти і значно розширили своє уявлення про світ. Внаслідок Великих географічних відкриттів в Європу пішов потік товарів, які до цього або були дефіцитними (і тому дорогими), або взагалі були незнайомими. Це привело до *«революції цін»*, що позначилося на різних сферах економічного та політичного життя.

Винахід друкування дав людству механізм *збереження, масового тиражування і передачі інформації*.

Поширення використання пороху привело до перевороту в озброєнні війська і, відповідно, *зміни стратегії і тактики воєнних дій*. На полях війни старе лицарське ополчення змінили наймані професійні армії. З іншого боку, виробництво пороху, нової зброї, кораблів, паперу тощо змушувало шукати ефективніші способи виробництва, бо старі цехи вже не відповідали потребам часу.

Відповіддю на цей виклик, а також унаслідок соціально-економічних процесів Ранньомодерної доби стала *поява мануфактур, на яких використовували найману працю*. Новий спосіб організації виробництва й виробничих відносин, нові технології зумовили появу нового типу виробника — *найманого працівника*.

Такі якісні перетворення не могли не позначитися на *ідейному протистоянні в суспільстві та загостренні морально-етичних проблем*, зокрема поширенні ідей гуманізму, та цинічному впровадженні «подвійних стандартів» у підходах до різних проблем людства.

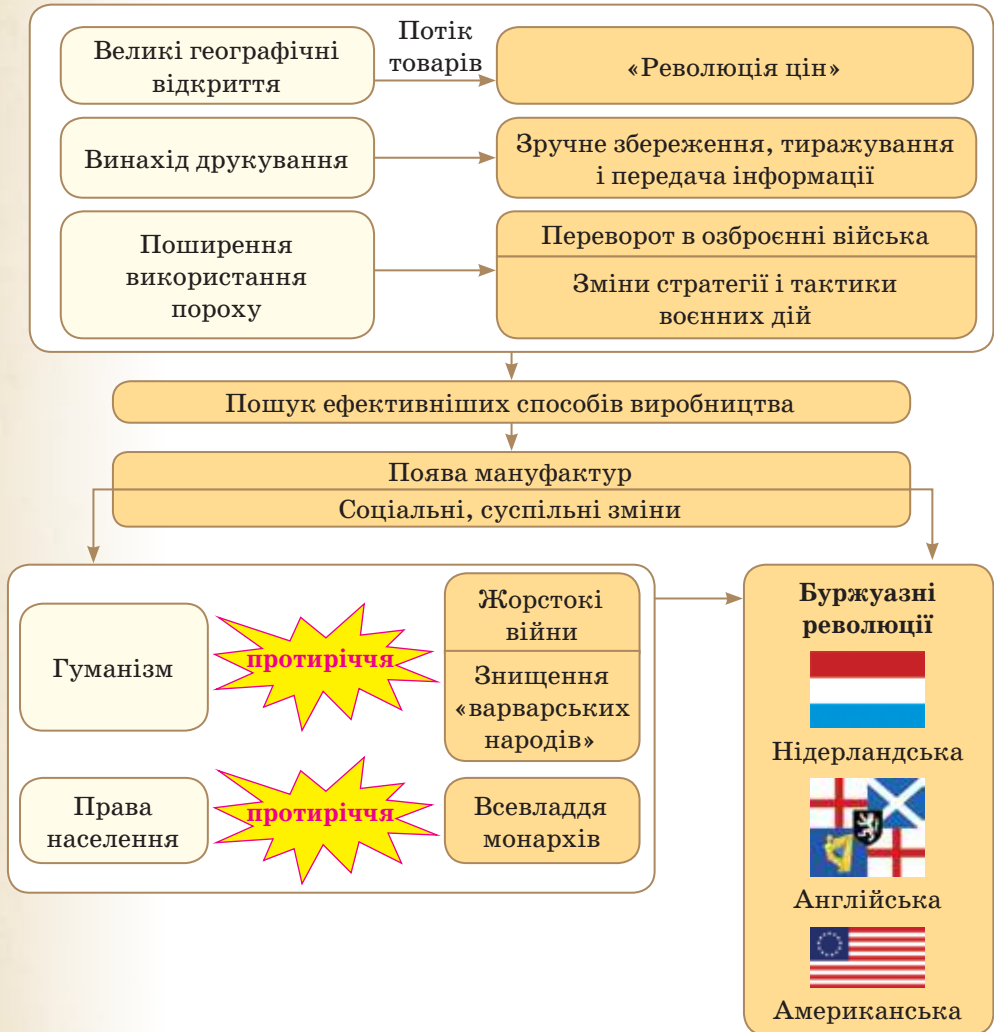
Миколай Кюперник у XVI ст. користувався повагою і викладав в університеті, а Джордано Бруно в XVII ст. спалили на вогнищі.

Вводилися «правила ведення війни» і водночас по-звірячому знищувалися цілі народи, яких звинувачували у «дикунстві та варварстві». Населення країн було підданими монархів і мало певні права, але ті ж монархи піддавали гонінням цілі групи народів.

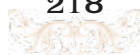

Саме в цей час з'явилися такі явища, як буржуазні революції: нідерландська, англійська, американська.

Великі географічні відкриття, модернізація економічного та суспільного життя

XVI ст. Європа зустріла суворим лицарем у середньовічних обладунках, красою Сикстинської капели Мікеланджело Буонарроті, таємничим світом Леонардо да Вінчі, ідеями з управління державою Нікколо Макіавеллі. А XVIII ст. Європа закінчувала галантними кавалерами, одягнутими за французькою модою, та науковими відкриттями Ісаака Ньютона, філософсько-просвітницькими роботами Франсуа Вольтера й паровими машинами Джеймса Ватта. Проголошення Декларації незалежності США засвідчило заснування нової могутньої гілки західної цивілізації за океаном.

1.2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ в XVI–XVIII ст.

Коли ми подивимося на суто українську історію, то відкриємо для себе, що *подібні процеси й тенденції були й у нас, звісно — зі своїми особливостями.*

Від початку XVI ст. перед українським народом постало питання: «Що далі?» Українська аристократія шукала своє місце в нових політичних умовах. *Головною ідеєю було відновлення держави у вигляді «великого князівства».*

Активність українського населення проявлялася в найрізноманітніших напрямках. Князь **Василь-Костянтин Острозький** заснував *Острозьку академію* і спонсорував роботу й *продукцію книгодрукаря Івана Федоровича*. Це дало поштовх бурхливому книговиданню, яке увінчала славнозвісна Острозька Біблія.

І подібно до того, як на Заході розгорялися дискусії і суперечки між протестантами й католиками та в самій католицькій церкві, так і в українському середовищі набувала поширення гостра *полемічна література*. Відбувалися Церковні собори в Бересті 1596 р., які призвели до *розколу православної церкви й утворення унійної (греко-католицької) церкви*.

Католицький світ розпочав Контрреформацію, в основі якої були розвиток освіти і модернізація католицької церкви.

У той же час далеко від Подніпров'я, у Львові, виникло *перше православне братство*. Це об'єднання швидко набуло слави завдяки своїм школам, освіта в яких ґрунтувалася на власних культурних традиціях. За львівським прикладом православні братства почали організовуватися по всій Україні.

Потужним поштовхом для оновлення православ'я стали церковні реформи Петра Могили. І той елемент конкуренції, який зародився на зламі XVI–XVII ст. між церквами і в середовищі освіти (як-то єзуїтські колегіуми й братські школи), дав поштовх стрімкому розвитку українського православ'я.

Пеміркуюмо!

Уявіть себе представником/представницею української аристократії початку XVI ст. Спробуйте дати відповідь на запитання «Що далі?» щодо бачення майбутнього Української держави.

2. ЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКОВО-СЛУЖБОВОГО НАСЕЛЕННЯ В ЄВРОПІ ТА ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2.1. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ Й УКРАЇНІ

В Європі в XVI–XVIII ст. відбувалися важливі соціальні зміни. *Шляхта поступово сходила з історичної арени. Військово-службове населення не могло підтвердити свого шляхетського походження.*

Кожна європейська країна відчула цю кризу й проходила її по-своєму. Іспанія виплеснула «зайвий» військовий люд на освоєння нових земель в Америці й на поля італійських і нідерландських війн. Німеччиною пронеслася буря селянського повстання і повстання рицарства. Англія ще під час Війни Червоної і Білої Троянд, після великої кількості загиблих, дійшла певної згоди між елітами.

Історичні подробиці

У Західній Європі такі вільні військові люди із числа збіднілої шляхти й інших людей організовувалися або в загони найманців, на кшталт ландскнехтів, або проявлялися у вигляді граничар у Хорватії і Сербії, ускоків і секеїв в Угорщині, донського козацтва в Московії.

Схожі процеси відбувалися й на українських землях. Знищення князівств, перерозподіл аристократією земельної власності колишніх великих князів викинули на соціальне узбіччя багато військового люду. Причому це вояцтво не збиралося ставати селянством, а можливостей реалізувати себе на чужині в ролі найманців не існувало.

Саме в той час, коли в західному світі, у Нідерландах, спалахнула буржуазна революція і розпочалася війна за незалежність, на українських теренах розгорталася козацькі повстання **Криштофа Косинського, Семерія (Северина) Наливайка і Григорія Лободи**. Ці повстання продемонстрували народження нової політичної сили — *козацтва*, яке змінило аристократію на чолі боротьби за державність.

Свого часу Остафій Дашкович висунув *проект козацького анклаву за порогами*, а князь Дмитро Вишневецький цю концепцію реалізовував. Князь Богдан Ружинський став козацьким гетьманом і сфокусував козацьку активність на певних стратегічних напрямках. Врешті-решт, наприкінці XVI ст. єпископ Йосип Верещинський запропонував *проект козацького князівства*.

Водночас війни на півдні, наявність Великого кордону і недостатність фінансових ресурсів для отримання численого найманого війська змушувало державу, спочатку Велике князівство Литовське, а з 1569 р. — Річ Посполиту, «заплющити очі» на існування на прикордонні молодого козацтва.

Українське козацтво народило таке унікальне явище, як *Запорозька Січ*. Українські князі взяли участь в його організації і зміцненні. А панство із західноукраїнських земель, як-то **Петро Конашевич-Сагайдачний**, вивели Військо Запорозьке на рівень національного захисника. *Спочатку запорозьке козацтво виступило як гарант Православної церкви* через вступ до Київського братства Війська Запорозького. А потім, як вважали сучасники, вже на полях Хотинської битви 1621 р. *запорожці відіграли роль рятівника Речі Посполитої у протистоянні османській навалі*.

Історичні подробиці

У цей самий час аналогією подіям на українських землях може бути протистояння еліт, які відстоювали вплив католицької чи протестантської церков, що вилилося в криваві релігійні війни.

Подією такого роду можна вважати намагання османів через захоплення Відня в 1529 р. прорватися до Центральної Європи.

Спроби Речі Посполитої організувати українську військову силу в окреме військо реєстрових козаків і сподівання цим самим розколоти козацьке середовище не мали успіху.

«Ординація Війська Запорозького» сприяла збереженню запорозького військового ядра, хоч і обмежувала права українського козацтва. Тому в 1648 р. настав час поєднання всіх видів козацтва та військового люду із числа приватних магнатських і колишніх кварцяних вояків. Це дало ту непереборну силу, яка зламала весь старий уклад в Центрально-Східній Європі. Адже *Національно-визвольна війна, яка спалахнула в 1648 р., остаточно вивела на історичну арену Українську козацьку державу*. І відбулося це тоді, коли на протилежному боці Європи вирувала Англійська буржуазна революція. Тому порівняння **Богдана Хмельницького з Олівером Кромвелем** стало звичним і традиційним серед описів тих подій.

2.2. ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ Й УКРАЇНІ

Ліквідація у XVII ст. ознак особистої залежності селян, панщини, впровадження елементів капіталістичного виробництва, становлення виборчої системи (загальнодемократичної — через генеральні ради, і олігархічної — у вигляді старшинських рад) — *усе це було новим для Центрально-Східної Європи*. І водночас — подібним для Англії і Нідерландів. Центрально-Східна Європа з двох боків опинилася між буржуазними республіканськими країнами.

З іншого боку, Зборівський і Білоцерківський договори, Березневі статті демонстрували рівень політичної самосвідомості українців, їхнього бачення свого місця на політичній мапі Європи. Уже наступники великого гетьмана **Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа** й інші всю свою енергію спрямовували на збереження цих завоювань Національно-визвольної війни і закріплення здобутого державного статусу.

І тут поставало питання: *чому на українських землях так важко давалася та народна боротьба, що перешкождало успіхам*, які були причини нестачі військових і фінансових ресурсів? І головне — чому козацькому ополченню так і не вдалося сформувати постійного найманого війська за зразком Швеції, чи певних частин Речі Посполитої і Московії?

Секрет такого стану речей приховувався в самому типі економіки на українських теренах. Ставка саме на *видобування ресурсів* (зернових, худоби, продуктів полювання і рибальства, солі та ін.) *значно відрізняла український Схід Європи від Заходу.*

Натомість *Схід Європи*, включно з українськими землями, був задіяний до економічного розвитку Західної Європи лише своєю сировиною. Тому *саме землевласник залишався головною фігурою економічного життя в Україні.*

Значну роль відіграв також *чинник чисельності населення і величини територій, які давали більше сировини і, відповідно, більше ресурсів.* Саме тому Українській козацькій державі було складно знайти величезні ресурси на ведення визвольних війн.

3. ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНОГО І КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ XVI–XVIII ст. В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ СПАДЩИНІ

Унікальність українців полягає в тому, що попри всі жахи і трагедії війн вони змогли дати світові *українське бароко, Конституцію Пилипа Орлика, філософію Григорія Сковороди, загальнодержавну освіту з вінцем у вигляді Києво-Могилянської академії та православних колегіумів.*

Українська козацька держава за рівнем розвитку культури стала взірцем для сусідів, насамперед Московії, яка церковною реформою Нікона знаменувала початок «витягування» з українських земель всього нового, модерного. І подальший розвиток Російської імперії відбувався багато в чому завдяки українському людському ресурсу.

Час Руїни боляче вдарив по молодій державі. На той час фактично було зруйновано проєкт Б. Хмельницького щодо відбудови держави Русі-України. Проте й в Європі чимало країн зазнало подібних або навіть більших «руїн». Не всім вдалося зберегти єдність чи навіть своє самостійне існування.

Українська козацька держава не отримала свого власного монарха і не закінчила процес формування конституційних інститутів влади. Проте існування самої козацької держави протягом майже 150 років мало величезний вплив на психологію українського народу. І тому участь українців у Битві народів під Віднем 1683 р., коли остаточно було покладено край османському наступу на Європу, мало особливе значення для Європи, зокрема й для України. З одного боку, *спільна перемога продемонструвала силу єдиної Європи.* З іншого — на фоні невдач українського державотворення ця подія стала знаменною *демонстрацією існування й значення України як складової частини Європи.*

«Вічний мир» і Карловицька мирна угода, які закріпили зміни в Центрально-Східній Європі, багато в чому були спричинені визвольними змаганнями українців. З одного боку, ці угоди розкололи Україну, що стало трагедією для нашої історії. Та водночас вони остаточно

закріпили в історії Європи факт існування Української козацької держави.

Історичні подробиці

Кава «по-віденськи», винайдена запорозьким козаком Юрієм-Францом Кульчицьким, стала символом українського внеску в доленосні для Європи події.

Пам'ятник Юрію-Францу Кульчицькому в м. Відень — рятівнику австрійської столиці від османів і винахіднику віденської кави (Австрія, сучасне фото)

Відео «Чи правда, що каву «по-віденськи» винайшов запорозький козак» («ШоТам», тривалість 01 хв 15 с)
<https://cutt.ly/Mb8WmFc>

Та були й *позитивні сюжети європейської історії України*. Зокрема, формування політичної діаспори на чолі з **Пилипом Орликом**. Це показало вміння українців самоорганізовуватися навіть без наявності держави.

Історичні подробиці

Треба пам'ятати, що створення козацтва, Запорозької Січі й Української козацької держави були лише частиною того глобального проєкту, який вдалося здійснити українському народу. Цим проєктом було повне заселення й колонізація Дикого Степу: на сході — до Дону й Кубані (на кінець XVIII ст.), на півдні — до узбережжя Чорного моря і Придунав'я.

Слобідські козацькі полки, Запорозька Січ, Військо Запорозьке (Гетьманщина), Правобережні козацькі полки, Задунайська і Банатська Січі й Чорноморське-Кубанське військо багато в чому відрізнялися. Проте у своїй основі мали *спільний стрижень «українства»*. Завдяки чому весь цей міграційний потік сприймався в цілому як один єдиний український рух.

Із часом зникли держави, які сприяли ослабленню українського політичного проєкту другої половини XVII – початку XVIII ст. (тобто — проєкту створення Української держави).

Саме тоді *українське Правобережжя і Південь заклали ту основу, на якій у майбутньому відновиться українська державність*.

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
ЧЕРКАС Борис Володимирович
БУРЛАКА Олена Вікторівна
ВЛАСОВА Наталія Серіївна
ГАЛУШКО Кирило Юрійович
КРОНГАУЗ Владислав Олександрович
ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*

Редакторка *Л. П. Марченко*

Головна художниця *І. П. Медведовська*

Фахові редактори *З. В. Бондар, Є. А. Врадій, Н. В. Островська*

Художня редакторка *К. В. Берсенєва*

Технічний редактор *Е. А. Авраменко*

Коректорки *Л. А. Еско, С. В. Войтенко*

Комп'ютерна обробка відео *Д. С. Коновалов*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел Інтернету;
на обкладинці — фрагмент картини сучасного українського живописця
і графіка, народного художника України, лауреата Шевченківської премії
Феодосія Гуменюка (нар. 1941 р.) «Ще покрийть Україну червоні жупани» (1992 р.).
Висловлюємо подяку Братам Капрановим (Канал ім. Т. Г. Шевченка <https://cutt.ly/1oBjq3j>)
за надані відеоматеріали для підручника

Формат 70×100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 18,144 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 16,33 + 0,55 форзац.

Зам. №

Тираж 135 877 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр “Оріон”»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелєва, 2

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12